

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

39

C-16

19

39
7-16
48

ԵՐ. ՅՈՒՆԻՈՒՆ

11937

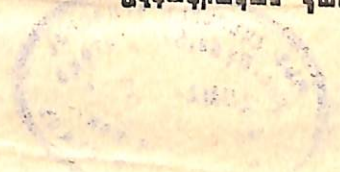
ԿՐԻ-ԿԱՌԻՍՏԱՆԱՆՔ

և

ՆՈՐ-ՆԱԽԻԶԵԻԱ ՆՑԻՔ

Արտատպում

Ազգագրական Հանդիսք

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Տպարան Կ. Մարտիրոսեանցի || Тип. К. Маргиросианца
1903

Handwritten notes in Armenian script.

3011

Дозволено Цензурою. Тифлисъ, 13 Январь 1903 г.

5/1
4/1

ՆՈՐ-ՆԱԽԻՉԵՒԱՆԸ

ԵՒ

ՆՈՐ-ՆԱԽԻՉԵՒԱՆՑԻՔ

ԵՐ. ՉԱՆԱԶԻԶԻ

Պատմական տեսություն*)

Ա.

ազար եօթ հարիւր ութսուն եօթ թուականի Մարտի 9-ին իրար յետևից հրատարակուած են Սկատարինէ բ. կաշարուհու մի «ուեսկրիպտը» և մի «Ուկագը»: Առաջինը, որ տրուած է Ռուսաց զօրքի այդ ժամանակուայ ընդհանուր հրամանատար ժեներալ-ֆելդմարշալ Պետրը Ալէքսանդրովիչ կոմս Ռուսեանցովի անունով, պարունակուած է իւր մէջ հետևեալը. «Արիմի վերաբերութեամբ մեզ արած ձեր վերջին գեկուցումից մենք հաւատիացանք, որ դուք հրամանագրել էք ժեներալ-պորուչիկ իշխան Պրոգորովսկուան համոզելու աչնաեղ ապրող Յոջներին և միւս քրքրիստոնեաներին. զաղթել Ռուսաստան: Մենք այդ կէտի վերայ

*) Մեր այս աշխատութեան համար մենք օգտուել ենք հետևեալ աղբիւրներէրց.

1. Աննպարհոդութիւն ՚ի Ղեհաստան հ. Մինասայ Բժշկեանց.
2. Մասեաց աղանի, 63 և 64 տարի.
3. Ծիածան, 65 տարի.
4. Присоединение Крыма къ Россіи, Н. Дубровина. Томы второй и третій.
5. Դիրք ժողովածու, ձեռագիր.
6. Универсальное описание Крыма, Кондораки. Части 14, 16 и 17.
7. Պատմութիւն զաղթականութեան խորիմու, հ. Բ. Վ. Բուշնարեանց.

առանձնապէս ուշադրութիւն դարձնելով, կարևոր ենք համարում շեշտել այն միջոցները վերայ, որ նա պէտք է գործ դնէ, որպէս զի կարողանայ համոզել նոցա, որ նոքա յօժարալիամ տեղափոխուեն Նովոռուսիոյ և Ազովի նահանգները, որտեղ նոքա կ'գտնեն մեր հովանաւորութեան տակ անգորր կեանք և կարելին բարօրութիւն: Կամանաւոր անհրաժեշտ է յորդորել այնտեղի մետրոպոլիտին, խոստանալով նորան զանազան արտօնութիւններ, իսկ լսանին պէտք է հասկացնել, թէ այդ բոլորը կատարուում է քրիստոնեաներին թաթարների, գուցէ, և տաճիկների երեսից, եթէ այդ վերջինները մասնաւոր լինին Արիմ, նոցա գլխին գալիք փտանդից ազատելու համար Աստի և չլլանաք յանձնարարել ժեներալ Պրոգորովսկուն, որ նա և մեր բոլոր զօրազուլսները նոցա զիմող բոլոր քրիստոնեաներին ընդունեն ամենայն սիրով և ձեռքից եկած ամեն միջոցներով օգնեն և ճանապարհ դնեն դէպի վերոյիշեալ նահանգները, և հենց որ մէկը նոցանից զիտաւորութիւն յայտնէ այս կամ այն նահանգը տեղափոխուելու, իսկոցն և եթ առանց չապագիւու յանձնարարեն նորան այդ նահանգների նահանգապետներին: Իսկ ինչ որ վերաբերում է ճանապարհի պաշարին, - տալ նոցա ամեն բան մթերանոց եղած տեղերում այդ մթերանոցներից, չեղած տեղերում - գնելով: Նոցա մեր սահմաններում տեղաւորելու և առաջին նուազ հարկաւոր բաները նոցա մատակարարելու համար էլ մենք ուղարկեցինք այդ նահանգների ժեներալ նահանգապետ Պատեօմկինին առանձին հրամանագիր:

Աւելան էլ, որ տրուած է Պատեօմկինի անուամբ և որի մասին խօսք է լինում ռեսկրիպտի մէջ, պարունակում է իւր մէջ հետեւալը. «Մենք ժեներալ-Ֆելդմառշալ կոմս Ռումեանցովին սոչն թուով տուած մեր ռեսկրիպտով, հրամայեցինք մեր զօրազուլսներին Արիմում ապրող Յոյներին, Արացիներին և Հայերին, որոնք բարեյօժար կամքով կ'համաձայնեն մեր հովանաւորութեան տակ մտնելու և կ'ցանկանան վերաբնակուել Նովոռուսիոյ և Ազովի նահանգներում, ոչ թէ միայն

- 8. Յայտաւորք, ձեռագիր.
 - 9. Ձեռագիր Գաւթար Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արզութեանի.
 - 10 Մեր աշխատասիրած «Նոր-Նախլջեանի հիմնարկութեան և կաւարութեան պատմութիւնը», անտիպ.
 - 11. Առածք, ասացուածք և գրուցք Հայոց Նոր-Նախլջեանի, Գ. Տիգրանեւցի.
 - 12. Материалы для изучения армянскихъ нарѣчій, К. Е. Патканова. Выпускъ I, Говоръ Нахичеванскій.
- Բացի այս աղբիւրներից, մեզ շատ նպաստել են և մեր բարեկամների՝ պ. պ. Սերովբէ, Չաթալբաշեանի և Մատուկ Չուբարեանի և միւսների հաղորդած տեղեկութիւնները, որի համար և յայտնում ենք նոցա այստեղ մեր առ ՚ի սրտէ շնորհակալութիւնը:

սիրով ընդունել ու ճանապարհ դնել նոցա վերոյիշեալ նահանգների նահանգապետների մօտ, կերակրելով նոցա ճանապարհին մթերանոց եղած տեղերում մեր մթերանոցներից, չեղած տեղերում - գնելով, այլ և ջանք անել ձեռքից եկած բոլոր միջոցներով համոզել. որ նոքա համաձայնեն յօժարակամ գաղթելու և նամանաւոր համոզել չոչն մետրապոլիտին: Ձեզ էլ սորանով հրամայում ենք, որ դուք էլ անէք ձեզ վերաբերեալ պարտ ու պատշաճ տնօրինութիւնը, որպէս զի այս նոր գաղթականները մեր սահմանները մտնելու օրից ոչ թէ միայն կարօտութիւն չունենան պաշարեղէնի, այլ և, որ, ըստ ձեր բարեհալեցողութեան, տրուի նոցա ինչպէս հողի բաւականացուցիչ քանակութիւն, նոչնպէս և արքունի օժանդակութիւն տուն և տեղ շինելու համար Մենք. ՚ի հարկէ, չենք զլանալ շնորհել նոցա զանազան արտօնութիւններ, նայելով նոցա թուին և դրութեան, իսկ մինչև այդ - յանձնեցէք նոցա այնտեղի նահանգապետների լսնամբին, որ նոքա պահպանեն նոցա:

Ահա այս երկու բարձրագոյն հրովարտակի հիման վրայ Ռումեանցովը հրահանգներ տալով, հրամանագրում է Արիմի թերակղզում այդ ժամանակ եղած Ռուսաց զօրի հրամանատար և իրապար ժեներալ Պրոգորովսկուն, իսկ նորանից չետոչ նորա տեղը բւնող Սուվորովին և խանի մօտ եղած Ռուսաց «ռեզիդենտ» Աստանդինովին կատարել կայսրուհու հրամանը: Իսկ Պատեօմկինն անում է պարտ ու պատշաճ տնօրինութիւնը իւր իշխանութեան տակ զստուած Ազովի և Նովոռուսիոյ նահանգապետներին՝ Չերտկովին և Եղիկովին գաղթականներին ընդունելու մասին, և սկսուում է Արիմի քրիստոնեաների Ռուսաստան գաղթելու գործն ընդհանրապէս և հայերի գաղթականութիւնը մասնաւորապէս: Արիմի խանութիւնն այդ ժամանակները գանուում էր մի շատ խղճալի դրութեան մէջ. առևտուրը գաղարած, արհեստներն ընկած, երկրագործութիւնն ու անասնապահութիւնն երեսի վերայ թողած, ժողովուրդը պառակտուած, կուսակցութիւնների բաժանուած և բոլոր երկիրը ծայրէ ՚ի ծայր ձգուած էր խռովութեան մէջ: Չկային այլ ևս Օրան Թիմուրի նշանաւոր չաջորդները, որոնք այն բան բարձրացրին Արիմի նշանակութիւնն իւրեանց ժամանակուայ քաղաքական աշխարհում, չրկային այլևս Թոխտամիշները և միւս նշանաւոր Գիրէյները, որոնք իւրեանց հարկուարձանքներով երկար ժամանակ սարսափի մէջ էին պահել Ռուսաստանն ու Ահաստանը: Վերջին ժամանակներն իշխում էին Արիմին Գիրէյների թույլ, զեղիս և անընդունակ չաջորդները, որոնք խաղալիկ էին գարձել Տաճկաց սուլթանների ձեռքին, իսկ վերջինս այդ իսկ ժամանակուայ խան Չահինգիրէյը Ռուսաստանի դրածը և նորա զէնքի

գորութեամբ պաշտպանուածն էր: Երկրի ազգային գրութիւնը հետեանք էր այն մրցողութեան, որ քանի ժամանակներից ՚ի վեր սկսել էին գործ դնել Արիմի վերաբերութեամբ Ռուսաստանն ու Տաճկաստանը, իւրաքանչիւրը զոցանից ձգտելով ինքը տէր դառնալ գեղեցիկ թերակղզուն:

Այն օրից, երբ առաջին անգամ խաները դաշն կապելով Օսմանեան սուլթանների հետ, օգնութեան կանչեցին նոցա Քանովացւոց դէմ մղած պատերազմի ժամանակ, նոքա վասսալ և հպատակ դարձան Օսմանցիներին և իւրեանց իշխանութիւնն իւրեանց ձեռքով մատնեցին նոցա ձեռքը: 1475 թուին Օսմանցիք իբրև դաշնակից իւրեանց մարտանաւերով հասնելով Արիմի հարաւային ափը, զօրք իջեցնելով նշանաւոր Աաֆաչի նաւահանգիստը և չաղթելով ու կործանելով Քանովացւոց և նոցա դաշնակից հայերի գորութիւնը, ամուր կերպով հաստատուեցին Արիմում: Նոքա Արիմի նաւահանգիստ քաղաքները բռնեցին իւրեանց զօրքերով, նոքա մի զօրավար վաշայ կարգեցին խանի գործողութիւններին հսկելու և խանի հաստատութեան իրաւունքը սուլթանին սեփականացրին, Սուլթանի բարի կամքից կախումն ունէր այնուհետև Չինգիզի զոռոզ շառաւիղների գահ բարձրանալը և գահից իջնելը, սուլթանի բարեհաճ տնօրինութեան էր կարօտ խանի այս ինչ կամ այն ինչ գործողութեան հաստատութիւնն ու մերժումը: Այլ այնուհետև ամեն բան փոխուում էր Արիմում—զօրքի կազմակերպութիւնը, երկրի կառավարութեան ձևն ու եղանակը, թաթարների մտաւոր և բարոյական կրթութիւնը, մինչև իսկ նոցա լեզուն ենթարկուում է Օսմանցիների ազդեցութեան: Եւ եթէ այսպէս երկար ժամանակ շարունակուէր գործը, Արիմն ամբողջապէս կ'կորցնէր իւր իսկական գոյնն ու հոտը, ժողովուրդը կրթութւրբանար, երկիրը կ'ստանար Օսմանեան կաշտերութեան երկրների նման կազմակերպութիւնն ու բնաւորութիւնը և քաղաքականապէս իսկ նորա նահանգներից ու վիլայէթներից մէկը կ'դառնար:

Սակայն կար մի ուրիշ պետութիւն, որին սահմանակից էր Արիմը, որ խէթ աչքով էր նայում Օսմանցւոց գործողութիւններին վերայ և որ Օսմանցիներից պակաս ցանկութիւնն չունէր Արիմին տիրապետելու: Այդ Ռուսաստանն էր, որ Պետրոս Մեծի ժամանակից ամբողջապէս և իւր բնական սահմանների մէջ հաստատուելով, սկսել էր իւր արևելեան արշաւանքները, որոնց ոչ ժն ու գորութիւնը հենց առաջին անգամ ստիպուած էին եղել փորձել և նոցա առաջ տեղի տալ արևելեան երկու մահմեդական մեծ տէրութիւնները՝ Տաճկաստանը և Պարսկաստանը:

1774 թուին կաշանում է Քիւչուկ-Ապրաքիկի նպաստաւոր

դաշնագրութիւնը, որի հիման վերայ Ռուսաստանը ձեռք է բերում ոչ միայն Բուզ և Դնեպր գետերի մէջ գտնուած տարածութիւնը, Աինբուրնն իւր շրջանով, Աերջը, Ենիկալէն և Ազովը, այլ և դաշնագրութեան մէջ կարողանում է մտցնել մի չօղուած, որի գորութեամբ Արիմը մի անկախ քաղաքական մարմին է ճանաչուում: Բարձր-Պուզը թէև պարտուած, թէև նեղն ընկած, այնուամենայնիւ սաստիկ ընդդիմանում է դաշնագրութեան այդ ձևով կազմուելուն, որովհետև շատ լաւ է հասկանում, որ դորանով մի կողմից Տաճկաստանը չետ է մղուում Արիմից, միւս կողմից էլ Ռուսաստանն, ընդհակառակը, մօտենում է թաթարներին, միջոց է ստանում ամրանալու Արիմում, խառնուելու խանութեան գործերին և կամաց-կամաց հասնելու իւր վերջնական նպատակին: Տաճկաստանի յամառութիւնն այնքան սաստիկ է լինում, որ քանիցս խաղաղութեան դաշն քանդուում է և նորից վերանորոգուում է: Նա չի կամենում հանել իւր զօրքերը Թաման թերակղզուց և ձեռքի տակից անդադար ինտրիզներ է լարում Ռուսների դէմ Արիմում ու Ղուբանում, գրգռելով թաթարներին և աշխատելով չարուցանել նոցա մէջ ատելութիւն գէպի Ռուսները: Ահա այս միջոցում Ռուսաստանը վճռական քայլ է անում: Նա որպէս զի չ'թոյլ տայ այնքան դժուարութեամբ ձեռք բերած չաղթութիւնն իւր ձեռքից գնալու, կարճ միջոցում զանազան հնարներով կազմակերպում է Արիմում մի զօրեղ կուսակցութիւն և նորա միջոցով ժողովրդի մի մասն իւր կողմը ձգելով, իւր կողմնակից Չահինգիրէյին խանութեան գահն է բարձրացնում: Չահինգիրէյը, որ հին խաների ցեղից էր, տարուում է Ղուբանի կողմերը և Ռուսաց ազդեցութեամբ այն կողմերում թափառող Եղիսանեան, Եղիշղուեան և Քանբոյուղեան Նոդայ - թաթարների ցեղերի ձեռքով խան է ընտրուում և այնտեղից էլ Ռուսաց զօրքի և Արիմի ուս կուսակցութեան օգնութեամբ առաջնորդուում է դէպի Արիմի մայրաքաղաք Բախչիսարայը և ընդհանուր խան է հրատարակուում:

Բարձր-Պուզը սաստիկ զայրանում է և մի կողմից իւր կուսակից թաթարների ձեռքով աշխատում է ապստամբեցնել թաթարներին նորընտիր խանի դէմ, միւս կողմից էլ պաշտօնապէս չի ճանաչում Չահինգիրէյին Արիմի տէր, նորա ընտրութիւնն օրինական չի համարում և, վերջապէս, սկսում է նաւատորմիկ կազմել և կամաց-կամաց մօտենալ Արիմի ափերին, որ պատէհ րոպէին պաշտպանութիւն կարողանայ ցոյց տալ իւր կուսակիցներին: Տաճիկների թափած ճիգը շուտով պսակուում է չաջողութեամբ: Ծագում է ապստամբութիւն և թաթարները խուճը-խուճը գէնքի են դիմում, իւրեանց նպատակ գնելով գէնքի գորութեամբ գահավիժել Չահինգիրէյին և

մի ուրիշին իւրեանց չօժարակամ ընտրութեամբ Բախչիսարաչի դահը բարձրացնել: Տաճկաց գործակալները վխտում են Արիմի ամեն մի անկիւնում, խրախուսում են ապստամբներին և խոստանում են իւրեանց օգնութիւնը, մատնացոյց լինելով Օսմանեան նաւատորմի վերայ, որ խարխախ ձգած-կանգնած սպասում էր պատեհ ժամի Արիմի ափերից ոչ շատ հեռու:

Բայց Ռուսաստանը, որ սուր աչքերով դիտում էր ամեն բան, շտապում է իւր գորքով բռնել Արիմը և ապստամբութիւնն իւր բռնումը խեղդել: Երկու մեծ բանակ է ուղարկուում Արիմ, որոնցից մէկը ժեներալ պորուչիկ Պրոգորովսկու առաջնորդութեամբ բռնում է թերակղզին և ջարդում, ցրուում է ապստամբների խմբերը, միւսը ժեներալ-պորուչիկ Սուվորովի զորավարութեամբ արշաւում է Ղուբանի կողմերն այնտեղ նոդայ — թաթարներին և արիւնուշտ լեռնորդիներին հնազանդութեան մէջ պահելու և չ'իջողնելու նոցա միանալ թերակղզու ապստամբների հետ: Իսկ որպէս զի Տաճկաց նաւատորմի զորք չիջեցնէ հարաւային ափը, կարգադրութիւն է լինում, որ ծովափնեայ մասում ապրող թաթարները քաշուին հեռանան զԼպի լեռները, որ նոքա ոչ թէ միայն չ'կարողանան միանալ Տաճիկների հետ, այլ և հնարաւորութիւն էլ չունենան չարաբերութիւն ունենալ նոցա հետ: Օսմանցիք տեսնելով Ռուսաց վաթսուն հազարանոց բանակը, տեսնելով թաթարների ապստամբութեան արագ ընկճուելը և իւրեանց կուսակցութեան պարտուիլը, չեն համարձակում թշնամական գործողութիւններ սկսել և գորանով նորից պատերազմ հրատարակելու պատճառ լինել և մնում են լուի հանդիսատես: Նոքա միայն շատանում են բողոքելով, թէ Ռուսաստանը հակառակ դաշնագրութեան պայմաններին ձեռնամուխ է լինում Արիմի խանութեան անկախութեան և այդպիսով զրթում է այն սկզբունքը, որ կազմում էր Քիւչուկ-կաջնարջիկի դաշնագրութեան գլխաւոր հիմունքը և որի գործութեամբ Արիմը ճանաչուած էր անկախ երկիր և ոչ մէկը՝ ոչ Ռուսաստանը և ոչ էլ Տաճկաստանը չ'պէտք է խառնուէին խանութեան գործերին Սակայն Ռուսաստանը նուրբ զիւանդադիտական բանազնացութեամբ կարողանում է ջրել և այդ բողոքի առարկութիւնները, ասելով թէ ինքը չի խանգարիլ դաշնագրութիւնը, իսկ եթէ մտել է Արիմ ու իւր գորքով բռնել է երկիրը, — այդ էլ արել է իւր իսկ խանի խնդիրքով ու ցանկութեամբ, որ իբրև իւր երկրի անկախ իշխան ու աէր իրաւունք ունէր խնդրելու ու հրաւիրելու որին որ ցանկանար իրեն օգնելու և ապստամբութիւնը ընկճելու: Եւ վերջ ի վերջոյ, յաջողում է վաւերացնել տալ դաշնագրութիւնը, որ Տաճկաստանը այդ բոլոր եղելութիւնը առիթ բռնելով, չէր կամենում վաւ-

րացնել և վերջնականապէս ստորագրել, յաջողում է օրինական խան ճանաչել տալ Չահինգիրէչին, որի խան լինելու իրաւունքն այնքան յամառութեամբ մերժում էր սուլթանը:

Այժմ Ռուսաստանին մնում էր մի երկրորդ քաջն անել, որ կարողանայ իսպառ տիրանալ Արիմին. նորան մնում էր ջանք թափել աղքատացնելու ազնուական դասակարգը և իրան խանին, որպէս զի դորա նիւթական կարօտութիւնից հարկադրուած ստիպուած լինին իրանից նիւթական օժանդակութիւն ու նպաստ ստանալ և երկիրն իւր ձեռքը մատնել: Այդ լինում է մի շատ յաջող քաղաքականութիւն, որ շատ շուտով պսակուում է կատարեալ յաջողութեամբ, անվրէպ հասցնելով Ռուսներին նոցա իւրեանց առայ դրած վերջնական նպատակին: Ռուսաստանին քաջ չաչանի էր, որ Արիմի խանութեան գլխաւոր աշխատաւոր դասակարգը կազմում են թերակղզում շատ ժամանակներից ՚ի վեր ապրող քրիստոնեաները, չաչանի է լինում, որ քրիստոնեաներն են հմուտ արհեստաւորները, երկրագործները, պարտիզպանները, ազգեպանները, ձկնորսներն ու առևտրականները, որոնք իւրեանց աշխատանքով ճաղկեցնում են երկիրը, կերակրում են մոզաներին և եկամուտ են տալիս խանի դանձարանին, իսկ բուն թաթարները — հասարակ դասակարգը պարապում է միայն անասնապահութեամբ ու խաշնարածութեամբ, ազնուականները պատերազմական և երկրի կառավարութեան գործերով: Այդ պատճառով էլ հենց Եկատարինէ կաչսրուհու նշանաւոր համհարզները միտք են չղանում Արիմի խանութեան հենց այդ մեծ և կարևոր աղբիւրը սպառեցնել, խանին և մոզաներին հենց այդ առատ եկամտի հասցնելից զրկել: Որոշուում է քրիստոնեաներին ձեռքից եկած ամեն միջոցներով համոզել, որ նոքա թողնեն իւրեանց բնակութեան տեղերը և տեղափոխուեն Ռուսաստան:

Ահա Ռուսաց այդ քաղաքականութեան հետեանքն է լինում Արիմի հայոց գաղթականութիւնը, որի մասին մենք վերը չիջեցինք:

Բ.

Թէ կրբ Լին առաջին անգամ հայերը գաղթել իւրեանց հայրենիքից և բնակութիւն հաստատել Տաւրիկեան թերակղզում, — մեզ այդ լաւ չաչանի չէ, որովհետև այդ մասին մեր ձեռքը ոչ օտար և ոչ ազգային աղբիւրներից ոչ մի վաւերական չիշատակարան չի հասել: Հայ և օտար պատմաբաններից ոմանք հիմնուելով Նոր-Նախիջևանի նշանաւոր ձեռագիր Յայսմաւուրքի չիշատակարանի վերայ, կարծում են, թէ առաջին անգամ հայերը գաղթել են Արիմ հայաստանից,

Անիի կործանումից չետոյ ժգ. դարում, 1330 թուին, երբ Արիմին տիրապետում էին թաթարները և Ջանովացիք, ոմանք էլ հիմնուե- լով այն հանգամանքի վերայ, որ Արիմում գտնուում են մի քանի հաչկական չիշատակարաններ՝ եկեղեցիների ու վանքերի աւերակներ, մատուռներ ու խաչքարեր, որոնց մնացորդների վերայ պահուած ար- ձանագրութիւնները և նոցա թուականները հասցնում են հայերի թերակղզում բնակուելու ժամանակամիջոցը մինչև ժ. ժա. դարերը, կարծում են, թէ հաչկական գաղթականութեան սկիզբը Արիմում պէտք է համարել ժ.-երորդ դարը:

Մենք կարծում ենք, որ երկու կարծիքն էլ ճիշտ են, որովհե- տև առաջին կարծիքի հեղինակները խօսելով հայերի գաղթականու- թեան մասին, հասկանում են հայերի դէպի Արիմ արած խմբովին գաղթականութիւնը, որ, ինչպէս ցոյց է տալիս վերոյիշեալ հաւաստի չիշատակարանը, եղել է հենց 1330 թուին, երկրորդ կարծիքի հեղի- նակները, ընդհակառակը, խօսում են միայն հայերի Արիմում գոյու- թիւն ունենալու մասին մինչև մեծ գաղթականութիւնը, որ ամենայն հաւանականութեամբ ժ.-երորդ դարից առաջ չի եղել:

Յայտնի է, որ հայոց գաղթականութիւնը գլխաւորապէս սկսուեց Բագրատունեաց տէրութեան վերջանալուց չետոյ, երբ բիւզանդացիք կամենալով հաչաստանը դատարկել հայերից, ստիպեցին հայոց իշխան- ներին թողնել իւրեանց հայրենիքը և իւրեանց ժողովրդով սեղա- փոխուել Եփրատացոց դաշտավայրը, Կիլիկիան և Փոքր-հայք: Ան- կասկած հայ ժողովուրդը մէկ անգամ արդէն ընտելանալով գաղթա- կանութեան, այդ տեղերում էլ հաստատ չմնաց: Առևտրական դա- սակարգը այդ տեղերից էլ տարածուեց Փոքր-Ասիոյ շահաստանները և Միջերկրական, Սև և Ազովի ծովերի ափերը, ուրեմն և Արիմի հա- րաւային ափը, և հետզհետէ բազմացաւ այդտեղ, կազմելով նախկինց Յունաց գաղթավայրերում փոքրիկ գաղութներ, շինելով եկեղեցիներ, վանքեր, մատուռներ, և փորագրելով խաչքարեր և չետագայ սերնդին դոցա չիշատակ թողնելով: Ենթադրում են, որ այդ հին գաղթականնե- րից է մնացել Թէոդոսիոյ թանգարանի այն չասպիս քարը, որի վերայ քանդակուած փոքրիկ խաչերից մէկն իւր պաղուանդանի վերայ ու- նի հետևեալ արձանագրութիւնն ու թուականը. «բարեխաւս է սուրբ նշանքս Պրիգորին և իւր զաւակին նհգ»: Նոցանից մնացած են հա- մարում այն բոլոր խաչքարերը, որոնք կրում են իւրեանց վերա չ. պ. ջ թուականները, և վերջապէս, նոցա ձեռքով են շինուած համարում ս. Խաչի անտառի մէջ գտնուած վանքը, որի հիմունքը և աւերակները մինչև ցայսօր դեռ երևում են: Այդ հին գաղթակա- նութիւնը, որ պէտք է եկած լինի, ինչպէս ասացինք, ոչ մի անգա-

մից, խմբովին, այլ հետզհետէ, բաղկացած է եղել անկասկած զանա- զան տարրերից, եկած զանազան տեղերից՝ հաչաստանի զանազան նահանգներից, քաղաքներից, գիւղերից և ժամանակի ընթացքում, մեծ գաղթականութիւնից չետոյ, լուծուել ու միացել է Նորա հետ: Մեծ գաղթականութիւնն իւր թուի առաւելութեամբ, իւր միապա- զաղ տարրով, իւր անեցի վարք ու բարքով, կեանքի տարազով և խօսակցութեան բարբառով, ինչպէս երևում է, մեծ դեր է կատարել, տալով Արիմի հայ գաղութին այն բնորոշ չատկութիւնն ու զձերն, որով մենք ճանաչում ենք Արիմի և Արիմից զանազան կողմեր գաղ- թած, տարածուած հայերին:

Նախիջևանի չիշատակարանի ասելով, Անեցիք սկսել են գաղ- թել իւրեանց փառաւոր քաղաքից 1062 թուին, երբ Բագրատունեաց ճոխ մաչրաքաղաքը պաշարմամբ առնուել է Չարմաղան խանից և աւերմունքի ու կոտորածքի է ենթարկուել: Նաքա դուրս գալով Չիրակից, բաժան բաժան են եղել. նոցա մի հատուածը գնացել է դէպի Վասպուրականի Վան քաղաքը, միւսը դէպի Կիլիկիոյ Սիսը, երրորդը դէպի Ջուզայ և չորրորդը դէպի Վօլգայի ստորին ջրաբաշխը: Այդ չորրորդ մեծ հատուածն էլ հենց կազմել է Արիմի մեծ գաղթա- կանութիւնը: Գաղթականները հասնելով Վօլգայի ջրաբաշխը, նախ և առաջ բնակութիւն են հաստատել Ղազան և Հաշտարխան քա- ղաքների միջոցավայրում գտնուած Ախսարաչում. թաթարաց հաստա- տած Ոսկեսարաչի կամ Ղիչաղների մեծ խանութեան սահմաններում թաթարաց խանի հրամանով և թոչտութեամբ 1299 թուին (չխր.): Քառասուն և մէկ տարի մնալով այդտեղ, նոքա մտածում են սեղա- փոխուել Արիմի թերակղզին, որովհետև, նախ, մշտական չարաբերու- թիւն ունենալով Արիմեցոց հետ, լսած են լինում այդ երկրի թէ հողի բարեբերութեան, թէ կլիմայի բարեխառնութեան և թէ քա- ղաքական չաջող հանգամանքների մասին և, երկրորդ, արդէն շատ նեղուած են լինում թաթարների բռնութիւնից և ցանկանում են մի տեսակ ազատուել նոցա ձեռքից ու իշխանութիւնից: Նոքա դես- պան են ուղարկում «Ջինիլիզաց» իշխանի մօտ, որ բնակուում էր Թէոդոսիոյ «Փուանկ-Նեսարի» մէջ, պաշման են կապում նորա հետ՝ երթալու, բնակուելու նորա կալուածներում, և Ախսարաչից դուրս գալով բոլորեքեան՝ իշխանները, ազնիւները և հասարակ ժողովուրդը, գիմում են դէպի Արիմի հարաւային ափը, դէպի Թէոդոսիոյ նաւա- հանգիստը: Թաթարները ՚ի հարկէ, աշխատում են ամեն տեսակ ար- գելք լինել և բռնութեամբ կասեցնել այդ գաղթականութիւնը, որ շատ վնասակար էր խանութեան, որովհետև հայերը իւրեանց ընդու- նակութեամբ և աշխատասիրութեամբ մեծ օգուտ էին տալիս թա-

Թարներին, կազմելով միակ երկրագործ, վաճառական և արհեստաւոր դասակարգն անապատական թաթարների մէջ, բայց չեն չաջողում: Հայերը զէնքի գորութեամբ ճեղքում են թաթարաց ստուար գորութիւնը և պատերազմելով ու չաղթութիւն տանելով, հասնում են Ղրիմ 1330 թուին (չհթ.):

Յայտնի է, որ Մոնղոլ-թաթարները ժգ. դարի սկզբներում հօգրանալով, գրաւեցին Ասիոյ մեծ մասը. յայտնի է նոյնպէս, որ նոքա դորանով չ'շատանալով, շարունակեցին իւրեանց արշաւանքը Չինգիզի շառաւիղների առաջնորդութեամբ և մտան Եւրոպա: Բատին ահագին հրոսակի գլուխ անցած, անցաւ Ուրալ և Վոլգա գետերը և տակն ու վերայ անելով այդ տեղերում եղած բոլոր ազգերն ու տէրութիւնները. տիրեց ամբողջ Ռուսաստանին, հիմնեց Ռսկեսարայի կամ Ղիչաղաց խանութիւնը Վոլգայի ստորին ջրաբաշխում և եղաւ թաթարաց էլ-խաներից մէկը, առերես հնազանդութիւն միայն ցոյց տալով մեծ-խանին և անուանական կապ միայն պահպանելով Ղարաղուրումի մեծ-խանութեան հետ:

Ահա հենց այդ ժամանակները Բատիի օղնականներից չորսը իւրեանց ցեղերով — «Պորդ-Օչաղը» մտան Տաւրիկեան թերակղզին և այդ գեղեցիկ երկիրն էլ դարձրին Ղիչաղաց խանութեան մի մասը, թաթարաց մեծ խանը Մանգոխանը շնորհում է այդ թերակղզին իւր երբօրորդի Օրան-Թիմուրին, որ խանի տիտղոս ընդունելով, տիրում է Ղրիմին, Թամանին և Ղուբանի շրջակայքին, իւր հերթով անուանական կապ պահպանելով Ռսկեսարայի հետ, ինչպէս այդ վերջինը Ղարաղուրումի հետ:

1261 թուին Ղրիմի խանութիւնը բաժանուում է երկու մասի՝ Ղրիմի խանութեան Տաւրիկեան թերակղզում և Նոդայի խանութեան Ղուբանի և Դանուբի մէջ գտնուած երկրներում Նոդայի առաջնորդութեամբ, որ ճանաչում էր Ղրիմի խանի իշխանութիւնը: Եւ, վերջապէս, երբ քայքայուում է Ռսկեսարայի խանութիւնը և նորա աւերակների վերայ առաջ են գալիս հետզհետէ Ղազանի և հաշտար-խանի խանութիւններն իւրեանց անկախ խաներով, Ղրիմի խանութեան երկու մասն էլ նորից միանում են, մի անկախ խանութիւն են կազմում, որ գոյութիւն է ունենում ամբողջ հինգ հարիւր տարի, առաջին ժամանակները կառավարելով Օրան-Թիմուրի չաջորդների ձեռքով, յետոյ Չինգիզի շառաւիղ Քիրէյների հարստութեան ձեռքով:

Օրան-Թիմուրը և նորա չաջորդներն իւրեանց թաթարներով բռնում են Ղրիմի անապատային և դաշտային մասերը մինչև լեռները որովհետև թաթարներն ինքեանք անապատական ժողովուրդ լինելով, պարապելով խաշնարածութեամբ և վրանաբնակ վեանք

վարելով, ընտելացած էին անապատին և պէտք չունէին Ղրիմի լեռնոտ մասին և հարաւային ամենագեղեցիկ և պտղաւետ ափին, իսկ միւս մասը — լեռների լանջերն ու ճովափնեայ մասը տալիս են վաղուց ՚ի վեր այդ տեղերում ապրող քրիստոնեաներին, զլիսաւորապէս Յոյներին, որոնք շատ առաջ դեռ եկած էին այդ երկիրը, հիմնած էին բազմաթիւ գաղութներ և պարապում էին առևտրով:

Առաջին Ջանովացիները, որոնք բնակութիւն են հաստատում Ղրիմում, լինում են երկու վաճառական՝ Բալդո-Պորիա և Անտօնիօ-Դել Օրտօ: 1281 թուին դոքա խնդրում ու մեծ փողով գնում են Օրան-Թիմուրից հին Թէոդոսիոյ ճովափը և այնտեղ շինում են իւրեանց հասար առևտրական մի փոքրիկ ֆակտորիա: Ժգ. և ժգ. դարերում հնգկաստանի առևտուրը կատարուում էր Սև ու Ազովի ճովերի վերայով, ուստի և բոլոր առևտրական ազգերը ձգտում էին այդ ճովերի ափերին առևտրական ֆակտորիաներ հիմնելու և գաղութներ հաստատելու: Իտալիոյ փոքրիկ հասարակապետութիւնները՝ Վենետիկեցիք, Ջանովացիք և Պիզացիք այդ ասպարիզում մեծ եռանդով մրցում էին միմեանց հետ: Վենետիկեցիք հեմնել էին Եգովը, Ջանովացիք էլ, ինչպէս ասացինք, հիմնում են իւրեանց ֆակտորիան հին Թէոդոսիայի տեղում, որ ժամանակի ընթացքում ստանում է «Աաֆա» անունը:

Իսանը թէև պաշմանի համաձայն տալիս է Ջանովացիներին հին Թէոդոսիայի տեղը, թույլ է տալիս նոցա այդտեղ ֆակտորիա շինելու, առևտուր անելու և մինչև անգամ առանձին հրամանագրով արգելում է հարաւային ափում ապրող միւս ազգերին առևտրական գործերով պարապելու, այդ մենաշնորհութիւնը տալով միայն Ջանովացւոց, բայց դորա հետ միասին մի ծանր պաշման էլ է դնում, որ նոքա ներմուծած և արտահանած բոլոր ապրանքներից որոշեալ մաքս հատուցանեն իւր զանձարանին:

Կարճ միջոցում նորահաստատ ֆակտորիան լցուում է բազմաթիւ իտալացի գաղթականներով, որոնք չաջող առևտրական գործողութիւններով սուղ միջոցում հարստանում են, մեծացնում են իւրեանց բնակութեան տեղը և ձեռք են բերում ընդարձակ կալուածներ Աաֆայի շրջակայքում: Սակայն մեծացնելով և ճաղկեցնելով իւրեանց գնալութը, իտալացիք նոյն ժամանակ համոզուում են, որ իւրեանց քաղաքը չի կարող լիակատար բարգաւաճման հասնել և ինքեանք ևս չեն կարող ապահով լինել, մինչև որ չամրացնեն իւրեանց քաղաքը և այդպիսով միջոց չունենան ընկած տեղը պաշտպանուելու թաթարներից, որոնք տեսնելով Ջանովացւոց օրըստօրէ հարստանալը, սկսել էին արգէն նախանձել և թշնամական չարաբե-

ընթացին ցուց տալ: Այդ նպատակով նոքա նախապէս քաղաքի չորս կողմը փորում են մի ահագին փոս, որ պէտք է ծառայէր իբրև հիմք և առաջին ամրութիւն, որի վերայ ապագայում կամաց-կամաց աննկատելի կերպով պիտի աւելանային և ուրիշ ամրութիւններ:

Ասակաճոտ խանի աչքից չի խուսափում եւրոպացիների գործողութիւնը: Նա մեկնութիւն է պահանջում, բայց պատասխան է ստանում, թէ այդ փոքրիկ ամրութիւններն ինքեանք շինում են իւրեանց առևտրի մրցակից և հակառակորդ Վենետիկցիներից պաշտպանուելու համար: Եւ ճշմարիտ, շուտով էլ արդարանում են նոցա ասածները: Վենետիկցիք նախանձելով Աաֆաչի չառաջադիմութեան, 1293 թուին յարձակուում են Քանովացւոց վերայ, աւերում քանդում են քաղաքը, աչրում են առևտրական նաւերը և ստիպում են նոցա փախչել թաթարների մօտ և նոցանից օգնութիւն խնդրել իւրեանց ազա՛հ կրօնակիցների դէմ: Վենետիկցիք, ՚ի հարկէ, կամենում են մնալ Աաֆաչում և բռնել Քանովացւոց տեղը, բայց թաթարները վերայ են հասնում, հալածում նոցա և աւերուած Աաֆան նորից յանձնում նախկին տէրերին: Այդ ժամանակ արդէն Քանովացիք արձակ-համարձակ, առանց դրդելու թաթարների կասկածը, սկսում են ամրացնել իւրեանց քաղաքը: Նոքա ահագին քարեայ պարիսպ են քաշում քաղաքի չորս կողմը նախկին փոսի եզերքով, ամրացնում են նորան 12 աշտարակով, թողնում են եօթն դարպաս և այդպիսով գոյացնում են մի ամուր բերդ, որ յետոյ սկսում է կոչուել «Փռանի» — չիսար): Բացի սորանից, Քանովացիք ծովախորշում շինում են մի հսկայական պարիսպ, որի յետևը պէտք է պահուէին և պաշտպանուէին նոցա առևտրական նաւերը, եթէ թշնամիները ծովի կողմից կամենային յարձակուել նոցա վերայ:

Գ.

Աաֆաչի և առհասարակ Քանովացւոց բոլոր կալուածների բարգաւաճման և ծաղկելուն նամանաւանդ նպաստում են նոր Արիմ եկած հայերը: Նոքա Քանովացւոց իշխանի հետ կապած իւրեանց պաշմանի համաձայն նախապէս բնակութիւն են հաստատում Փռանի-չիսարում, Աագարաթում, Սուրխաթում և դոցա շրջակայքում, յետոյ բազմանալով, տարածուում են և լցնում են այն բոլոր տարածութիւնը, որ գտնուում էր Արապազարի, Սուրխաթի և Աաֆաչի մէջ:

Թէ որքան է լինում հայերի թիւը Արիմի թերակղզում մեծ գաղթականութիւնից յետոյ — մենք դժուարանում ենք ճշդիւ որոշել: Յամենայն դէպս կարող ենք ասել, թէ հայերն այդ ժամանակները

մի պատկառելի թիւ են կազմել միւս բոլոր Արիմաբնակ ազգերի մէջ, որովհետև հենց այդ ժամանակներն է եղել, որ Արիմի ծովափնեայ մասը սկսուել է օտարներից հայաստան կամ ծովափին հայաստան կոչուել: Յիշատակարանի ասելով, գաղթական հայերը շինում են Արիմում հարիւր հազար տուն և շատ դօրանում ու բազմանում են: Եթէ միայն Յիշատակարանի հեղինակը «հարիւր հազար» թիւը չի գործածում իբրև անորոշ մեծութիւն ցուց տուող մի թիւ և տուն ասելով հասկանում է այնպէս, ինչպէս այժմ մենք ենք հասկանում, կարելի է ուրեմն ամենայն ճշտութեամբ այդ ժամանակուայ Արիմաբնակ հայերի թիւը հաշուել 5 հարիւր հազար հոգուց ոչ պակաս: Չ'պէտք է մոռանալ այն հանգամանքը, որ հինգ հոգի թիւը, որ առհասարակ մի միջին թիւ է համարուում ամեն մի տան համար, շատ էլ չի չարմարուում հայերի տան կամ ընտանիքին, որովհետև, ինչպէս յատնի է, հայոց տները չեն սիրում բաժանուել և այդ պատճառով էլ շատ բազմամարդ են լինում:

Հայերը մի կողմից իւրեանց չատուկ աշխատասիրութեամբ, աչքաբացութեամբ և ընդունակութեամբ, միւս կողմից էլ երկրի բարեբերութեան և առևտրական գործերի չարմարութեան շնորհիւ շատ շուտով մոռանում են իւրեանց հայրենիքից գաղթելու և թաթարների մէջ ապրելու ժամանակամիջոցում քաշած նեղութիւնները. նոքա կարճ միջոցում բարւոքում են իւրեանց կեանքը, հարստանում են, ծաղկում են, կամ, ինչպէս ասում է Յիշատակարանը, դօրանում են: Նամանաւանդ շատ առաջ է գնում առևտրական դասակարգը, չաջող հանգամանքներից օգտուելով և նաւահանգստների ու առևտրական շուկաների գործերի մեծամասնութիւնն իւր ձեռքը ձգելով: Հայ վաճառականները չաջողութեամբ մրցում են իտալացիների հետ և իւրեանց ճարպիկութեամբ և հմտութեամբ պատուաւոր տեղ են գրաւում թէ Քանովացի իշխանաւորների առաջ և թէ ընդհանրապէս բոլոր ազգաբնակութեան մէջ: Նոքա վաճառում են իտալական և գերմանական գոշնզգոշն մահուղներ, անկուածներ, ապակի, գինի, մարգարիտ, կարմիր կաշի և ձեռք են բերում թաթարներից մեծ քանակութեամբ զոհարեղէն և ոսկի, որ նոքա կողմուել ու չափշտակել էին Հնդկաստանում, Չինաստանում և Պարսկաստանում:

Նիւթական բարգաւաճման հետ զուգընթացաբար առաջ է գրնում և հայերի մտաւոր զարգացումը: Նոքա շինում են բազմաթիւ եկեղեցիներ, վանքեր դւ մասուռներ, որոնցից որը կանգուն, որը կիսակործան, որն էլ իսպառ աւերուած մինչև ցայսօր գեռ երևում են հետաքրքիր ճանապարհորդի աչքին, եթէ նա անցնում է Թէոդոսիաչի արևելեան կողմից լեռների վերայով մինչև Էսկի-Արիմ և Աա-

ոասու, Յիշատակարանն ասում է, թէ գաղթականների կառուցած եկեղեցիների թիւը եղել է հազար. թէ ինչու անպատճառ հազար— մենք չ'զիտենք. կարելի է Յիշատակարանի հեղինակը կամեցել է Անեցի գաղթականների շինարարութիւնը նմանեցնել Անի քաղաքին, որ ինչպէս ասում է աւանդութիւնը, ունեցել է հազար ու մի եկեղեցի: Բայց մենք կարծում ենք, թէ ճշմարիտ որ Արիմի հայերը խիստ շատ եկեղեցի են շինել. միայն Աաֆան ունեցել է 45 եկեղեցի, ինչպէս ցոյց են տալիս եկեղեցիների այժմուայ բազմաթիւ աւերակները և տեղերը և ինչպէս սլատմում է յայտնի «Քէֆէ քաղաք ճովահայեաց» երգը, որի մէջ յիշուում են 24 եկեղեցու անուն, որոնք դեռ շէն ու զարդարուած են եղել մինչև անցեալ դարի վերջերը: Այս բոլոր եկեղեցիները, վանքերը և մատուռները զարդարուած են եղել թանկագին ոսկէ և արծաթէ սպասներով, մետաքսեայ, բեհեզեայ, եկեղեցական զգեստներով, վարագույրներով ու փռուածքով, ականակուռ խաչերով, սաղաւարդներով ու վակասներով: Տաճարների պատերի մէջ զրսից ու ներսից հազցրած են եղել բազմաթիւ որձաքար և մարմարիոնեայ խաչքարեր նուրբ քանդակներով ու արձանադրութեամբ, որոնց շինելու, քանդակելու ու փորագրելու դժուար արհեստը գաղթականները բերած են եղել հայրենիքից: Եկեղեցիներից նամանաւանդ նշանաւոր է եղել Թէոդոսիոյ Ս. Սարգիսը, որ եղել է «աթոռակալ» կամ մայրեկեղեցի, իսկ վանքերից՝ Ս. Նշանը կամ Ս. Խաչը, որտեղ նստել են զրիմաբնակ հայերի առաջնորդները և ամբողջ հինգ հարիւր տարի կառավարել են հայոց այդ հեռաւոր թեմը: Բոլոր հին շինութիւնները՝ վանքերը, եկեղեցիները, մատուռները և աղբիւրների աւազանները շինուած են եղել հայկական ոճով ու ճաշակով և զարդարուած են եղել քանդակագործ փայտեայ ամուր դռներով, որոնցից շատերը գաղթականները շատ ուրիշ եկեղեցական զարդերի ու սպասների հետ միասին բերած են եղել հայաստանից:

Արիմաբնակ հայերն ունեցել են բազմաթիւ հոգևորական դաս կուսակրօն և ամուսնացեալ, որոնք դատարկաձեռն չեն անցկացրել իւրեանց օրերը: Նոքա ամուր կապ են պահպանել Մաչր-Աթոռի հետ, հողացել են գաղթականների մտաւոր և բարոյական կրթութեան վերայ, իւրեանց խցերը դպրոց դարձնելով ժողովրդի մասաղ սերնդի կրթութեան համար, իսկ գիտնական աբեղաները «հողէ տներ» են շինել և իւրեանց կեանքն անց են կացրել, մագաղաթ պատրաստելով և թանկագին ձեռագրեր արտագրելով «ընդ հովանեալ» բազմաթիւ վանքերի ու եկեղեցիների, որոնք շինուած են եղել սիրելի հայրենիքի եկեղեցիների ու վանքերի անուններով:

Առաջին անգամ Արիմի լուսաւորչեան հօտը պառակտուել է

Handwritten notes:
 1438 թուին
 Սիսուան

(1438 թուին: Հռովմի սպայերն օգտուելով այն հանդամանքից, որ Արիմի մի մասին իշխում են կաթողիկ Ջանովացիք, հաստատում են 1320 թուին եպիսկոպոսական աթոռ Աաֆանում և ապա սկսում են ուղարկել ճիզուիթեան կարգի աբեղաներ քարոզութեան: Ճեզուիթները նախապէս իւրեանց նպատակ են դնում քրիստոնեայ դարձնել թաթարներին, բայց երբ այդ նոցա չի յաջողում, նոքա իւրեանց քարոզչական գործունէութիւնը փոխադրում են հայաբնակ տեղերը, օգտուելով իւրեանց աթոռակալ եպիսկոպոսի իշխանութիւնից և վաճելելով Ջանովացուց իշխանի հովանաւորութիւնը: Սակայն հեշտ չէր և հայերին կաթողիկ դարձնելը. նոցա հոգևորականութիւնն արթուն էր, ինքը ժողովուրդն էլ սիրով և ամուր կապերով կապուած էր իւր հարազատ եկեղեցու հետ: Հարկաւորում է մի երկար և չամառ մաքառումն, որի մէջ մեծ դեր է կատարում մարմնաւոր իշխանութեան ճնշումն, մինչև որ կաթողիկները կարողանում են հասնել իւրեանց նպատակին: Ժամանակի կոնսուլ Պուալօ Իմպերիալէն սկսում է զօրեղ կերպով իւր ազդեցութիւնը բանեցնել վիճակաւորի և հայ հարուստ դասակարգի ու ազնուականութեան վերայ, սպառնալով, որ եթէ հայերը չամառեն, կ'զրկուին իւրեանց ունեցած արտօնութիւններից, իրաւունքներից: Նեղն ընկնելով ու ուրիշ ճար չ'գտնելով ազատուելու Ջանովացուց բռնութիւնից, նոքա առաջին նուագ համաձայնում են միայն ընդունել պապի գլխաւորութիւնը, կարծելով, թէ այդ կաթողիկութիւն ընդունել չի նշանակում: Ճիզուիթները շատ զգուշութեամբ են վարուում. նոքա, նախ, մուտ են գործում հայոց եկեղեցիները, յետոյ հետզհետէ սկսում են փոփոխել լուսաւորչական եկեղեցու ձէսերը և, վերջապէս, բանն այն տեղն են հասցնում, որ սկսում են լատիներէն աւետարան կարգալ և առհասարակ լատիներէն ժամասացութիւն էլ կատարել: Միով բանիւ գործն այնպիսի խոհեմութեամբ ու «տակտով» է առաջ տարուում, որ հայ ժողովուրդը կամաց-կամաց ընտելանում է կաթողիկութեան, այնպէս որ հայերը մէկ էլ աչք են բաց անում և տեսնում են, որ արդէն կաթողիկ են: Ազգային եկեղեցուն հաւատարիմ է մնում միայն գաղթականների հասարակ դասը—ամբոխը:

Առհասարակ Ջանովացիք սիրով են վերաբերուում դէպի հայերը, նոցա ըստ ամենայնի հաւասար իրաւունքներ շնորհելով իտալացիների հետ: Նոքա նամանաւանդ սիրով են վերաբերուում դէպի հայ ազնուական ու հարուստ դասակարգը, որոնցից առաջինն տալիս են մեծամեծ պատիւներ, պաշտօններ ու իշխանական իրաւունքներ, իսկ երկրորդին լիաձեռն ազատութիւն առեւտրական ասպարիզում և ամեն տեսակ արտօնութիւններ: Եւ այդ բոլորն 'ի զուր չէր, որովհետև հայերն

իսկապէս օգտաւէտ տարր էին հանդիսանում Քանովացւոց կալուածներում նիւթականապէս. և բարոյապէս: Հայ երկրագործը բարձրացնում էր երկրի արդիւնաբերութիւնը, արհեստաւորը ծաղկեցնում էր արհեստները, վաճառականը, բացի երկրի առևտուրը զարգացնելուց, յանձն էր առնում ամեն տեսակ զոհողութիւն բերդեր շինելու և քաղաքներն ամրացնելու գործում և, վերջապէս, հայ իշխանը բաղմաթիւ մարդկանց գլուխ անցած՝ իւր զէնքի գորութեամբ պաշտպանում էր Քանովացւոց կալուածները թշնամիների չարձակմունքից: Հայերն են շինում «հայոց-բերդ» կոչուած Կափաչի նշանաւոր ամրութիւնը, հայերն են իւրեանց զէնքի գորութեամբ երկար ժամանակ թե ու թիկունք լինում Քանովացւոց՝ նոցա թաթարների զէնք մղած երկարատև ու բաղմաթիւ կռիւներում, վերջապէս, հայերն են լինում, որ իւրեանց իշխանների առաջնորդութեամբ կարողանում են երկար ժամանակ պաշտպանել Կափան Օսմանցիների չարձակմունքի ժամանակ:

1344 թուին թաթարները չարձակուում են Սուղակի վերայ և սկսում են սպառնալ Կափաչին և Քանովացւոց միւս կալուածներին: Ահա այդ ժամանակ հայոց մեծամեծները հաւաքուում են կոնսուլի մօտ և խորհրդակցում են նորա հետ Կափաչի հին բերդի — Փռանկ-Նիսարի՝ մօտ մի նոր բերդ շինելու և այդպիսով աւելի ևս ամրացնելու քաղաքը: Նոքա մտածում են այդ բերդով պաշտպանել հայոց թաղը, որ բոլորովին անպաշտպան էր, որովհետև հայերը մեծ գաղթականութեան ժամանակ «Փռանկ-Նիսարում» բնակութեան տեղ չը գտնելով. բնակուել էին հին բերդից դուրս քաղաքի արևելեան կողմը՝ Քանովացի կոնսուլը լաւ հասկանալով հայերի դիտաւորութեան օգտակարութիւնը, ոչ միայն թոյլ է տալիս, այլ և խրախուսում է նոցա և չորգորում փութով ձեռնարկելու գործին, եռանդով առաջ տանելու և շուտով ի կատար ածելու Ահում են Փռանկ-Նիսարի պարիսպների պէս մի նոր աւելի հաստակառոյց ու աւելի մեծ տարածութիւն բռնող, աշտարակագրդ և մեծամեծ դարպասներով պարիսպ քաշել, շրջապատել ամբողջ հայոց թաղը և մէջ առնել Փռանկ-Նիսարը, սկսելով ծովածոցի հարաւային կողմից և անցնելով լեռների վերայից զէպի ծովածոցի հիւսիսային կողմը, որտեղ գտնուում էր Փռանկ-Նիսարի «Փսկիլէ-Ղափու» կոչուած դուռը: Որոշուում է, որ մեծատուն հայերից իւրաքանչիւրը, որ պէտք է մասնակցէր շինութեան գործին, յանձն առնէր պարսպի միայն մի մասը շինելու և գորան համեմատ որոշեալ քանակութեամբ քար ու ատաղձ բերել տար ու կուտէր նշանակուած տեղը, իրաւունք ստանալով իւր անուամբ կոչելու իւր շինած պարսպի մասը և իւր չիշատակարանը զը-

րելու նորա վերայ: Ասում են, թէ սորանից է առաջ եկել Արիմեցի գաղթականների մէջ նոցա միմեանց հարստութիւնը չափելու յայտնի տարօրինակ սովորութիւնը: Կափաչիք, երբ որ կամենում էին ասել, թէ այս ինչ մարդը այսքան հարստութեան տէր է, սովորութիւն էին արել ասելու, թէ այս ինչ մարդը կարող է քաղաքի ամրութիւնների համար այսքան քար տալ:

Մեծ եռանդով հայերը ձեռնարկում են գործին և կարճ միջոցում պատրաստուում է ահագին պարիսպը, որ ամեն մի 20, 40 և 60 սաժէն տարածութեան վերայ ունենում է մի մի աշտարակ որմնաձերպերով և ինը դարպաս իւր բոլոր երկարութեան վերայ:

Ոմանք ասում են, թէ հայոց բերդի շինութեան պատճառը եղել է ոչ թէ թաթարների Սողգաչի կամ Սուղակի վերայ չարձակուելը, այլ մի ուրիշ զէպը: Պատմում են, որ մի անգամ Քանովացի առևտրականներից մէկը վիճաբանութեան է բռնուում մի թաթար վաճառականի հետ, որ մի հարուած է տալիս իտալացու երեսին: Ծագում է կռիւ և Քանովացին սպանում է թաթարին: Քանիբէկ Ծագում է կռիւ և վրէժխնդիր լինել եւրոպացի վաճառականից. նա խանը ուխտում է վրէժխնդիր լինել եւրոպացի վաճառականից. նա մարդ է ուղարկում և պահանջում, որ մարդասպանին իւր ձեռքը տան, բայց մերժումն ստանալով, գալիս, պաշարում է քաղաքը: Ահա այդ ժամանակ, ասում են, հայերը, որոնք պաշարումից զեռ շատ առաջ տեղեկացած են լինում խանի դիտաւորութեան մասին, հաւաքուում են կոնսուլի մօտ և թոյլատուութիւն են խնդրում ամրացնելու քաղաքն իւրեանց ծախսով ամենավտանգաւոր կողմից, այն է ծովափից զէպի այն կողմը, որտեղ այժմ գտնուում է գերեզմանոցը:

Պաշարումը տևում է երկու տարի, բայց խանը և ոչ մի վնաս չի կարողանում տալ քաղաքին, որովհետև պարիսպները շատ ամուր էին և լաւ պաշտպանուած: Աիշտ է, խանը մտածում է մեքենաներով քանդել պարիսպները, բայց քաղաքացիք յանկարծակի դուրս են խուժում քաղաքից և այնպիսի ջարդ են տալիս նորան, որ նա ըստիպուած է լինում թողնել պաշարումը և հեռանալ քաղաքից: Նա իւր գաջրոյթը թափում է Բալըխլուի վերայ, որ առնում և այրում է: Քանովացիք ընկնում են նորա յետևից, աւերում են Ազովի ծովի ափերը և այնպիսի սարսափ են ձգում խանի վերայ, որ նա հարկադրուում է խաղաղութեան դաշն կապելու:

Արիմի հայ ազնուական դասի մէջ նշանաւոր են լինում չորս իշխանական տուն կամ տոհմ՝ Պահլաւունիք, Սուղալենք, Դարբա-նենք և Աղամալենք, որոնց վերայ յետագայ ժամանակներում աւելանում է և Բագրատունի տոհմը: Սոքա մեծ չարգանք են վայելում ժողովրդից և մեծամեծ պատիւների ու պաշտօնների են արժանա-

նում «Քինիւիզաց» իշխաններից: Պարսպաշինութեան ժամանակ Պահլաւունի Տէր-Մարգարիտ աւագ երէցն իւր սրայի եղբօր թուան Պետրոսի հետ շինում են պարսպի մի մասը «ԵՃ. կարաի» տարածութեամբ և գրում են իւրեանց յիշատակարանը նորա վերայ: Մուղալենց Մարգար իշխանը Քանովացւոց Զիրին իշխանի հրամանով նշանակուում է Քինիւիզաց կալուածների պահպան և իւր պարզելով նստում է Կապարաթում, ուստի և թաթարները սովորութիւն են անում նորա սոհմի անունով Կապարաթի համանուն գետը կոչել «Մուղալչեօղէն»: Կարիջանենց աւագ-պարոն Մուրատի Յովսէփ որդին համարուում է Կաթայի առաջին նախարարը: Ազամայենց Մեսրոպ իշխանը նշանակուում է Կաթայի չորրորդ գնդապետ, և այլն:

Այսպիսի բարւոք վիճակի մէջ ապրում է Արիմի հայ գաղթականութիւնը մինչև 1475 թուականը, երբ գալիս, տիրապետում են Կաթային Օսմանցի Տաճիկները և կոտորում, հալածանքի են ենթարկում հայերին ու նոցա գանազան կողմեր ցրուելու պատճառ լինում:

Օսմանցւոց արշաւանքի պատճառները գանազան աղբիւրներ գանազան տեսակ են պատմում: Ոմանք, ինչպէս Նախիջևանի Յիշատակարանը, պատմում են, որ 1344 թուականի պատերազմներից յետոյ Արիմի խաներն ընդհանրապէս խաղաղութեամբ են կառավարուում Քանովացւոց հետ և սիրով պահպանում իւրեանց դրած գաշինքը և ուխտը մինչև 1468 թուականը, երբ նորից անհամաձայնութիւն է ծագում երկու ազգի մէջ, որ և Կաթայի աւերմունքի պատճառ է լինում: Այդ թուին, ասում է Յիշատակարանը, խանը կնութեան է առնում իւր որդուն Քանովացւոց Զիրին իշխանի դուստրը: Խնամութիւն կապելուց յետոյ, Զիրինը հրաւիրում է իւր մօտ փեսային, որից օգուտ քաղելով թշնամիները, սկսում են զրգուել խանին Քանովացւոց դէմ, ասելով, թէ Զիրինը հրաւիրեց քո որդուն իւր մօտ խորհրդակցելու, որ նորան նստեցնէ քո տեղ խան, և Զիրինին խանի դէմ, ասելով, թէ փեսայդ եկել է քո մօտ, որ քեզ հալածէ ու սպանէ: Թշնամիները հասնում են իւրեանց նպատակին: Զիրինը հաւատ ընծայելով բանասրկուների խօսքերին և կասկածելով փեսայի սիրոց և հաւատարմութեան վերայ, անակնկալ կեպով բռնում է նորան և բանտարկում, տալով նորան շի պահեստ լատին իշխանին: Խանը, որովհետև չույս չի ունենում իւր ոչժերով չաղթելու Քանովացւոց և իւր որդուն ազատելու, դեսպան է ուղարկում Օսմանցւոց սուլթանի մօտ և խնդրում նորա աջակցութիւնը, ասելով, թէ թող Կաթա քաղաքը ձերը լինի, միայն որ իմ որդուն բանտից ազատէք ու ինձ յանձնէք: Սուլթանը համաձայնում է և թաթարները ցամաքից, իսկ թուրքերը ծովից պաշարում են քաղաքը: Երկար ժամանակ պաշարում են քաղաքը, բայց չեն կարողանում առնել, որովհետև Փռանկ-Նիսարը և Հայոց բերդը ամուր էին և հայոց իշխաններն միացած Քանովացւոց հետ ոգի ՚ի բռին ընդդիմանում ու պաշտպանում էին նորան: Սակայն շուտով պաշարը վերջանում է, Քանովացւոց զօրքը թուլանում, ինքը իշխանն էլ չույս կտրելով, թողնում, փախչում է: Հայերը, մինակը, անօգնական ու անձար մնալով, ստիպուած են լինում ընդունել թուրքերի առաջարկութիւնը, բանալ քաղաքի դռները և անձնատուր լինել, ազատ ու անվնաս մնալու պայմանով:

Ոմանք էլ, ինչպէս Արիմի պատմագիր Առնդորակին, նույն պատմութիւնն ուրիշ տեսակ են պատմում: Նոքա ասում են, թէ Քանովացիք ստիպում են Մինգլիզիբեյ խանին պաշտօնանկ անել իւրեանց սահմանակից դաւառի իշխան Կմինեկ բէկին և նորա տեղը նստեցնել են տալիս թաթարներից ատուած մէկին: Կմինեկ բէկն ապստամբում է խանից, մեծ կուսակցութիւն է կազմում և դեսպաններ ուղարկելով Օսմանցւոց Մէհմեմէտ բ. սուլթանի մօտ, որ այդ ժամանակներն արդէն առել էր Պօլսը, խնդրում է նորա ձեռնառութիւնը Քանովացւոց դէմ, խոստանալով մտնել նորա գերիշխանութեան տակ: Նշանաւոր սուլթանը, որ այդ ժամանակները պատրաստուած է լինում արշաւելու Խալիս, Ալբանիա, Կանդիա և Հռոդոս և այդ նպատակի համար մի մեծ նաւատորմի է կազմած լինում, ըմբռնում է Կմինեկ-բէկի առաջարկութեան օգտաւէտութիւնը Օսմանեան կաշարութեան համար և պատրաստի նաւատորմից ուղարկում է Սև ծովը դէպի Կաթա: Նաւատորմի պետ Ահմադ Աեդիկ Կապուտան փաշան հասնելով Կաթայի նաւահանգիստը, հրամայում է նախապէս թնդանօթներն ուղղել դէպի քաղաքի պարիսպները և ումբակոծել, յետոյ նա զօրք է իջեցնում ցամաք և չորս տեղ մարտից շինելով, շարունակում է ումբակոծութիւնը ցամաքից և ծովից, միգ թափելով քանդել պարիսպները: Երբ որ աչսպէս հինգ օր շարունակ տեսնում է ումբակոծութիւնը և ամուր պարիսպները չ'դիմանալով, փլչելու նշաններ են ցոյց տալիս, Քանովացւոց վերջին կոնսուլ Անտօնիօ-դելլա-Վաբելլան և նորա խորհրդական Ուբերտօ-Սկուարչիաֆիօն դուրս են գալիս քաղաքից և յանձնում են փաշային քաղաքի բանալիները, նախապէս խօսք առնելով չ'վնասել քաղաքացւոց և ձեռք չ'տալ նոցա ստացուածքին: Ասում են, թէ դոքա կաշառուած են լինում և հէնց իւրեանց այդ գործողութեան համար ստանում են իւրեանց արժանաւոր պատիժը: Անտօնիօն դատապարտուում է թաթանակիր աշխատանքի, իսկ խորհրդականը տարուում է Աոստանդուուպօլիս և նահատակուում է կապանքների մէջ: Ասողներ էլ կան, թէ դաւաճանողներն եղել են ոչ թէ կոնսուլն ու նորա խորհրդականը, այլ

ութ ախանաւոր մարդ հայ մեծամեծներից, որոնք ժողովրդին գրգռել են իշխանաւորների դէմ և ստիպել են նոցա քաղաքը յանձնել թուրքերին, որի համար դոքա էլ կրել են իւրեանց արժանաւոր պատիժը: Փաշան հրամայել է նոցա զխատել:

Եւ զարմանալին այն է, որ այդ անհաւասար պատերազմում, բացի հայերից, ոչ ոք չի օղնել Քանովացւոց, չ'նայելով, որ նոքա պատերազմից դեռ շատ առաջ զգալով, որ թուրքերը պիտի միանան խանի հետ և արշաւեն իւրեանց վերայ, օղնութիւն էին խնդրել իւրեանց Դոժից և նորա միջոցով զիմել էին Անգլիացւոց և հունդարացւոց թաղաւորներին:

Կոնդորակին թուրքաց աղբիւրներից առնելով, ասում է, թէ այդ ժամանակները Կաֆան ունեցել է վեց հազար քրիստոնեայ ընտանիք, որոնք իւրեանց հերթով ունեցել են 30 հազար ստրուկ:

Դ.

1475 թուի պատերազմից յետոյ Արիմի խանութիւնը վասալական երկիր է դառնում Օսմանեան կայսրութեան: Մինգլիվիւնէյը, ինչպէս որ պայմանաւորուած է լինում պատերազմից առաջ, մտնում է սուլթանի գերիշխանութեան ներքոյ հետեւեալ պայմաններով՝ ա. խանը լիակատար իշխանութիւն ունի իւր խանութեան մէջ. նա ընտրուում է Գիրէշներից, բայց հաստատուում է սուլթանից. բ. Սուլթանը Արիմի ծաջրագոյն թաղաւորն է. նա միայն իրաւունք ունի թաթարներին պատերազմ տանելու, պատերազմ հրատարակելու և խաղաղութեան դաշն կապելու. գ. Սուլթանն իբրև խալիֆա համարուում է խնամակալ մահմեդական կրօնի, ս. գերեզմանների և ուխտատեղիների, գ. Սուլթանը պահապան զօրք է պահում Գիօղլեվում: Սակայն այդ դեռ սկզբնական պայմաններն են լինում: Յետագայ ժամանակներում սուլթանի իշխանութիւնը գնալով զօրանում է և խանը կամաց-կամաց բոլորովին ընկնում է նորա իշխանութեան ներքոյ: Մինգլիվիւնէյի Փահոմեզ որդուց յետոյ խաները սկսում են նշանակուել ուղղակի սուլթանից և համարուել նոցա տեղակալները Արիմում. նոքա մինչև անգամ ռոճիկ էլ են ստանում սուլթանից և նորա ցանկութեան համեմատ զահալիթուում ու զահ են բարձրանում:

Կապուտան-փաշան բռնելով Կաֆան, հրամայում է քաղաքացիներին նախ, ցուցակապրել իւրեանց ստացուածքը, որովհետև, ինչպէս ասացինք, պայմանաւորուած էր ձեռք չ'տալ նոցա ունեցած չունեցածին: Բայց յետոյ տեսնելով, որ ցուցակների մէջ մտել են և ըստրուկները, նա հրամայում է խլել ստրուկներին նոցա ձեռքից և ստի-

պում է քաղաքացիներին նորից նոցա չետ գնել, մեծ փրկանք վճարելով: Յետոյ օտարահպատակ վաճառականներից նա առնում է 25 հազար դուկատ տուգանք, իսկ Քանովացիներից պահանջում և ստանում է մի այնպիսի գումար, որ հաւասար էր նոցա ստացուածքի արժէքի կիսին: Վերջապէս, նա հրամայում է բոլոր Քանովացիներին պատրաստուել դուրս գալու և գնալու Ստամբուլ, քաղաքի ամենաընտիր և ախանաւոր երիտասարդներին ենիչար է ընտրում-առնում, սպանել է տալիս 300 քաղաքացի ամենահարուստներից և 162 վալահացի վաճառական. առաջիններին՝ որովհետև կամեցում էր տիրանալ նոցա հարստութեան, երկրորդներին՝ իբրև վրէժխնդրութիւն, որովհետև Մողղաւացւոց Պալադինը նախընթաց տարին սպանել էր տուել թուրք գերիներին:

Բայց ամենամեծ հարուածը նա տալիս է հայերին: Նա չ'շատանալով նորանով, որ կողոպտում է քաղաքի հարուստ հայերին, որ շատերին սպանել է տալիս և ընտիր երիտասարդներին ենիչար է առնում, սպանում է և բոլոր հայ զլխաւորներին, իշխաններին, ազնուականներին և ընդհանուր կոտորածի է ենթարկում բոլոր հայերին Սուրխաթում, Աարապաղարում և միւս հայաբնակ տեղերում: Յայտմաւորքի Յիշատակարանը շատ հետաքրքիր մանրամասնութիւններ է պատմում հայոց զլխաւորներին սպանելու մասին: Փաշան, ասում է նա, քաղաքն առնելուց յետոյ, երեսանց սէր է կապում հայոց առաջաւորների հետ, յաճախակի նոցա իւր մօտ խնջօջքի հրաւիրելով և խօսակցելով նոցա հետ: Նա այդպէս է վարուում, որովհետև միտքը դրած է լինում նոցա մահմեդական կրօնքին դարձնելու: Սակայն նա կամաց կամաց համոզուում է, որ այդ անհնարին է, որովհետև նոքա նորա բոլոր չորրորանքին պատասխանում են, թէ ինքեանք պատրաստ են ամեն զոհողութեան, մինչև անգամ զոհելու իւրեանց կեանքը. բայց հաւատափոխ և հաւատաւաճառ լինելու չեն չօժարիլ: Այն ժամանակ փաշան մտածում է վրէժխնդիր լինել նոցանից: Նա մի օր համոզում է հայերին առանց զէնքի իւր մօտ խնջօջքի գալու, և երբ որ, խնջօջքը վերջանալուց յետոյ, նոքա դուրս են գալիս ապարանքից, որ գտնուում էր շիակիլէ զափուսիլի մօտ շի վերայ չորրորդ գտնիկոնի պալատին, և սկսում են վաչր իջնել բարձր սանդուղքից, նա հրամայում է դահիճներին մէկ մէկ սպանել նոցա և ձգել ձովը: Այլ այնուհետև պակասում է հայ բնակիւթիւնը Կաֆայում և ընդհանրապէս բոլոր Արիմում, որովհետև սպանուողը սպանուում է, գերուողը գերուում է, մնացեալ մասն էլ ահաբեկուած դուրս է գալիս թերակղզուց և ցրուում զանազան տեղեր՝ Ահաստան, Մողղաւիա, Վալահիա և ուրիշ տեղեր: Աիշդ է, հայերի Արիմում մնա-

ցած մասը յետագայ ժամանակներում նորից աճում է, որովհետև ՌԻՍ. թուին Հաչաստանից նոր գաղթականութիւն է գալիս Արիւմ, բայց նոքա այլևս ոչ իւրեանց թուով, և ոչ իւրեանց մտաւոր և բբորոցական զարգացմամբ, ոչ էլ իւրեանց նիւթական բարօրութեամբն կարողանում հասնել առաջուկ գրութեան: Այդ նոր գաղթականութիւնը, որի թիւը և գաղթականութեան հանգամանքները մեզ լաւ չափունի չեն, որովհետև Յիշատակարանը այդ մասին միայն հարեանցի է վերում, եղել է Չահ-Աբբասի արշաւանքների ժամանակները: Յաչանի է, որ Չահ-Աբբասի և Օսմանցւոց պատերազմների ժամանակ Հաչաստանի զանազան մասերը չաճախակի անտէր մնալով, ենթարկուեցան բազմատեսակ աւազակալին խմբերի արշաւանքների, աւազակների, որոնք մեր պատմութեան մէջ չափունի են «Ճալալիք» ընդհանուր անունով: Իոքա գալիս էին, ինչպէս չափունի է, արեւմուտքից—Կիլիկիոյ և Փոքր-Ասիոյ զանազան նահանգներից և բաղկացած էին Օսմանցւոց դէմ ապստամբած կուսակալներից և Չահ-Աբբասի դէմ պատերազմող Սինան-փաշայի զօրքի մնացորդից: Նամանականդ նշանաւոր էին երկու խումբ՝ Քանաքիլլի-Փահմեղի և Թոփալ-Օսմանի, որոնք պատահելով միմեանց Այրարատի Կոտայից զաւառում, պատերազմում են միմեանց դէմ: Թոփալ-Օսմանն այդ ճակատամարտում չաղթող հանդիսանալով, տիրապետում է Այրարատին, հալածում է Աճմաղին և ինքն իր բնակութիւնը հաստատելով Արագածոտն զաւառի Կարբի աւանում, այդտեղից ուղարկում է դէպի Հաչաստանի զանազան կողմերն իւր հրոսակները: Ահա հէնց այդ ժամանակներն աւերուում ու քանդուում է, ՚ի միջի այլոց, և Սիւնեաց նահանգի Ծղուկք զաւառը—Որոտն և Վաղանդ նշանաւոր աւանները, որոնց բնակիչների մի մասն իւր գլուխը գերուելուց, կողոպտուելուց և կոտորուելուց ազատելու համար, թողնում, փախչում է հեռաւոր տեղեր և գալիս է Արիւմ:

Իոցա հետ գալիս է Արիւմ և Աբրահամ Պահլաւունի իշխանը, որի նախնին Պետրոս իշխանը վերոյիշեալ Մաղաքիա աւազ երէցի հետ, պարսպաշինութիւնից յետոյ, վերադարձել էր Արիւմից իւր հաչանիքը և բնակութիւն հաստատել Նախիջևանում: Յաչսմաւուրքի Յիշատակարանը պատմում է, թէ Որոտնի ընդհանուր աւերմունքի ժամանակ, երբ շատերը գերի էին վարուում, գերուում է և այդ Աբրահամը իւր քեռորդի Պետրոս Բագրատունու հետ: Բայց դոքա ճանապարհին չաջողում են սպանել իւրեանց գերաւար չորս պահապաններին և փախչում գալիս են Քէֆէ, որտեղ ազնիւ Մուշալենց Մարգարը ՚ի պատիւ դոցա տոհմին շատ սիրով ընդունում է նոցա ու տալիս է բնակութիւն ու մեծամեծ ստացուածք: Պետրոս Բագրատունին 1618 թուին

փախճանում է, իսկ Աբրահամ Պահլաւունին ամուսնանում է Մուղալենց Գէորդ իշխանի Թագուհի դստեր հետ և ունենում է այդ ամուսնութիւնից մի արու զաւակ Տրդատ անունով և մի աղջիկ Աննա անունով: Ահա այդ բարեչիշատակ Տրդատն ու Աննան են լինում, որ շինում են Քէֆէի Ս. Նիկողայոս եկեղեցին բարձր լեռան վերայ ՚ի վերատակ 1475 թուի հաչ նահատակների և իւրեանց ճնողաց և իւրեանց անուաները գրել են տալիս եկեղեցու արտաքին դրան վերայ: Դոքա են լինում, որ գրել են տալիս Յաչսմաւուրքում վերոյիշեալ նշանաւոր Յիշատակարանը և դորա վերջում դնել տալիս իւրեանց աղաբանութեան ծառը: Դոքա են լինում, վերջապէս, որ կարգադրում են, որ իւրեանց յետնորդներն ամեն տարի տօն կատարեն Ս. Նիկողայոս եկեղեցում ՚ի վերատակ նահատակների և վերեն իւրեանց ճնողաց՝ մօրը Թագուհի դշխոցն, հօրը-Աբրահամին, ազգականներին՝ Պետրոս Բագրատունուն, աւագ-պարոն Դարիճանեց Մուրատին, Մուղալենց Մարգարին, Ակորին, Աղամալենց Թաթէին, և հետզհետէ աճեցնեն ազգահամարութեան ծառի վերայ իւրեանց արական ճիւղերը:

1475 թուից մինչև 1778 թուականը, երբ լինում է գաղթականութիւնը դէպի Ռուսստոտան, Արիւմում մնացած հաչերը միւս քրիստոնեաց ազգաբնակութեան՝ բազմաթիւ Յոյների և սախաւաթիւ Արացիների և Վալահացիների հետ, որոնք գերուած էին և կոչուում էին «եսիրներ», հպատակում են Արիւմի խանութեան, որ իւր տէրութեան կազմակերպութեամբ և կառավարութեան եղանակով մի ազնուապետական միապետութիւն էր: Խանութեան զլուխը կանոնաձ էր խանը: որ կառավարում էր երկիրն ազնուական դասակարգի մասնակցութեամբ, որ և սահմանափակում էր խանի միապետական իշխանութիւնը: Այդ ազնուականներն առաջ էին եկել Արիւմի թերակղզին առաջին անգամ նուաճողներից և զլխաւորապէս «Իորդ-օջաղից», և կոչուում էին բէչեր:

ԺԵ. զարում իւրեանց նշանակութեամբ հուշակուում են նամանականգ բէչական հինգ տոհմ՝ Չերինեան, Բարինեան, Սեղջիվուղեան, Մանսուրեան և Արդինեան, որոնք հետզհետէ մեծամեծ կալուածների տէր են դառնում և խանութեան համարեա թէ բոլոր կառավարութիւնն իւրեանց են սեպչականացնում: Բէչերի կալուածները կոչուում էին «բէչլիներ» և զլխովին ենթարկուած էին բէչերի իշխանութեան: Բէչերն էին իւրեանց բէչլիկում ապրող ժողովրդի անձնիշխան տէրն ու պարոնը. նոքա հարկ էին ժողովում նոցանից, դատում էին նոցա և մինչև անգամ մահուան պատիժ էին տալիս, թէև խանութեան մէջ կար և տէրութեանական ընդհանուր դատաւոր, որ կոչուում էր «կաղի-ասկեր»: Խաները չէին խառնուում բէչերի գործերին. նոքա

մինչև անգամ զլխահարկ և ս չէին առնում բէյլիկներում ապրող ժողովրդից, Խանութեան մէջ ոչ մի գործ չէր կարող կատարուել առանց բէյերի խորհրդին: Խանը պէտք է խորհուրդ կազմէր և ստանար բէյերի համաձայնութիւնը պատերազմ հրատարակելու կամ խաղաղութեան դաշը կապելու համար. մի խօսքով ինքը խանն էլ մի մեծ բէյ էր, ունէր իւր առանձին բէյլիկը և զանազանուում էր միւս բէյերից միայն նորանով, որ աւելի մեծ բէյիկ ունէր և պատերազմի ժամանակ ընդհանուր զօրավար լինելու և բէյերից մի սալ պաքսիմատ, հազարական պիաստր և մի զունդ զօրք իւր բէյն առաջնորդութեամբ պահանջելու իրաւունք ունէր:

Բէյերի կրտսեր սերունդը կոչուում էր «էմիր-զաղէ» և կազմում էր ազնուական դասակարգի երկրորդ ճիւղը կամ ստորին ազնուականութիւնը, որի անդամները յետագայ ժամանակներում սկսում են կոչուել «մրզաներ», որ ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ աղճատուած «էմիր զաղէ» կոչումը: Բացի տոհմական մրզաներից կային այլ ևս բազմաթիւ ուրիշ մրզաներ, որոնք իւրեանց տիրոջն իւրեանց կալուածներին հետ միասին ստացել էին խանից, նորան մի որ և է ծառայութիւն մատուցած լինելու համար դեռ այն ժամանակները, երբ խանութեան մէջ ադատ հողեր, ջրհորներ, աուլներ շատ կային:

Խանից յետոյ երկրորդ տեղը տէրութեան մէջ իւր նշանակութեամբ բռնում էր «կալպա-զիրէյը», որ տէրութեան ընդհանուր ղեկավարը, խանի տեղակալը և ընդհանրական բարձրագոյն դատաւորն էր, և խանի մահից յետոյ մինչև նոր խանի ընտրուելը կառավարում էր տէրութիւնը: Երրորդ անձը տէրութեան մէջ համարուում էր «նուր-րեդինը», որ բռնում էր կալպա-զիրէյի տեղը նորա մահից յետոյ, և վերջապէս, չորրորդն «օր-բէյն» էր, Պերեկոպի նահանգապետը կամ կառավարիչը:

Բէյերը, մրզաներն իւրեանց բէյլիկներից ստանում էին երեք տեսակ հարկ՝ «Ուշուր», — տասանորդ բոլոր պտուղներից, «Զիքեաթ» — հինգ տոկոս թուղուններից ու անասուններից և «Պետիր» — մի տեսակ հողէն հարկ: Բացի սորանից, հարկ էին առնում և օտարազաւաններին պատկանած վարելահողերից, այգիներից և պարտեզներից: Խանն էլ ուրիշ բէյերի պէս հարկ էր ժողովում իւր բէյիկից, բայց ոչ անձամբ, այլ «աշնաների» — կապալաուուների — ձեռքով: Խաւքի տուած «Ուշուրը» տասանորդ չէր, 1/8 մասը: Հայերն էլ միւս քրիստոնեաների հետ միասին ապրում էին խանի, բէյերի և մրզաների կալուածներում և ենթարկուած էին այն հարկապահանջութեան, որին ենթարկուած էին և միւս քրիստոնեաները և թաթար ժողովրդի հասարակ դասակարգը: Արիմի խանութեան մէջ, եթէ չհաշուենք

վերոյիշեալ փոքրաթիւ եսիրներին, ստրկութիւն չկար ընդհանուր մտքով, բայց որովհետև ժողովուրդն ապրում էր բէյլիկներում և ամեն բանում ենթարկուած էր խանի, բէյերի և մրզաների կամայականութեան, կարելի է ասել, որ նոցա գրութիւնը, եթէ ոչ ստրկութեան, գոնէ, խիստ ծառայութեան հաշուի էր: Հայերը շարունակում էին սլարապել իւրեանց նախկին գրադմունքներով՝ երկրագործութեամբ, պարտիպանութեամբ, այգեգործութեամբ, արհեստներով և առևտրով, բայց արդէն չէին կարողանում առաջուայ բարօրութիւնը ձեռք բերել, որովհետև ոչ մի արտօնութիւն չունէին, մեծամեծ հարկեր էին վճարում և, որ զլխաւորն է, ենթարկուած էին մեծ կամայականութեան: Սորա վերայ պէտք է աւելացնել և այն, որ հայերն օտարազաւան էին, որ և առիթ էր տալիս իշխող մահմեդականներին խստիւ վերաբերուելու, խէթիւ նայելու նոցա վերայ և ընկած տեղը կրօնական հալածանք չարուցանելու նոցա դէմ. մի խօսքով աչտեղ ևս կրկնուում է այն, որ եղել է և այժմ էլ լինում է բոլոր մահմեդական տէրութիւններում, որոնց սահմաններում քրիստոնեաներ են բնակուում: Սակայն Արիմում աչս կողմնակի նեղութիւնները տեղի են ունենում տիրապէս առաջին ժամանակները: Յետագայում թաթարները բոլորովին ընտելանում են քրիստոնեաներին, ձեռք են վեր առնում կրօնական հալածանքներից ու նեղութիւն տալուց և սկսում են մինչև անգամ նոցա պաշտպանել և կրօնական արտօնութիւններ տալ: Եւ խանը, բէյերը և մրզաներն այսպէս էին վարուում, որովհետև տեսնում էին, որ իւրեանց բէյլիկներում միակ աշխատաւոր ժողովուրդը քրիստոնեաներն են, որոնք իւրեանց պարտէզներից, այգիներից և վարելահողերից հատուցած մեծաքանակ տուրքով լցնում էին թէ խանի զանձարանը և թէ իւրեանց ձեռքի աշխատանքով մշակում ու հարստացնում էին երկիրը: Քրիստոնեաներն էլ իւրեանց հերթով կամաց կամաց ընտելանում են թաթարներին, ծանօթանում են նոցա տէրութեան և կենցաղավարութեան, կարգ ու կանոնին և, վերջ ՚ի վերջոյ, մշակում են մի տեսակ modus vivendi, որ բաւականութիւն է տալիս թէ իւրեանց և թէ տէրերին: Սչո modus vivendi-ն, այդ իւրեանց գրութիւնից ու վիճակից բաւական լինելը, ինչպէս երևում է հանգամանքներից լինում է ոչ թէ առ հարկի, ոչ թէ որովհետև ուրիշ ճար չկար, այլ բոլորովին բնական կերպով, այնպէս որ երբ 1778 թուին Ռուսաստանը բռնում են Արիմը և առիթ է ներկայանում զաղթելու Ռուսաստան և բարւոքելու իւրեանց գրութիւնը, նոքա զժուարանում են, չեն ուզում թողնել իւրեանց համար արդէն երկրորդ հայրենիք դարձած երկիրը: Ռուսաստան զաղթած հայերն իւրեանց զաղթելուց առաջ ապրում են եղել Արիմի հետեւեալ տեղե-

րում՝ Քէֆէ, Բախչեսարայ, Կարասուբաղար, Գեօղլու, Ակմեղլոյ, Էսկի-
Կրիմ քաղաքներում և Թուրքու, Սալա, Սուլթան-Սալա, Օրթալան,
Կամշլիկ, Չուբուխու, Բուբուռնչուկ Օթար և Թուպչակ գիւղերում:

Ե.

Արիմի Ռուսաց զօրքի հրամանատար ժեներալ-պորուչիկ Պրոպո-
րովսկին Ռուսեանցովից հրաման ստանալով Արիմաբնակ քրիստոնեա-
ներին գաղթեցնելու մասին, առաջին նուազ մեծ դժուարութեան
մէջ է ընկնում, որովհետև այդ հրամանագրի մէջ չէր չիշուած, թէ
արդեօք ստացուած է այդ մասին կայսրուհու հաճութիւնը և թէ
պէտք է այդ մասին իմաց տալ խանին, թէ ոչ: Գրութիւնը շատ
փափուկ էր, որովհետև թաթարների ապստամբութիւնն ընկճուած էր,
թէև Արիմը բռնուած էր Ռուսաց զօրքերով և Չահինգիրէյն ապա-
հով բազմած իւր գահի վերայ, այնուամենայնիւ արգելքներ ու դժուար-
ութիւններ գեռ շատ կաշին: Հալառակ կուսակցութիւնը Ռուսաց
այդ քայր մի կողմից պէտք է մէկներ նոցա ձգտումով խառնուելու
խանութեան ներքին գործերին, միւս կողմից էլ Չահինգիրէյն պիտի
ներկայացնէր իբրև մի դաւաճան, որ ծախուած է իւր երկիրն օտար-
ներին: Բարձր-Պուռն էլ պիտի օգտուէր հանգամանքներից, խլուր-
տումն ձգէր բոլոր երկրի մէջ, գահալիւծէր Ռուսաց կուսակցի խանին
և իւր ազդեցութիւնն առաջ տանէր: Գաղթականութեան չէր հա-
մակրիլ ոչ խանը, որովհետև դորանով նա կ'ձգէր իւր վարին իւր
հպատակների առաջ, ոչ ազնուականութիւնը, որովհետև դորանով նա
կըզրկուէր իւր եկամտի գլխաւոր աղբիւրից, ոչ էլ ինքեանք քրիստո-
նեաները, որովհետև նոքա չէին ցանկանալ թողնել իւրեանց տուն
ու տեղը, իւրեանց հայրերի գերեզմանները, իւրեանց սրբատեղիները:
Եթէ լինէր կայսրուհու հրովարտակը գեռ կարելի էր, թէև այդ էլ
ոչ առանց մեծ դժուարութիւնների, համոզել խանին, որովհետև նա
բարբարուած լինելով նորանից, չէր անցնիլ նորա խօսքից ու ցան-
կութիւնից: Ինչ որ վերաբերում էր ազնուականներին ու քրիստոնեա-
ներին, — կարելի էր առաջիններին նիւթական վարձատրութիւն տալով,
իսկ երկրորդներին մեծամեծ արտօնութիւններ խոստանալով ու նոցա
գլխաւորներին վանազան պատիւներ տալով, զորքը մի տեսակ զուլիս
բերել: Իսկ կայսրուհու հրովարտակը չկար, որովհետև Ռուսեանցովը
կայսրուհուն գաղթականութեան մասին ներկայացրած իւր գեկուցա-
կան պատասխանը գեռ չ'ստացած արդէն 1778 թուի Փետրուարի 25-
րին մասնաւորապէս հրամանագրել էր ձեռնարկել այդ գործին: Պրոպո-
րովսկին կռուելով բոլոր հանգամանքները և գործի դժուարութիւնն

ի նկատի առնելով, անիրազօրձելի և անժամանակ է համարում այդ
միջոցում այդ ինքրի յարուցանելը և այդ մտքով էլ հենց պատաս-
խան է գրում Ռուսեանցովին: Նա կարծում է, թէ քրիստոնեաներին
գաղթեցնելն առիթ կ'տայ Արիմի իշխանաւորներին մտածելու, թէ
Ռուսաստանը կամենում է տիրել թերակղզուն, Օսմանեան կայսրու-
թիւնն էլ Ռուսաստանի այդպիսի գործողութիւնն այդպէս կ'հասկա-
նայ, որի հետեանքը կ'լինի պատերազմ, իսկ խանն աւելի շուտով կը-
համաձայնի վաշելու թողնելով խանութիւնը, քան թէ թոյլ
տալ քրիստոնեաներին գաղթելու: Սակայն երբ ստացուում է կաշս-
րուհու վերոյիշեալ ուկագն ու ռեսկրիպտը և դոցա հիման վերայ նո-
րանոր հրամանագրեր են հասնում Պրոպորովսկու ձեռքը Ռուսեան-
ցովից և Պատեօմկինից, նա անչապաղ ձեռնարկում է գործին:

Հրամանատարը նախապէս այդ մասին խորհրդակցում է ռեսկի-
դենտ Կոնստանտինովի հետ, որ երկար ժամանակ Արիմում ապրած
լինելով, շատ լաւ ուսումնասիրել էր թաթարների վարքն ու բարքը,
խանութեան կարգն ու կանոնը, յետոյ նա կոչում է իւր մօտ Յունաց
մետրոպոլիտ Իզնատիսին և յորդորում է նորան նպաստել այդ գոր-
ծին, խոստանալով մեծամեծ արտօնութիւններ ժողովրդին և մեծա-
մեծ պատիւներ իրեն մետրոպոլիտին: Նոյն տեսակ յորդորանք և խոս-
տումներ լինում են և Կուսաւորչական հայերի առաջնորդ Մարկոսեան
Պետրոս վարդապետին և կաթողիկ հայերի առաջնորդ Վարդերեսովիչ
Յակովբ վարդապետին: Քրիստոնեաների հոյեւոր պետերը թէև սկզբ-
բունքով տալիս են իւրեանց համաձայնութիւնը, բայց չաջողութեան
մասին խօսք չեն տալիս, որովհետև գործը դժուար էր և ինքեանք
վախենում էին իւրեանց հօտից: Նոքա նախապէս կամենում են իմա-
նալ իւրեանց ժողովրդի միտքը, կամենում են խորհրդակցել իւրեանց
հօտի գլխաւորներին հետ, կշաղատել գործի կարելիութիւնը, օգտա-
ւէտութիւնն ու վնասակարութիւնը, մի խօսքով կամենում են գոր-
ծի բոլոր հանգամանքներն, բոլոր մանրամասնութիւններն ՚ի նկատի
առնել և այնուհետև իւրեանց վերջնական որոշումն յայտնել և մի
քանի պայման առաջարկել: Հանգամանքները նպաստում են նոցա:
Ապրիլ ամիսն էր և գատիկան տօների ժամանակը, ուստի և հեշտ
էր նոցա չարաբերութիւն ունենալ ժողովրդի հետ, առանց գրգելու
թաթար իշխանաւորների կասկածները: Հրահանգ է տրուում քահա-
նաներին մտնել ժողովրդի մէջ և աշխատել հասկացնել նոցա Ռուսաց
առաջարկութեան միտքը և դորանից քրիստոնեաների համար ձագե-
լիք օգուտները, հրահանգ է տրուում քարոզիչներին զգուշութեամբ
քարոզել եկեղեցիներում և գաղթականութեան համար կամաց կամաց
հող պատրաստել, շէշտելով իւրեանց քարոզների մէջ այն անգորր և

չեսոյ արդէն ձեռնարկուի ժողովրդին տեղահան անելու գործին: Արոշուում է երկու տեսակ պատգամաւորութիւն ուղարկել Ռուսաստան. — մէկն Ազովի նահանգն՝ առաջարկուած հոգերը զխտելու համար, միւսը Պետերբուրգ՝ կաշարուհուն ներկայանալու, պաշտանագիրը հաստատելու և արտօնութիւնների հրովարտակը ստանալու համար. որոշուում է նոյնպէս գաղթականութեան գործին աչնալիսի ձև տալ, որ իբրև թէ Ռուսաստանը չէ, որ գաղթեցնում է ժողովրդին, այլ ինքը քրիստոնեաց ժողովուրդն է, որ թույլատուութիւն է խնդրում տեղափոխուելու Ռուսաստան: Միևնոյն ժամանակ Սուվորովը չորդորանքով, սպառնալիքով, աջ ու ձախ պատիւներ, աստիճաններ, ընծաներ բաժանելով, սորան-նորան ազդեցիկ մարդկանցից նիւթական վարձատրութիւն տալով, կարողանում է համոզել նոցա, որ այլ ևս գործը չեստ չ'ձգեն և հէնց մենչև պատգամաւորների վերադառնալը հոգևոր պետերը հրովարտակներ արձակեն իւրեանց հօտերին և սկսեն տեղափոխուել: Ի միջի աչոց, Իդնատիոս մետրոպոլիտին տրուում է ընծաց փողով 6,500 ու., Պետրոս վարդապետին 2,800 ու., Յակովբ Վարդերեսովիչին 1,500 ու., և երեքին միասին կառ.քերի, արդուզարդի և ձիերի փող 2,799 ուրբի:

այս ազգային խաչանք

Հոգևոր պետերի Սուվորովին և նորա ձեռքով Ռուսեանցովին և կաշարուհուն ներկայացրած պաշտանագրի կէտերից արժանի են ուշադրութեան հետեւեալները. Ա. Բաւականացուցիչ վարձատրութիւն Արիմում թողնելիք անշարժ կաշուածների համար, Բ. Արքուևի ծախսով տեղափոխութիւն, Գ. Կաշարուհու անունով խոստացած հողը Դնեպր, Սամարա և Օրեոլ գետերի ջրաբաշխում, Դ. Անխառն բնակութիւն միւս բոլոր ազգաբնակութիւնից առանձին, և մի մի քաղաք իւրեանց զիւղերով իւրաքանչիւր ազգի համար առանձին, Ե. Հոգևոր պետերի իւրեանց հօտերի վերայ լիազօրութիւն, Զ. Տասնամեաց ազատութիւն բոլոր հարկերից և բոլոր մասնաւոր ու արքունի պարտականութիւնից, Է. Ազատութիւն զինուորագրութիւնից, Ը. Ազատ կտավարութիւն իւրեանց օրէնքներով և իւրեանց միջից ընտրուած մարդկանց ձեռքով տեղական նահանգապետի հսկողութեան ու պաշտպանութեան ներքոց, Թ. Սերմացու առաջին տարին մինչև նոր ցորենի հասնելը և նիւթեր ու ատաղձ շինութիւնների համար, Ժ. Վարձատրութիւն թողնելիք ցանքսերի և թաթարների վերայ մնալիք պարտքերի փոխարէն:

Խանը, որ մինչև այդ ժամանակները չ'տեսնողս և չ'մացողս էր լինում, թէև նորա ձեռքը թաթար իշխանաւորներից և աղնուականներից հասել էին բազմաթիւ թղթեր, որոնց մէջ մանրամասն նկարագրուած էին Ռուսաց ղեկիղենտի և լիազօրի գործողութիւն-

ները գաղթականութեան վերաբերմամբ, տեսնելով, որ, ձիշղ որ, քրիստոնեաները պատրաստուում են գաղթելու, և խելամուտ լինելով այն մեծամեծ վնասների մասին, որոնք կարող են առաջ գալ քրիստոնեաների հեռանալուց, իւր ստացած բոլոր թղթերն իւր նոցա տուած պատասխանագրերի հետ միասին ուղարկում է Սուվորովին և Ռուսեանցովին, աւելացնելով իւր կողմից, թէ ինքը բոլորովին չի հաւատում այդ բանին, որովհետև չի հասկանում, թէ ինչ կարիք ունի Ռուսաստանը զրիմաբնակ քրիստոնեաներին և ինչ օգուտ կարող է ստանալ նա, գաղթեցնելով նոցա իւր սահմանները: Սուվորովը և Ռուսեանցովը, որոնք մինչև այդ ժամանակները գաղթականութեան մասին աւելորդ էին համարել իմաց տալու Արիմի տիրոջը, հաւաստիանալով, որ բանն արդէն բացուած է և պաշտօնապէս մեկնութիւն պէտք է տալ իւրեանց գործողութիւնների համար, պատասխանում են, թէ այդ գործում ոչ ղեկիղենտը, ոչ էլ լիազօրը մատ ունին, այլ ինքեանք քրիստոնեաներն են, որ ձգտում են գաղթելու և կաշարուհու հովանաւորութեան տակ մտնելու: Խանը պիտի հասկանայ, որ կաշարուհին չէր կարող մերժել իւր կրօնակիցների խնդիրքը, որովհետև նոքա կարող են ենթարկուել թաթարների հալածանքին, եթէ նորից ապստամբութիւն պատահի Արիմում, կարող են ենթարկուել Օսմանցիների վրէժխնդրութեան, եթէ միայն նոքա գան Արիմ: Սակայն խանն այդ բանից ամենևին չ'պէտք է նեղանայ, կաշարուհու պահանջը մի շատ չնչին արիտուր է այն բոլոր բարիքների փոխարէն, որ նա առատութեամբ բաշխել է իրեն խանին և ընդհանրապէս բոլոր թաթարներին, նոցա ազատ կացուցանելով Օսմանցիների իշխանութիւնից և ճառագութիւնից, նամանաւանդ որ նիւթական վնաս էլ չի լինի, որովհետև կաշարուհին հրամայել է վարձատրել նորան այն բոլոր կորուստների համար, որ նա կուեննայ քրիստոնեաների գաղթելու պատճառով: Բաց խանը թէև աւերես ցոյց է տալիս, թէ ինքը խոնարհում է կաշարուհու ցանկութեան առաջ, այնուամենայնիւ խոսվում է ղեկիղենտից և լիազօրից և ձեռքի տակից ամեն միջոց գործ է գնում կասեցնելու գաղթականութիւնը. նա մի կողմ թողնելով այն մեծ նիւթական վնասը, որ պէտք է ստանար իւր երկիրը գաղթականութիւնից, նա մանաւանդ ցաւում է այն բարոյական վնասի համար, որ պէտք է հասնէր իրեն դորանից: Հակառակ կուսակցութիւնը պէտք է ասէր, թէ ահա արդարացաւ իւր ասածը, — թէ ձահինգիրէջը Ռուսի մարդ է, թէ նա իւր հայրենիքը ծախել է Ռուսներին, և այն և այն:

Գաղթականութեան կասեցնելն էլ արդէն շատ հեշտ էր, որովհետև մեծամասնութիւնը, ինչպէս արդէն ասացինք, չէր ուզում

Թողնել իւր տունն ու տեղը կասկածում էր, չէր հաւատում խոստումներին, նամանաւանդ որ դեռ իւրեանց առաջարկած սպաններն էլ չէին հաստատուած, պատգամաւորները դեռ չէին վերադարձած և կայսերական հրովարտակն էլ այդ մասին դեռ չէր հրատարակուած:

Հայ և չոչն հասարակութիւնների ներկայացուցիչները հաւաքուում են Բախչիսարայ և մատուցանում են խանին մի մի խնդրագիր, որոնց մէջ նոքա բողոքում են գաղթականութեան պէս: Հայերն իւրեանց աղերսադրի մէջ ասում էին. «Մենք Ձեր ծառաներս և հպատակներս ահա այս երեք հարիւր տարի է, որ բնակում ենք Ձեր տէրութեան մէջ և ոչ մի անհանդստութիւն չենք տեսել: Այժմ մեզ կամենում են հալածել, հանել այստեղից: Մենք աղերսում ենք յանուն Աստուծոյ, Մարգարէի և Ձեր նախնեաց, որ Դուք ազատէք մեզ այս բռնութիւնից. դորա համար մենք հանապազ աղօթող կ'լինենք Բարձրեալին Ձեր կենաց համար»:

Թաթար իշխանաւորներն էլ խնդրագիր են մատուցանում Ռուսացոյցին և կայսրուհուն, մինչև անգամ իսկ պատգամաւորներ են ուղարկում Պետերբուրգ, և լիազօրից 25 օր ժամանակ են խնդրում մինչև որ ստացուի իւրեանց գրածների պատասխանը: Բայց ոչ մի բան չի օգնում, 25 օրուայ ժամանակամիջոցն իսկ չի տրուում: Կայսրուհու հրամանն անդառնալի էր. քրիստոնեաները պետք է գաղթէին:

Այլ անուհետև անտանելի է դառնում քրիստոնեաների դրութիւնը Արիմում 1778 ի Յուլիսի 17-ից մինչև Սեպտեմբերի 28-ը, երբ կատարուում է գաղթականութիւնը, որովհետև թաթարները կատաղած սկսում են սոսկալի նեղութիւններ տալ նոցա և վրէժխնդիր լինել: Աիշդ է, Ռուսաց զօրքերը պաշտպանում են նոցա և թաթարներից բաց ծածուկ, Ռուսաց զօրապետների աչքից ու հսկողութիւնից հեռու տեղերում, շատ նեղութիւնների են ենթարկուում նոքա, մեծամեծ անօրէնութիւններ ու անզրոյթիւններ են կատարում նոցա զլսին: Վախը, նեղութիւնը, տաքնապին այնքան սաստիկ են լինում, որ Իգնատիոս մետրապոլիտը փախչում է Ռուսաց բանակը և պաշտպանուում զօրքի մէջ, իսկ Պետրոս վարդապետը շտապում է Քէֆէ և պատասխարուում է հայերի բազմութեան մէջ:

Գաղթականութիւնը կատարուում է երեք մեծ խմբերով՝ Յուլիսի 18-ին, Օգոստոսի 20-ին և Սեպտեմբերի 28-ին: Աիշդ է, Սեպտեմբերի 28 ից յետոյ էլ դեռ մինչև հոկտեմբերի 19 ը շարունակուում է գաղթականութիւնը, բայց դոքա արդէն յետ ընկածներն են լինում, որոնք իւրեանց մասնաւոր գործերով մնացած են լինում Արիմի գանազան քաղաքներում: Միայն հոկտեմբերի 19-ին ճանապարհ են

բաց թող

ընկնում դէպի Ռուսաստան գաղթականների յետևից և Իգնատիոսն ու Պետրոս Մարկոսեանը:

Գաղթականներից հարուստներն իւրեանց սպաւերով, իսկ աղքատները արքունի սպաւերով հասնում են Պերեկոպ կամ, ինչպէս հայերն ասում են, «Դուռն», որտեղից հետոհետէ առնում են նոցա Ազովի նահանգապետ Չերտոկովի պատրաստած վեց հազար սպաւերը և տեղափոխում են դէպի Ալեքսանդրովսկի բերդաւանը և այնտեղից էլ դէպի Դնեպր գետի Սամարա և Օրիօլ ճիւղերը, որոնց մէջ գտնուած տարածութիւնը տէրութիւնը խոստացել էր տալ նոցա բնակութեան համար: Արիմաբնակ հայերից գաղթում են ընդամենը—12,598 հոգի, որոնց ինչ տեղերից լինելը և քանի հոգի արական և իգական սեռին պատկանելը կարելի է տեսնել հետևեալ աղիւսակից:

Ա Ղ Ի Ի Ս Ա Կ

ԻՆՉ ՏԵՂԵՐԻՑ		Երկու սեռի անձանց թիւը		Ընդամենը
		Արական	Իգական	
Քաղաքներ	1. Քէֆէից	2,781	2,730	5,511
	2. Բախչիսարայից	702	673	1,375
	3. Կարասու-Բազարից	1,419	1,390	2,809
	4. Գեօղլիւից	667	637	1,304
	5. Ակ-Մեղիդից	145	114	259
	6. Էսկի-Արիմից	87	73	160
		5,801	5,617	11,418
Պիւղեր	1. Թոփլու	112	100	212
	2. Սալա	115	109	224
	3. Սուլթան-Սալա	34	23	57
	4. Օրթալան	214	192	406
	5. Մէլիք	39	33	72
	6. Կամըշլի	62	59	121
	7. Չուրուկ-Սու	20	20	40
	8. Բուրուկուկ-Օթար	17	21	38
	9. Թոփչակ	7	3	10
		620	560	1,180

2.

Գաղթականների Ռուսաստանի սահմաններն ոտ կոխելուն պէս, սխուռւմ են նոցա նեղութիւնները: Նոքա նեղուում են ցրտաշունչ քամիներից, աշնան անձրևներից, որովհետև ցրտերն արդէն սկսուել էին, իսկ գաղթականներն անձանօթ լինելով Ռուսաստանի կլիմային, դուրս էին եկել Արիմից իւրեանց ամառուայ թեթև գգեստներով: Աիշդ է, Ազովի նահանգապետը և գաղթականութեան գլուխ կանգնած միւս գործակալները շտապում են արքունի ծախսով տաք վերնագգեստներ ու մուշտակներ բաժանել չքաւորներին, բայց ո՞ր մէկին և ո՞րքան պէտք է բաժանէին, որ կարողանային գաղթականների այդ կարօտութիւնը լրացնել: Հարուստների թիւը շատ քիչ էր, մեծամասնութիւնը չքաւոր էր: Բացի դորանից, գաղթականներին հարկաւոր էր հանգստութիւն, տաք անկիւն, որ նոքա, ՚ի հարկէ, չէին կարող ունենալ, քանի որ պէտք է շարունակ ճանապարհ գնային, մինչև որ հասնէին նշանակուած տեղերը:

Այգպիսի հանգամանքներում նոքա ճանապարհորդում էին և անձրևի տակ, ենթարկուում էին և ցրտին և դառնաշունչ հողմերին, ստիպուած էին լինում քնել չաճախակի բացօդեայ կամ բարակ վրանների տակը, ուրեմն ինչ տաք գգեստ կարող էր օգնել նոցա, եթէ մինչև անգամ բոյորեքեան և ս ունենային, բոյորեքեան և ս տաք հանդերձներ ստանային տէրութիւնից: Նամանաւանդ ցաւալի էր մանուկների, կանանց, ձերուկների, հիւանդների և անկարողների դրութիւնը: Նոքա չկարողանալով դիմանալ անսովոր կլիմային, երկար ճանապարհի դժուարութիւններին, զրկուած լինելով տաք, սննդարար կերակուրներից, հարիւրներով մեռնում էին և իւրեանց գերեզմանների անշուք թմբիկներով զարդարում էին այն ընդարձակ, միատեսակ, ձանձրալի փոշոտ դաշտավայրը, որ ձգուում է Պերեկոպի պարանոցից մինչև Դնեպր գետի Սամարա և Օրիօլ ձիւղերը և որի միջով չամբաքալ շարժուում էին Արիմի «մաջաւ-արաբաները» և նահանգապետի ուղարկած ռուսական սպայերը, որոնց վերայ բարձուած էին գաղթականների բոլոր շարժական գոչքը, եկեղեցիների սուրբ սպասները, անօթները, գգեստները, պատկերները և մինչև անգամ խաչքարերը և եկեղեցիների հին դռները:

Ի մեծ զարմանս գաղթականների երբ նոքա հետզհետէ տեղ են հասնում, կարելի չեն համարում տալ նոցա Դնեպր, Սամարա և Օրիօլ գետերի մէջ գտնուած տարածութիւնը, որ տեսել և հաւանել էին նոցա պատգամաւորները և որ, ինչպէս ասացինք, խոստացուած էր

նոցա, որովհետև այդ տեղերը մասամբ արդէն վաղուց բռնուած էին, մասամբ էլ բռնուելու վերայ էին արքունի և կալուածատիրական գիւղացիների բնակութեամբ. կարելի չեն համարում տալ նոցա և Յ. կատարինասյաւն իւր գաւառով, որ խնդրում էին գաղթականները, ցանկալով մօտ լինել Դնեպրին, որ կարողանան օգտուել գետի ընձեռած աււտրական գործողութիւնների չարմարութիւնից և ձկնորսութիւնից:

Գաղթականների բնակութեան համար շատ ընտիր տեղեր կային և Դնեպրի ափին Ադեքսանդրեան ամրոցից սկսած դէպի ցած, բայց այդ էլ նահանգապետն անչարձար էր համարում տալու գաղթականներին, որովհետև այդ հողերը շատ մօտ էին Արիմին: Կարելի չեն համարում, վերջապէս, գաղթականներին բնակեցնել, ձմեռն անցկացնելու համար, Օրիօլ գետի վերայ գտնուած Նովոսելիցա, Կամենկա, Պրոտովչի և միւս գիւղերում, ինչպէս ինքեանք գաղթականներն էին ցանկանում և ինչպէս որ արդէն խոստացուած էր նոցա, այսինքն այդ գիւղերի բնակիչների երկու տունը մէկ անելով և այգպիսով իւրաքանչիւր գիւղում տների կէսը դատարկելով և գաղթականներին տալով, այլ առաջարկում են նոցա բնակել նոյն Օրիօլ գետի վերայ գտնուած միւս գիւղերում, ուղղակի ռուս գիւղացիների տներում, որպէս զի նոքա կարողանան առաջին նուազ օգնութիւն ստանալ ռուսներից և ընտելանան այն ժողովրդի վարք ու բարքին, լեզուին ու կենցաղավարութեան տարազին, որի հետ նոքա այնուհետև պէտք է ապրէին:

Այսպիսի հանգամանքներում գաղթականներն ընկնում են անելանելի դրութեան մէջ. նոքա ստիպուած են լինում կամ իւրեանց վրաններով թափառել տեղից տեղ ձիւն ձմեռ օր, կամ միմեանցից շատ հեռու ընկած գիւղերում երկու-երեք ընտանիք մի տան մէջ ապրել և կամ աչստեղ ու աչնտեղ ժամանակաւոր հիւղեր շինել ու բնակել անտէր, անօգնական, որից ՚ի հարկէ, շատերը հիւանդանում են, շատերն էլ մեռնում են, չենք խօսում արդէն այն անտանելի նեղութիւնների մասին, որ նոքա քաշում են չքաւորութիւնից, աւազակների չարձակումներից ու կողոպտումներից և ուրիշ այգպիսի դէպքերում սովորաբար տեղի ունեցող պատահարներից: Դեռ այս բոլորը բաւական չէր, Պետրոս վարդապետն էլ, որ հայերի միակ խնամակալն էր, միակ ներկայացուցիչն իշխանութեան առաջ, անտանելի նեղութիւններից հիւանդանում է և 1779 թուի Յունուարին մեռնում ու թաղուում է «Սամարում», իւր սկսած գործի վերջը չ'տեսնելով: Նորան տիրապէս հալ ու մաշ են անում ոչ այնքան ճանապարհի դժուարութիւնը և Սամարում քաշած նեղութիւնները, որ-

այդքան վարդապետ
հաւե.

քան ժողովրդի իրաւացի տրտունջը և այն միտքը, թէ ինքն է եղել պատճառ խեղճերի այդ դուրսեան: Գաղթականները մնում են բոլորովին անտէր-անտիրական, խեղճ, աղքատացած և օտարների մէջ ցրուած: Դուրսիւնը չուսահատական էր, հանգամանքները վհատեցուցիչ:

Այդ դժուար դուրսեան մէջ թշուառ ժողովրդի աչքերը գառնում են դէպի Ռուսաստանի այդ ժամանակուայ հայոց առաջնորդ Յովսէփ արքեպիսկոպոս Երկայնաբազուկ Արղութեանը, որի մօտ նոքա դեռ Պետրոս վարդապետի կենդանութեան ժամանակ պատգամաւորութիւն էին ուղարկել և խնդրել, որ նա գործ դնէ իւր ազդեցութիւնը և նպաստէ հրովարտակը փութով ստանալու գործին: Ճիշդ է, նոքա դեռ Արիմից հրովարտակը ստանալու համար պատգամաւոր էին ուղարկել Պետերբուրգ իւրեանց երևելիներէ՛յ՝ Փառակեցի Իգնատիոսի որդի մահտեսի Յարութիւնին և Փառակեցի Տէր Ասկանի որդի Արապետին, բայց նոքա տեղական լեզուին և կարգ ու կանոնին անձանօթ լինելով, չէին կարողացել հասնել իւրեանց նպատակին, նամանաւանդ որ պատգամաւորներից մէկն էլ՝ Տէր-Ասկանի որդի Արապետը մեռել էր մայրաքաղաքում:

Նոյն ժամանակ 1779 թուի Ապրիլի 18-ին գաղթականները բողոքախառն խնդրագիր են ուղարկում ժեներալ Սուվորովին և իշխան Պատեօմկինին, նկարագրում են նոցա իւրեանց կացութիւնը և իւրեանց ցաւերին դեղ ու դարման են հայցում: Այդ խնդրագրերից, որոնցից առաջինը գրուած է ամբողջ հայ հասարակութեան բերանից, իսկ երկրորդը Արապետ Ասկանեան, Սարգիս Մաթվէլեան և Յակովբ Օքսենտեան երևելիների բերանից, երևում է, որ գաղթականները, բացի նորանից, որ այդ ժամանակները չեն ստանում եղել խոստացուած պաշարեղէնը, ուձիկը, ցանկացած հողերը, պատրաստի բնակարաններ Արիմում թողածի փոխարէն, բացի նորանից, որ նոքա անգագար ենթարկուել են եղել բազմադիմի զրկանքների, որից ունեւորներն անգամ այն տեղն են հասած. եղել, որ ողորմութիւն են ժողովում եղել, շատերն էլ չնչին փողերով իւրեանց զաւակներին սորան նորան ծառայութեան տալով և թեփ ուտելով են անցկացնում եղել իւրեանց օրերը, վերջապէս, բացի նորանից, որ նոքա ապրելու են եղել արձակ դաշտում, ենթարկուելով անձրևի, արևի և եղանակների զանազան փոփոխութիւնների վնասակար ազդեցութեան, որից շատ շատերը մեռնում են եղել, այլ և տեղական իշխանութիւնը ևս կամենում է եղել երկրագործներին բաժանել և հեռու Տերս գետի ափին բնակեցնել և ստիպում է եղել, որ գաղթականները ստորագրութիւն տան, թէ ինքեանք բաւական են իրենց տրուած անփայտ և

անջրդի հողերից և առհասարակ իւրեանց՝ դուրսիւնից և մինչև իսկ արդելում են եղել բարձր իշխանութեան խնդրագիր կամ որ և իցէ թուղթ ուղարկելու:

Յովսէփ արքեպիսկոպոսի մօտ ուղարկած պատգամաւորները՝ կապիտան Յովհաննէս Երասամեանը, Փառակեցի Պետրոսի որդի Մկրտիչը, Մահտեսի Դանիէլը և միւսները պատահում են առաջնորդին այն ժամանակ, երբ նա հաշտարխանից դուրս գալով, ճանապարհ էր ընկել գնալու Պետերբուրգ հայոց եկեղեցին, որի շինութիւնն այդ ժամանակ արդէն վերջացել էր, օժելու: Պատգամաւորները ներկայանում են նորան, յայտնում են նորան իւրեանց վիշտն ու ցաւերը և խնդրում են նորա աջակցութիւնը հրովարտակը ստանալու համար: Առաջնորդն ընդունում է նոցա դուրսուրալով, քաջալերում, սիրտ է տալիս և խոստանում է նոցա համար անել ամեն բան, ինչ որ միայն իւր ձեռքից կ'գայ և նոցա իւր հետ առնելով, տանում է Մոսկուա, այնտեղից էլ Պետերբուրգ: Այդ ժամանակից է իսկապէս սկսուում Յովսէփի Նախիջևանցուց հովուելու գործը, որովհետև թէև տակաւին պաշտօնապէս ոչ կաթուղիկուսից, ոչ էլ տէրութիւնից է ջանձնուած լինում նորան գաղթականների հոգսը, բայց նոցա բոլոր կարևոր գործերը՝ արքունիքի հետ գաղթականների վերաբերութեամբ բանազնացութիւններ անելը, խնդիրներ մատուցանելը և հրովարտակ ստանալը նա է կատարում:

1779 թուի Նոյեմբերի 14-ին պատգամաւորների հետ միասին կայսրուհուն աղերսագիր մատուցանելուց չետուց վերջապէս, առաջնորդը կարողանում է յաջողեցնել գործը, և Պատեօմկինի և Յովհաննէս աղա Եղիազարեանի միջնորդութեամբ ստանում է ցանկալի հրովարտակը: Նա իսկույն և եթ ջանձնում է հրովարտակը պատգամաւորներին և ուղարկում է նոցա Ատարինասուաւ, պատուիրելով, որ նոքա շտապով ժողովեն լուսաւորչական հայերին և տանեն հրովարտակում նոցա համար նշանակուած տեղը, իսկ ինքը մնում է Պետերբուրգում աւարտելու այն գործը, որի համար իսկապէս եկել էր՝ օժելու նորակառուց եկեղեցին: Պատգամաւորները շտապում են կատարել սրբազանի հրամանը. նոքա հասնում են գաղթականների ցրուած տեղերը, հապճեպով ժողովում են լուսաւորչական հայերին և տանում են նոցա դէպի Դոնի ափը՝ Չարչարուած, տանջուած ժողովուրդը տեսնելով պատգամաւորներին և նոցանից տեղեկանալով հրովարտակի ստացուելու մասին, կարծես մի առժամանակ մոռանում է իւր կրած նեղութիւնները, իւր աղքատութիւնը, տնանկութիւնը. նա խրախուսուում է և մի վերջին անգամ էլ ճիգ թափելով հաւաքում է իւր ունեցած-չունեցածը և հասնում է այն տեղը, որ կոչուում էր «Ռոս-

Հարսի
կայր

տով սրբոյն Դեմեդրի», 1780 թուի Յունուարի 14-ին: Իսկ կաթողիկ հայերը, որոնց թիւը հասնում է եղել 80 տան, առանձին հրովարտակ են ստանում և բնակում «ի Սամար առ Տնիրէր գետով», Կատարինա սլաւ քաղաքի մօտ, որտեղ հրովարտակի գօրութեամբ տրուում է նոցա ընտիր հոգեր թէ քաղաքում և թէ նորա շրջակայքում:

Յովսէփ արքեպիսկոպոսը մաշաքաղաքի եկեղեցու օծման շքեղ հանդէսը կատարելուց յետոյ, պատրաստուում է ճանապարհ ընկնել գնալու գաղթականների մօտ և հոգալու նոցա քաղաքի հիմնարկութեան, շինութեան և կառավարութեան գործերը, որովհետև արդէն թէ մարմնաւոր և թէ հոգևոր իշխանութիւններից նորան էր յանձնուել գաղթականների հովուելը: Այդ մասին արդէն կայսերական հրովարտակ էր հրատարակուել և Պատեօմիկնի ձեռքով հրաման էր արձակուել Ազովի նահանգապետ Չերտկովին, որ նորեկ հայերը ևս, ինչպէս Ռուսաստանի բոլոր հայերը, պէտք է ենթարկուեն Արդութեանի առաջնորդութեան իրաւասութեան: Ստացուել էր և երջանկալիշատակ Սիմէօն կաթողիկոսի կոնդակը, որով նա սրտուիրում և չորգորում էր իւր սիրասուն աշակերտին շտապել, գնալ գաղթականների բնակութեան տեղը և ստանձնել նոցա խնամելու գործը:

1780 թուի Մայիսի 9-ին առաջնորդը Յովհաննէս աղա Լազարեանի հետ ներկայանում է կայսրուհուն և թագաժառանգին «Յարսկի-Սելօ» ամարանոցում. նա շնորհակալութիւն է մատուցանում իրեն շնորհած պարգևների համար և մնաս բարեաւի հրամեշտը տալով, ճանապարհ է ընկնում դէպի «Ռոստովի ֆորշտատը», ուր և ժամանում է նոյն թուի նոյեմբերի 14-ին և ձեռնարկում է հիմնարկելու Նախիչևան քաղաքը և նորա հինգ զիւղերը՝ Մեծ-Սալա, Սուլթան-Սալա, Թոփուլի, Չալթիր և Նիսուլիթալ:

Տէրութիւնը բւրր գաղթականութեան գործի վերայ ընդհանրապէս ծախսում է 75029 ռուբլի 92 կ., որի կէսը մօտաւորապէս ծախսուում է Հայերի վերայ, որովհետև հայերն իւրեանց թուի քանակութեամբ կազմում էին համարեա թէ բոլոր գաղթականների կէսը:

Թէ ինչ առարկաների և գաղթականների ո՞ր պիտոյքների վերայ որքան է ծախսուել այդ գումարից, — այդ կարելի է տեսնել հետևեալ հետաքրքրական «ծախուց-ցուցակից», որ մենք քաղելով Ն. Դուբրովինի պաշտօնական վա երաթղթերից, դնում ենք այստեղ:

75029

ՅՈՒՅԱԿ ԾԱԽՈՒՅ ԵՂԵԼՈՅ ՅԱՐԻՈՒՆՈՒՍՏ ՎԱՍՆ ԳԱՂ-ԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՔՐԻՍՏՈՆԵՅ:

	Ռուբ.	Կ.
1 Իգնատիոս մեթարապոլին պարգև	6,500	
2 Հայոց վարդապետ Մարկոսեանին պարգև	2,820	
3 Կաթողիկ պատեր Յակովբին պարգև	1,250	
4 Դոցա երեքին միասին կառքերի, ձիերի, լուծքի և ուրիշ պարագաների փող	2,799	
5 Հոգևոր և աշխարհական երևելիներին ընծաների և հիւրասիրութեան համար	3,140	10
6 Քրիստոնեաներին նոցա թողած պարտեղներին համար	4,511	60
7 Ջբաւոր քրիստոնեաների թաթարներին ունեցած պարտքերի համար	204	45
8 Քրիստոնեաներին նոցա ճանապարհին սատկած եզներին համար	65	
9 Բաժանուած է գգեստի, կերակրի և այլ կարիքների համար	1,287	40
10 Պետերբուրգ ուղարկուած յոյն և հայ պատգամաւորների ճանապարհածախսի համար	619	
11 Ճանապարհաւազարի համար*)	23,345	67
12 Մինչև Ալեքսանդրոփսկ վարձուած սալերի համար	3,876	
13 Ազովի նահանգապետի ուղարկած սալերին վարձադրամ	2,780	78
14 Սալերի հետ եկած սրբատուներին	10	
15 Զօրքերին նոցանից առած սալերի համար	8,951	40
16 Սատկած և կորած եզների համար	645	
17 Անասուներին կերի և սալերի կպրի համար	366	46
18 Տաս հատ սալի զին և կօտուած սալերի կարկատանի և նորոգելու համար ծախս	139	30
19 Յունաց եկեղեցական իրեղենների փոխադր. համար	254	
20 Տրուած է կոնֆիդենտին և թարգմանին	132	
21 Թաթարներից գնած եսլրները համար	240	
22 Հին Արլիմի հայոց վանքի վանահայր վարդապետից գրեւած խոտի և փայտեղէնի համար	270	
23 Կաֆացի Ռափայէլ հային նորա խանի համար շինած կառքի փող	60	
24 Իգնատիոս Յոյնին Նիկալէցի Սպերօլից նորա ստանելիք փող	40	
25 Դօնի զազակներին նոցա ձիերը պահելու համար**)	58	58
26 Գաղթականութեան պատճառով եղած դիւանական ծախսերի համար	124	70
27 Գաղթականութեան համար զանազան կողմեր ուղարկուած սուբհանդակներին	2,468	56
28 Արլիմի կայալաւու խոխով վաճառականին քրիստոնեաների տարած ապրանքի մաքսագին	4,000	
29 Զանազան մանր ծախքեր	252	
30 Կազի-գիւրէյ Սուլթանին նորան մի Յոյնից հաւանելիք պարտք	120	
	75,029	92

*) Պաշարեղէն չուղեցողները փոխարէնը փող են ստացել:
**) Բախլիսարալում քրիստոնեաների դուրս գալու պատճառով կանգնած:

Հայադաւանները Նոր-Նախիջևան քաղաքը և նորա զիզերը հիմնարկելուց յետոյ, մշտապէս բնակութիւն են հաստատում Ռուսաստանում, իսկ կաթողիկները 12 տարի Կատարինաստաւում մնալուց և այդտեղ Ս. Կուսաւորիչ անունով մի փաշտաշէն եկեղեցի կառուցանելուց (1781—1782) յետոյ, Յովսէփ արքեպիսկոպոսի միջնորդութեամբ իրաւունք են ստանում վերադառնալու Արիմ և վերաբնակելու Կարասու-Քաղարում, որտեղից տիրապէս դուրս էին եկել նոքա: Ա՛րշդ է, հայադաւանները ևս չուսախաբուելով և չհաւանելով իւրեանց նոր բնակութեան տեղերին, հակումն են ցոյց տալիս հետևելու կաթողիկների օրինակին և մինչև իսկ մի երկու ընտանիք փախչում են Կատարինաստաւ և կաթողիկների հետ միասին վերադառնում են իւրեանց նախկին բնակութեան տեղերը, բայց չեն յաջողում. նոքա ստիպուած են լինում իշխանութեան հանած խիստ արգելքների դէմ գլուխ խոնարհեցնել, և հետզհետէ ընտելանում են իւրեանց նոր հայրենիքին:

Ժողովրդի չուսախաբուելը և իւր նոր բնակութեան տեղերին չհաւանելը հետևանք էր մի կողմից նոցա տրուած տեղի անբերրիութեան և կլիմայական խստութեան, համեմատելով նորան Արիմի հետ, միւս կողմից էլ այն միջոցների, որ գործ էին գրել մարմնաւոր և հոգեւոր իշխանութիւնները նոցա գաղթեցնելու համար: Հետաքրքրական է այս դէպքում բուն ժողովրդի կարծիքն իւր գաղթականութեան մասին, որ մենք գտնում ենք մի ձեռագիր հաւաքածուի մէջ, որ գրուած է գաղթականութեան մասնակցող Քէֆէցի Տէր Մարտիրոս Իպիր Աւետիքով քահանայի ձեռքով 1794—1799 թուականներին Նոր-Նախիջևանի Նիսուրիթաց զիւզում: «Թիւին ումիէ ամսեանն յուլիսի, ասում է Տէր-Մարտիրոսը, խօսելով գաղթականութեան մասին, մէկէն ըսկըսվեցավ Արիմի եղեալ հայք և հռոմք գրնայ ՚ի ըռուստաց երկիրն վասն մեր ծովացեալ մեղացն բարկացեալ էր Աստուած ՚ի վերայ մեր խաբէութեամբ հանեցին քաղաքներէս տուներըս մէքերըս պաղպաղճաներըս բոլորը ձքէցինք մեր կամավրն որդոք զըստերօք լիբելօք և բարեկամօք խաղալ խը՛ղալօվ մէկ տարի ըռուստաց զիւզ քաղաք մաշեցանք այս բանէս Կատարինէ թագուհին չէր խապար. իրեն մեծամեծքն ասել են թէ Արիմի միջի եղեալ թուրքն բազում նեղութիւն կուտան տիվ զիշեր. թագաւոր ասրած կէնաս քեզմէն ողորմութիւն կուխնդրեն կուհացեն թէ ըզմեղ այս հողէս վերցնես ՚ի հող բերես մենք քեզ ճառայեմք որդոց որդիս, որովհետև զիս սիրով խընդիւել են հրաման է թող հացոց խընդիւրքն թող հացոց հացուացքն կատարվի, շատ բան ըլլան ետքը եկինք ըռաստովի հողըն. Թէնի (Դօնի մի ճիւղին Չալթրցիները մինչև ցայսօր ևս

«Թեն» են ասում) քրնարն քաղաքի տեղ չաբէցին օրվին մէկ մէկ հատ միրքի (?) դո ն պարգևք արաւ թագուհին. 5-ական ըռուպիինոց որն բաղէ որն քէրբիճէ. ոմանք ուժ ունեցօղը իւր բողովրն շինեց մինչև բճ. ըռուպիէն բո. գո. դո. ըռուպիի շինեցին. քաղաքին անունը դրին ՚ի Նորըն Նախիջևան, առաջնորդ եղև մեզի Յովսէփ արքեպիսկոպոսն որոյ Տէր Աստուած տացէ երկար կեանք. Ամէն»:

Ժողովրդի նոյն չուսախաբութեան և գաղթականութեան նոյն տխուր հանգամանքների ազդեցութեան ներքոյ է, գուցէ, գրել Տէր-Մարտիրոսը և այն գովասանքը Կաֆա քաղաքի մասին, որ մենք գտնում ենք նոյն ձեռագիր հաւաքածուի բազմաբովանդակ յօդուածների շարքում և որի մէջ Քէֆէն ներկայանում է մեզ ինչպէս մի անհամբեր քահանայ և զեղեցիկ բնակութեան տեղ, հակառակ գաղթականների նոր բնակութեան տեղին, որ այն ժամանակ բոլորովին անշէն և ամաչի էր:

Աստուած թող շէն պահէ Կաֆայ,
 Եղոր պարիսպն, որ ՚ի նմա կայ.
 Գերահօյակ անուն նորա,
 Աստուած թող շէն պահէ Կաֆայ:
 Դուներն ամուր, ինչ ՚ի նմա,
 Եկեղեցիքն գերակայ,
 Զանգակներուն ձայնն կուզայ,
 Է իւր վանքերն շրջակայ.
 Աստուած թող շէն պահէ Կաֆայ:
 Եպիսկոպոս մեծ և արքայ,
 Ընտրեա մաքուր սուրբ քահանայ,
 Թագ պարծանաց չերկրի վերայ.
 Աստուած թող շէն պահէ Կաֆայ:
 Ժամատեղաց նման չիկայ,
 Իւր քահանայքն փիլիսոփայ,
 Կուսոյ մաքուր շատ արեղայ.
 Աստուած թող շէն պահէ Կաֆայ:
 Խոճանին գեկան կուտայ
 Ծառայ զնեն և ազատեն զնա.
 Կարգեն զնա, առնեն տղայ.
 Աստուած թող շէն պահէ Կաֆայ:
 Հացոց տուն է այժմ Կաֆայ,
 Ձայնն ընդհանուր չերկիր կերթայ,
 Արիմն ՚ի հետ իւր մերձակայ.

Աստուած թող շէն պահէ Կափայ,
 Ճոխաց ամեն մարդն և խնդաց,
 Մանուկ և՛ մեծ և՛ երեխայ,
 Յերեսունն լոյս ցայթեալ ցոլաց.
 Աստուած թող շէն պահէ Կափայ,
 Նաևն ի ճովին շատ բարեօք զայ,
 Զուրջ վաներօքն ուրախանայ.
 Արդիք մարդկան ՚ի չուխտ կերթան.
 Աստուած թող շէն պահէ Կափան,
 Զար թ շնամին թող վերանայ,
 Պատիւ հաչոցս մեծանայ.
 Ջաղջին իւր քամով շուրջ զայ.
 Աստուած թող շէն պահէ Կափայ:
 Ռամիկ մարդիկ իշխանք որ կայ,
 Սարկաւազեր և քահանայ
 Վարդապետին հնազանդ կենայ.
 Աստուած թող շէն պահէ Կափայ:
 Տիկին կանայք պարկեշտք նոքա,
 Բամեալ մարդկան պարծանք նոքա,
 Յնճայ ամեն և ուրախանայ,
 Աստուած թող շէն պահէ Կափայ:
 Հիւանդ հոգով են ձեզ ծառայ.
 Փառք Աստուծոյ յերակ ասան,
 Քեզ Մարտիրոս Աստուած զթայ.
 Աստուած թող շէն պահէ Կափայ:

ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

Նախիջևանն ունի եօթն եկեղեցի: Դոցանից վեցը ձխական են, իսկ մէկը հանգստարանի, որ թէև իւր առանձին ճուլսը չունի, բայց քաղաքին շատ մօտ լինելով, համարեալ թէ ձխականի հաշուի է, որովհետև ունի իւր միաբանութիւնը և միւս եկեղեցիների պէս կանոնաւոր ամենօրեայ ժամասացութիւն ու պաշտօնակատարութիւն: Դորա ճուլսը քաղաքի ամբողջ հայ հասարակութիւնն է, երէցիվոսն էլ ընտրուում է բոլոր ձխերից:

Ի սկզբանէ, երբ դեռ հանգստարանի եկեղեցին չի եղել, ծրարուած է եղել քաղաքում եօթն եկեղեցի շինելու Արևմի եկեղեցիների անունով, և հէնց այդ նպատակով էլ քաղաքիս հրապարակներին մէկն էլ նշանակուած է եղել այդ եօթներորդ եկեղեցու հա-

մար, որ պէտք է կոչուէր «Ս. Կարապետ»: Բայց երբ շինուել, աւարտուել են վեց եկեղեցիները, ժողովուրդը համոզուել է, որ ժողովրդի բազմութեան նաչելով, այդ վեց եկեղեցին աւելի է ու պակաս չէ, ուստի և յետաձգուել ու ապագային է թողնուել եօթներորդի շինուելու: Իսկ երբ բարեպաշտ տիկին Ալիւ լինէ Արաջաբեանի ծախսով շինուել է հանգստարանի եկեղեցին Ս. Յովհաննու Կարապետի անունով, իսպառ թողնուել է ծրարուած եօթներորդ եկեղեցու շինութեան միտքը և հրապարակը պարտէզի է վերածուել:

Ս. ԼՈՒՍԱՆՈՐԻՉ

Քաղաքի միջավայրում կանգնած է Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին, որ ամենամեծն է և համարուում է քաղաքիս մայր-եկեղեցին: Դա շինուած է այն հրապարակում, որ մինչև ցայսօր ևս կոչուում է «Ժամի ազպար»¹⁾ և որի չորս կողմը սկզբից, քաղաքի հիմնադրութեան օրից կառուցուել են քաղաքի խանութները, իսկ մէջտեղը մնացած ազատ տեղը նուիրուել է եկեղեցուն իբրև խանութների անպէտք տարածութիւն:

Ս. Լուսաւորիչը, ինչպէս և քաղաքիս միւս եկեղեցիները, հիմնարկել է երջանկաչիշատակ Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արզութեանը բարեպաշտ ժողովրդի և օտար երկրի հայերի օժանդակութեամբ և կարգաւորել է, որ ապագայում դորա բակում շինուին և առաջնորդարան և՛ ուսումնարան և՛ հոգևոր-Դատարան, և զա լինի առաջնորդանիստ ու մայր-եկեղեցի: Ս Լուսաւորիչը միանգամից չի շինուել, առաջ հրապարակի մի անկիւնում շինուել է նորա համար փաջտեայ փոքրիկ շինութիւն, յետոյ արդէն հրապարակի մէջտեղը նորա այժմուայ քարեայ շինութիւնը: Եկեղեցու փաջտեայ շինութեան տեղը մինչև ցայսօր ևս երևում է, որովհետև նորա սեղանի տեղում հանգուցեալ Յովհաննէս Մարկոսեան Պոպովը շինել է մի վանդակապատ մատուած շինութիւն, որի զազաթը զարդարում է խաչը, իսկ արևելեան կողմի երեսը Ս. Լուսաւորչի մեծապիւ պահպէր:

Եկեղեցու քարէ շինութիւնը, որի ծաղկաշատ և ճառաշատ բակն այժմ շրջապատուած է մեծաճախ երկաթէ վանդակով, շատ երկար է տևել, որովհետև, նախ, նիւթական միջոցների պակասութիւն է եղել, երկրորդ, ջանք է եղել նորան իբրև մայր-եկեղեցի աւելի ընդարձակ ու շքեղ կառուցանելու: Սորա հիմնարկութիւնն եղել է 1783 թուին, իսկ շինութիւնն առաջ է տարուել Արասուե-

¹⁾ Ազպար—բակ:

Եւ Տոնիկին եւ Ներսեսին եւ կողակցին Մարթայ խարուհին եւ իւր որդուն Յովնանեասին քվ. շլ. (930—1481) Ձեռամբ Հարակոթին»:

Յեմի ճակատին հազցրած է մի նուրբ քանդակուած խաչքար, որի վերայ կարդացուում է. «Սբ նեանես բարեխաւս ե Սիմեօն քաննին եւ իւր երեցկնոջն Էմիլն մեղն եւ իւրեանց ծնող(ացն) քվ: շծգ (913—1464) Ձեռամբ Ք. Սիմեօնին»:

Սկեզեցին ներսից իւզաներկ է, իսկ չորս հաստամարմին սիւները, որոնք բռնուած են մեծ դռնից սիւնազարդ գմբէթը, մաքուր բոած են գունաւոր մարմարիտի ձևով ու նմանութեամբ: Յեմը շատ ցած է. ունի վերնատուն, մի սեղան փոքր և մեծ վարագոյրներով, ոսկեգօծ փառաւոր խաչկալով և երկու կողմը մի մի խորան, որոնց, չ'գիտենք ինչ պատճառով, Նախջևանցիք «մատուռ» անունն են տալիս: Յատակը մաքուր «պառքէ» է, պատերը զարդարած բազմաթիւ պատկերներով, որոնցից մի մասն ոսկեգօծ արծաթապատ շրջանակների մէջ առած, կախուած են պատերից ու սիւներից, միւս մասն ուղղակի նրկարուած են իւզաներկ պատերի, սիւների խոջակների և գմբէթի վերայ:

Գրսից մաքուր սպիտակացրած է և զարձեալ զարդարուած պատկերներով, որոնք նկարուած են թիթեղները վերայ և կպցրած դռների ճակատին և գմբէթի վերայ սիւների մէջ:

Սրեմտեան դրան առաջ շինուած է փոքրիկ գաւթ «պառքէ» չատակով և իւզաներկ պատերով, որի վերայ բարձրանում է ուսական ոճի չատկանիչ եռաշարի բարձր զանգակատունը քաղաքային մեծ ժամացույցով: Թէ գմբէթի և թէ զանգակատան զլուխներն ոսկեգօծ են և զարդարուած ոսկեգօծ բարձր խաչերով, իսկ հարաւային և հիւսիսային դռներն իւրեանց առաջ ունին սիւնազարդ, որ մի առանձին գեղեցկութիւն է տալիս ամբողջ շինուածքին:

Սկեզեցուն այժմ պատկանում է ոչ բոլոր «ժամի ագբարը», այլ միայն նորա այն մասը, որ շրջապատուած է վանդակապատով, որովհետեւ քաղաքն սկեզեցու հարաւային և հիւսիսային կողմերից փողոցներ անցկացնելով, սեփականացրել է իրեն, չ'գիտենք ինչ իրաւունքով, «ժամի ագպարի» մեծ մասը և քաղաքային «սկիւերներ» է շինել, այնպէս որ մինչև անգամ նախկին փայտեայ սկեզեցու սեղանի տեղում շինուած վերոյիշեալ մատուռը ևս ներկայումս մնացել է հիւսիսային «սկիւերի» մէջ բուն սկեզեցուց բաւականին հեռու:

Սկեզեցու բակում ներկայումս չ'կան ոչ թէ միայն Յովսէփ արքեպիսկոպոսի ճրագրած Առաջնորդարանը, հողերը Դատարանը և Լուսաւորչեան դպրոցը, այլ և ոչ մի շինութիւն, բացի մի փոքրիկ փայտեայ կրպակից, որ մօմ է բաշխում քաղաքի և զիւզերի բոլոր հայ սկեզեցիներին:

Գաւթի պատերի մէջ սկեզեցու արեւմտեան դրան աջ ու ձախ կողմը կանդնեցրած են երկու մեծ խաչքար, որոնցից մէկի-աջակողմեանի վերայ փորագրուած է. «Կանգնեցաւ սբ խաչս սբ Յովակիմին եւ կենակցին Մարիամին եւ զաւակացն Սիմասին, Խապաբին եւ ճնօղացն Ամասիին եւ Եղուբին եւ եղբարցն Լոյսպարոնին եւ Խաչերեսին եւ Նիկողոսին եւ Լուսեղենին եւ այլ զարմից: Ձեռամբ Մարգար գրչի քվին ոնկը (1162—1713)»: Իսկ միւսի-ձախակողմեանի վերայ փորագրուած է. «Կանգնեցաւ սբ նեանս ՚ի բարեխաւսուսրիւն սբ Սիմեօնին եւ հայրն (հօրն) սբ Սիրամիթին, մօրն մեղիք խրին եւ կողակցին եւ զաւակացն: քվ: պմ (880—1431): Ձեռագործ է Սիմեօն վարպետին: Յիւ. է քարաւանդի Սիմեօն: Յունվարի մէ»:

Նոյն գաւթի մէջ մուտքի աջ ու ձախ կողմը պատերի մէջ դէմուդէմ հազցրած են երկու մեծ մարմարիտն քարեր, որոնցից մէկի վերայ փորագրուած է հետեւեալ հետաքրքրական արձանագրութիւնը. «Դպրատունս այս եւ ուսումնարանս կանգնեցաւ յանուն սբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին, արդեամբ ճուղայցի զերապայծառ իշխան աղա Յօհաննջանին յանջնչելի իւր եւ կենակցոյն հանգուցեալ Գիւլիսան սիկնոջն, պապուն, Կերաբ աղային, հանուն քազուհի սիկնոջն եւ զսեւրացն եւ ամենայն ազգայնոցն. յամի Փրկչին 1790: Իսկ միւսի վերայ փորագրուած է հետեւեալ գրուածը

Յօրինուած պայծառ յարկիս նորասանչ,
Արամեանց ծագեալ ջինջ արփույն հանանչ,
Ուշիմ Յօհաննջանու, իշխան քաջալանչ,
Բամին Կերաբեան պարձանք իսկախանչ
Վեհափառ դպրոց գիտնոց ՚ի կանառ,
Հաւասոց ամեոց, շնորհաց վանառ
Սուրեալ Հայկազանց հեախուման հառ,
Դատուց որբ մանկանց դանեակ անաչառ:
Եկ յոյս, իւրախոյս Աստուածեան փուլոչ
Երջանկիս բաշխոյս ձօնել համաշունչ
Փողեա՛ ՚ի հոչակ հեռուանօք աննինչ,
Տենչալի վիճակ երախտեացս անջինչ:

Ս. Լուսաւորչին ունի մեծաքանակ մեծագին զգեստներ, սկեզեցական թանկագին սպասներ ու զարդեր և երկու մատուք՝ Ս. Լուսաւորչի և կենաց փայտի: Առաջինը մի արծաթեայ ոսկեգօծ մատները խաչակնքելու ձևով շինած և մատին եպիսկոպոսական մատանի հազցրած աջ է, որի մէջ ներփակած է մատուքը, իսկ երկրորդը կենաց

փայտի մասն է, արծաթի մէջ առած և խաչի ձևով շինած, Բացի սոցա՛րից, եկեղեցին ունի և շատ ձեռագիր մատեաններ, որոնցից ութը միայն արծաթապատ աւետարան են, և բազմաթիւ հին, այժմ անգործածելի, Արիմից բերուած խաչեր, վականներ, բուրվառներ և ուրիշ այսպիսի եկեղեցական սպասներ:

Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցու առջ բարձրանում է Եկատարինէ Բ. կայսրուհու շքեղ արձանը, որ 1893 թուին կանգնեցրել է քաղաքի հայ հասարակութիւնն ՚ի նշան իւր երախտագիտութեան: Արձանը ձուրձոյ է, կանգնեցրած չղկուած ու ապակու պէս փայլեցրած որձաքար գեղեցիկ պատուանդանի վերայ, որի մի կողմում ուռուցիկ ձևով քանդակուած է Յովսէփ Արղութեանի վերարարգ զլուխը, միւս կողմում քաղաքի նշանը և հիմնարկութեան թուականը, իսկ երրորդ և չորրորդ կողմերում գտնուում են ուսերէն ոսկետառ արձանադրութիւններ: Պատուանդանի եկեղեցու զէմ ու զէմ գտնուած երեսի վերայ գրուած է. «Աղեֆաւորդ Գ. կայսեր բազաւորութեան ժամանակ 1893 թուին», իսկ հակառակ, զէպի մեծ փողոցը գտնուած երեսի վերայ — «Եկատարինէ Բ. կայսրուհուն երախտապարս հայեր»:

Ս. ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ.

Քաղաքիս հիւսիս-արևմտեան անկիւնում շինուած է Ս. Նիկո-լայոս եկեղեցին, որ համարուում է քաղաքի անդրանիկ տաճարը, որովհետև նորա քարէ շինութիւնն ամենից առաջ է վերջացել ու օծուել: Մենք ասում ենք «քարէ շինութիւնը», որովհետև եթէ հաշուելու լինենք փայտէ շինութիւնները, Ս. Ստուածածինը կ'լինի ամենահինը, քանի որ հէնց սկզբից շինուել է դորա փայտէ շինու-թիւնը, առաջին անգամ պատարագ է մատուցուել և հէնց դորա մէջ էլ օծուել են միւս եկեղեցիների, զոցա թուում և Ս. Նիկողայոսի, հիմնաքարերը: Ս. Նիկողայոսը հիմնարկուել է «Ս. Համբարձման» հետ միասին 1781 թուի Մայիսի 2-ին և աւարտուել ու օծուել է 1783-ին: Ար սա հիմնարկուել է 1781 թուին և Ս. Համբարձման եկեղեցու հետ միասին,—այդ երևում է Յովսէփ արքեպիսկոպոսի ձեռագիր «Դաւթարից», որի մէջ այդ մասին գրուած է. «Ի սմին քուոյ (1781) եւ ՚ի Մայիսի 2: Օծալ էւ զսբ Համբարձում եւ սբ Նիկողայոս եկե-ղեցւոյ հիմանց քարինսն եւ մեծափառ հանդիսիւ սարեալ ՚ի սբ Ածածին յեկեղեցւոյն, եղալ ՚ի սեղիս իւրեանց. գոյին եւ բազում իբխանք ազգին ուսուսաց»: Իսկ որ նա աւարտուել ու օծուել է 1783-ին, այդ էլ երևում է նորա բեմի ճակատին դրած մարմարին քարից, որի վերայ փորագրուած է. «Կառուցաւ սահարս ամային

յանուն սբ Նիկողայոսի հայրապետին հոգեւորական արդեամբ յօժան-դակութեամբ եւ օծմամբ սբոյ արոռոյն Էջմիածնի ճայրագոյն նու-րակ եւ ուսուսաց երիւի ամենայն հայոց առաջնորդ եւ նոր քաղաքիս Նախիջեւանայ հիմնադիր Սանահնեցի Յովսէփ արքեպիսկոպոսին Արղութեանց ՚ի բազաւորութեան մեծին Եկատարինի երկրորդի կայ-սերուհոյն ամենայն ուսուսաց ՚ի հայրապետութեան սբոյ արոռոյն Էջ-միածնի սն Դուկաս կարուղիկոսի ամ հայոց քվին 1783»: Սա աւելի փոքր է, քան թէ Ս. Լուսաւորիչը, բայց շինութեան ոճն ընդհա-նուրում համարեա թէ մի և նոյնն է: Նոյն երեք գուռը, նոյն սիւ-նազարդերը՝ դռների առաջ, նոյն գաւիթը արևմտեան դրան առաջ և զանգակատունը նորա վերայ: Վերջին ժամանակները միայն, երբ Սար-գիս Խոջեան երեցփոխի օրով հիմնաւորապէս վերանորոգուել է այդ եկեղեցին, նորա գմբէթի և զանգակատան զլսի ձևը հաչկականի է փոխուել:

1883 թուին լրացած լինելով դորա հարիւրամեակը, հանդիսա-ւորապէս տօնուել է դորա չօբելեանը, որ և արժան է համարել ժա-մանակի երէցփոխն իւր անուան հետ միասին չաւերժացնել հետեւալ ճապող ոտանաւոր արձանագրութեամբ, որ փորագրել է տուել մար-մարիոն քարի վերայ և հազգրել գաւթի աջակողմեան պատի մէջ.

Ի 16 հոկտեմբերի 1883 ամի
Յիւսասակ հարիւրամեակի
Կառուցման Ս. Նիկողայոսի,
Նոր-Նախիջեւան քաղաքի,
Տօնեցաւ տօն յօբելեանի
Քաղաքիս նախահիմ սահարի
Յաւուրս Մակար սրբազանի
Եւ թեմակալ առաջնորդի,
Իսկ սրբոյ սանս երեցփոխի,
Պատուաւեմաւ Վարդերեսի
Մկրտչեան Սրմախեանի:

Բացի այս երկու՝ բեմի ու գաւթի արձանագրութիւն ունեցող քարերից, եկեղեցու պահարանում պահուում է և մի փոքրիկ նրբա-քանդակ մանր խաչերով մարմարիոն, որ գաղթականները բերել են իւրեանց հետ Արիմից: Դորա շուրթի վերայ գրուած է. «Բարեխօս է Ասլաւուրի որդի Խաչերեսին. ՌՃԿԷ (1167—1718)»:

Այս եկեղեցու մէջը շատ գեղեցիկ է. պատերը ներկած ու կար-դարած են զանազան նկարներով, ունի վերնատուն, մի սեղան փոքր

ու մեծ վարագոյրներով և երկու խորան, ինչպէս Լուսաւորչումը: Բայց որ մի առանձին գեղեցիկութիւն է տալիս նորան,—այդ այն է, որ, նախ դորա բեմը հայկական ճաշակով աւելի բարձր է շինուած և, երկրորդ, դորա խաչկալն և պատկերները թանկագին ընկուզեղնուց են կերտուած միաձև, նրբաքանդակ և գեղեցիկ պարզութեամբ:

Ս. Նիկողայոսի ամենամեծ ս. բուլթիւնները համարուում են Ս. Նիկողայոս հայրապետի մասունքը, կենաց փայտի մի կտորը ¹⁾ և Ս. Փրկիչը: Ս. Փրկիչ ասելով, հասկանում են ձախակողմեան դասում գտնուած պահարանը, որի մէջ պահուում է մի երեք կտոր եղած մեծ լեռ քար, որի մէջտեղը բոլորաձև տաշուած է և վերան մի փոքրիկ խաչ ձևացրած: Այդ քարը, որ կոչուում է «Ս. Թաղեոսի քար», աւանդութեամբ բերուած է համարուում հաշատանից և առնուած Թաղէոս առաքեալի գեղեցմանի վերայից: Բացի Ս. Թաղէոսի քարից՝ պահարանում գտնուում են երկու հասարակ փայտեայ խաչ, մի «թոփուզ», գերձաններ և արծաթեայ բարակ կտորներից շինուած ոտքեր, ձեռքեր, աչքեր և այլն: Փայտէ խաչերը, որոնց կոթը կամ բռնելու տեղը ծածկուած է մետաքսէ ոսկեթել և արծաթաթել նախշած կրտորով գործ են ածուում այն ժամանակ, երբ երեխաներն ուշ են ոտք լինում: Խաչերը տալիս են երեխաների ձեռքը և երեք անգամ պտտեցնում են նոցա եկեղեցու չորս կողմը: «Թոփուզը» մի կարճ փայտ է, ճայրն արձձէ գնոտով և ծածկուած խաչերի նման՝ մետաքսէ կտորով: Երբոր օրհասում գտնուածները չարչարուում են և երկարում է նոցա մահը, այդ «թոփուզը» տանում դնում են հիւանդի կրծքի վերայ, որ կամ այս կամ այն կողմը լինի: Իերձանները բերում, դնում են պահարանի մէջ հիւանդատէրերը: Երբոր մէկը հիւանդանում է, հիւանդի տէրը գերձանով չափում է հիւանդի հասակը և հասակաչափ գերձանը բերում, դնում է պահարանը, ուխտելով որ եթէ հիւանդն առողջանայ, նա նորա հասակով մի կերոն թափել կ'տայ և կ'վառէ Փրկչի առաջ: Արծաթէ ոտքերը, ձեռքերը, աչքերը և այլն կախում են պահարանում նոքա, որոնց կամ ոտքերը կամ ձեռքերը և կամ աչքերն են ցաւում:

«Ս. Փրկչի» պահարանը, որ ապակեայ դուռ ունի և որի առաջ չատակի վերայ դրուած է մի անօթ, միշտ լցուած օրհնած ջրով հիւանդների համար, կոչուում է «Ս. Փրկիչ», որովհետև նորա ճակատը զարդարում է Փրկչի մեծագիր պատկերը: Ժողովուրդը մեծ ջերմեռան-

¹⁾ Այնպէս փայտն իւր մէջ պարունակող արծաթեայ խաչն ունի հետեւեալ լիշատակարանը. «Յիշատակ է և բարեխաւս սբ նշանս Խաչատուրին և իւր կողակցին Թագուհին հոգւոյն. ՚ի դուռն սբ Լուսաւորչին թփին ՌՃԼ-ին. Սա է խաչն կախարիճ վիմէն Քի.

դութեամբ ուխտ է գալիս պահարանում պահուած սրբութիւններին, խնդրում է բանալ ս. Փրկիչը», մոմ է վառում, խմում է օրհնած ջրից և առատ խաչհամբոյր է տալիս «Փրկիչ բանալու» ձէսը կատարող բահանալին: Ս. Նիկողայոսի ընդարձակ բակի մի մասը բռնուած է հին գերեզմանոցով, մի մասը բաց հրապարակ է եկեղեցու առաջ, մի մասի վերայ էլ գտնուում է նախկին Սանդխտեան դպրոցի գեղեցիկ շինութիւնը: Հին գերեզմանների մէջ արժանի է ուշադրութեան ազնուական Յովհաննէս Աբրահամեանի գերեզմանը, որ Պետերբուրգ գնացող և արտօնութեան հրովարտակ ստացող պատգամաւորներից մէկը և Նախիջևանի հիմնարկութեան հէնց առաջին տարիներում գաղթականների մէջ առաջ եկած մեծամեծ խռովութիւնների ժամանակ «Նախարարական» կամ «Աբրահամեան» կուսակցութեան պարագլուխն է եղել: Աբրահամեանի գերեզմանը, որ գտնուում է բակի դարպասի աջակողմը, ունի մարմարիտն տապանաքար հետեւեալ ոտանաւոր արձանագրութեամբ.

Ի սոյն հանգստեան եղաւ սապանի
Այբս բազմաշխատ ազնիւ, մեծազգի,
Ի վան Աբրամովիչ սերունդ հայկազնի,
Ծնեալ ՚ի Խրիմ Քեճե Բաղափի,
Ապա ծառայեալ կայսեր հրզօրի,
Ռուսաց քաղաքի Կասարիների,
Սացաւ գաւալեր ըզնեանս խաչի
Եւ բօս բօլովնիկ հազարապետի:
Յօգնութիւն հասեալ նեղ ժամանակի
Տառապեալ ազգիս, մնացեալ ՚ի դաւաթի,
Սդեռ մասուցեալ կայսերունույն մեծի,
Չնորհեալ պոխիլիկ ընդ հրովարտակի,
Ըն հիմնարկութիւն Նոր-Նախիջևանի
Եւ ազատութիւն մինչ ցտան ամի:
Յուրեք ընկալեալ զխնդիր բարի,
Հիմնեաց զայս Բաղափ յապահով երկրի.
Սոս բերեալ հանգոյց զազգն ողորմելի,
Որք վարեալ էին յերկրէն Խրիմի:
Բազում երախտիս արար իւր ազգի,
Յիւսակ բարեաց բողեալ յաշխարհի.
Սա իննն ծաղկեալ բարեօք աւուրք լի,
Հանգեաւ ՚ի Քրիստոս առ յոյսն ամենի:
Ով որք հանդիպիք սոյն գերեզմանի,
Ողորմիս ասեք միով հայր մերի:

Ս. Նիկողայոսի գերեզմանոցում են թաղուած և Յարութիւն Խալիբեան ու Մարգար Հաչրապետեան մեծատուն վաճառականները, որոնցից առաջինը 12 տարի շարունակ քաղաքագլխութիւն է արել, Ներսէս կաթողիկոսի ժամանակ Ս. Էջմիածնի աթոռակալն է եղել և Խալիբեան ազգային դպրոցի հիմնադիրը, իսկ երկրորդը «Հակախալիբականներ» պարագլուխ և հանգուցեալ Միքայէլ Նալբանդեանցի մտերիմ բարեկամն ու ընկերն է եղել: Այս եկեղեցին էլ ունի բաւականաչափ ձեռագիր մատեաններ և Արիմից բերած եկեղեցական հին սպասներ, որոնք, ինչպէս Լուսաւորչինը՝ նուիրուած են «ի դուռն եկեղեցւոյն» զանազան բարեպաշտ մարդկանցից «ի չիշատակ», «ի բարեխօսութիւն», «ի քաւութիւն մեղաց» և «ի փրկութիւն հոգւոյ»:

Ս. ԹԵՂՈՂՈՐՈՍ.

Ս. Թեղողորոսը կամ Ս. Թորոսը գտնուում է քաղաքի հարաւարեւելեան անկիւնում ընդարձակ բակի մէջ, որի մի կողմը պարտէզը ու ծխական միդասեան դպրոցի շէնքն է, իսկ միւս կողմը հին գերեզմանոցը: Եկեղեցու շինութեան ոճը և միջի սարք ու կարգը մի և նոյնն են, ինչ որ Ս. Լուսաւորչում և Ս. Նիկողայոսում: Դա հիմնարկուած է դարձեալ Յովսէփ արքեպիսկոպոսի ձեռքով 1783 թուի Հոգեգալստին և աւարտուած ու օծուած է 1786 թուին: Այդ մասին արքեպիսկոպոսի ձեռագիր «Դաւթարում» գրուած է. «Ի սոյն թուոյս (1783.) ՚ի հոգեգալստեան արկաք զհիմն սբ Թորոսի, Թիւն 1786, նոյնմբերի 22 օծաք սբ Թորոս եկեղեցին»:

Եկեղեցու մէջ բեմի ճակատին դրուած է մի գեղեցիկ խաչքար, ըստ ամենայնի, Լուսաւորչի բեմի խաչքարի մեծութեամբ և նմանութեամբ: Նորա վերայ փորագրուած է հետևեալը. «Սբ խաչս բարեխաւս է Խչսբին Սառային եւ կուսին Հոսփսիմե եւ Կարապետին»:

Մի փոքրիկ խաչքար էլ, որ հազցրած է արևմտեան դրան աջակողմը ներսից, ունի հետևեալ առանց որ և է արձանագրութեան հին թուականը. «Բլ ՊԺԲ. (812—1363)»:

Դրսից գաւթի մուտքի երկու կողմը պատի մէջ հազցրած է մի մի մարմարիտեայ նուրբ խաչքար: Մէկի—աջակողմեանի վերայ մենք կարդում ենք. «Բարեխօս եւ նեանքս սբ Աւետիսին Ակոբին կողակցին անա խք քոզն սաս խք ծնողացն սբ Լուսին Չամ խք Յովնանին եւ Սիւնեանին»: Իսկ միւսի—ձախակողմեանի վերայ— «Կանգնեցաւ սբ Նեան խաչաց ՚ի բարեխօսութիւն երկրպագուաց Բլին ուղը (1098—1649) Յովնանիսի եւ իւր ծնողաց եւ կենակցի յիւսակի իր եւ ազանց Մուրաս կուլի սիսինի Թագունի: Յիւսակարան սուկն ուն»: Այս

եկեղեցին ունի Ս. Թեղողորոս զօրավարի մասունքը, որ պահուում է մի արձաթեայ ոսկեգօծ գեղեցիկ տփի մէջ, և մի սրբութիւն, որ կոչուում է «Այ-Թողոր» աչսինքն Ս. Թեղողորոս: «Այ-Թողորը» մի լեռքար է, որ հազցրած է արևմտեան սիւնի մէջ և գոչացնում է Ս. Նիկողայոսի Փրկչի պահարանի պէս մի սպակազարդ պահարան, որի մէջ դրուած են Ս. Թեղողորոս զօրավարի ու Տիրամօր պատկերները և օրհնած ջուր: Այ-Թողորը մի փոքր քառակուսի քար է, որի վերայ թէև երևում են զանազան կոպիտ քանդակուածներ, բայց դժուար է որոշել, թէ իսկապէս ինչ են արտաչաչտում դոքա: Թէ ինչու է այդ քարը շունական անուն կրում և ինչու են չարգանք մատուցանում դորան.— դա մեզ չաչտնի չէ. մենք միայն զիտենք, որ դա բերուած է Արիմից, պատկանել է «Քաֆայու Ս. Թորոս» եկեղեցուն և հէնց իւր տեղում էլ կոչուելուս է եղել «Այ-Թողոր», որից գուցէ, եկեղեցին էլ ստացել է իւր անունը:

Առհասարակ Նախիջևանի գաղթականների մէջ էլ պահպանուել են քարապաշտութեան հետքեր, որ մենք չաճախ տեսնում ենք Հայաստանի զանազան գուռաների հաչերի մէջ: Քացի Ս. Նիկողայոսի և Ս. Թորոսի բարեր'ց, Ս. Լուսաւորչին էլ ունեցել է մի քառանկիւնաձև քար, որ կոչուում է եղել «Ս. Թագէոսի քար» և աւանդութեամբ օծուած է համարուում եղել Ս. Թագէոսի ձեռքով և բերուած Անիից Արիմ: Այդ քարը, որի վերայ երկու ոտքի հետք է եղել և որին ժողովուրդը նոյնպէս ջերմեռանդութեամբ ուխտ է գալիս եղել, ունեցել է և մի յունական արձանագրութիւն, որ երբ կարդացուել ու թարգմանուել է, չաչտնուել է, որ դա առաջ դրուած է եղել կամ մի հրապարակական տեղ և կամ Թեղողորոսի Ապողոնի տաճարում: Այժմ այդ քարը գտնուում է Պետերբուրգի կապերական թանգարաններից մէկում: Քացի վերոյիշեալ խաչքարերից, Ս. Թեղողորոսն ունի այլ ևս ինը մարմարոնեայ հին խաչքար, որոնք այժմ պահուում են եկեղեցու բակում պահապանի տանը: Դոքա դուրս են եկել դաւթի չատակը նորերումս նորոգելու ժամանակ հին չատակի տակից: Պէտք է կարծել, որ եկեղեցին շինելու ժամանակ տեղ չի եղել Արիմից բերած այդ խաչքարերը տեղաւորելու, և ստիպուած են եղել դնել գաւթի փաչտեայ չատակի տակ և պահել:

Այդ խաչքարերը, որոնք բոլորը ևս «չիշատակ» և «բարեխօս» են զանազան բարեպաշտ անձանց, արժանի են ուշադրութեան իւրեանց թուականների հնութեամբ: Յաւալի է միայն, որ մի քանիսի թուականները կամ կոտրուած են և կամ աչքան եղծուած են, որ դժուարընթեւնի են:

ա. Յիսուսակ է սբ նեանֆս Թագվորեա դպրին որդի Ղազարի եւ հորն Մկրչի եւ տոմին եւ եղբորն Գրիգորին քվ...

բ. (վերը կոր ձևով) ՚ի ծովն ընկղմեալ Մարտիրոսի հոգւոյն: (ներքև) Բարեխօս է սբ նեանֆս Ածասուրի քահանային եւ ծնողացն նորին եւ կենսկցին քեռն իւրոյ Վարդան եպիսկոպոսին եւ աւ գարմիցն քվ ՌձԻԱ. (1121—1672):

գ. Յիսուսակ է սբ նեանս Քս մոսսի Աբաֆայի...

դ. Սբ նեանֆս յիսուսակ է Թինկրի—Պիւմիւթին եւ գար սորին քվ ՋԻ. (910—1461):

ե. Յիսուսակ է սբ նեանֆս Աննա խաքունին եւ Խազարին քվ ջիգ (926—1477):

զ. Յիսուսակ է սբ նեանֆս Կմինին եւ իւր կողակցին Զապուլին եւ իւր ծնողացն քվ. պղբ. (892—1443):

է. Յիսուսակ է սբ նեանֆս Արեֆանոսի Գրիգորին Խաչիկին Խազարին Մարտիրոսին քվ ՋԺԱ. (911—1462):

ը. Յիսուսակ է սբ նեանֆս Տովյաք խք...

թ. Բարեխօս է սբ նեանս սր Սարգսին կողակցին Մարիամին եւ երից զաւակաց հոգւոյն քվին ՌԿԻՐ. (1128—1679):

Ս. Թ՛ւղորոսն էլ ունի ձեռագիր մատեններ. իսկ նորա Արիմից բերած հին եկեղեցական սպասները նորերումս վաճառուել են իբրև հին և անպէտք արձաթեղէն:

ԽՆԴՐԱԿԱՆՍԸ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ

Ս. Աստուածածինը կառուցուած է Ս. Նիկողայոսի և Ս. Թորոսի մէջտեղը, քաղաքի հարաւային կողմում: Սա հիմնարկուել է Ս. Նիկողայոսի հետ միասին 1781 թուին, իսկ աւարտուել ու օծուել է աւելի ուշ, քան թէ Ս. Նիկողայոսը: Այս մասին Յովսէփ արքեպիսկոպոսի ձեռագիր «Դաւթարում» ասուած է. «Ի սմին թուոջ (1781) երկրորդ կիւրակէին զկնի հզւջգալստենն արկաք զհիմն սբ Աստուածածին եկեղեցւոյն, մեծաւ ջնճութեամբ և փառօք, և ՚ի սմին տեղւոջ արկաք զվրան և մատուցաք զպատարագ և ձեռնադրեցաք զՄարտիրոս ՚ի քհնչ. եկին գուբեռնաթն Վասիլ Ալէքսէիչ Զերթկով և ամենայն մեծամեծքն ուուստաց»: Սորա տեղում նախապէս շինուել է մի փայտեայ փոքրիկ եկեղեցի, որ և պէտքէ իսկապէս համարել Նախիջևանի անդրանիկ եկեղեցին: Յովսէփ արքեպիսկոպոսը, որովհետև գեռ քաղաքը, պաշտօնապէս չ'հիմնարկուած, ժամանել են գատկական տօները, չըկամենալով ժողովուրդն այդ մեծ տօներին անմխիթար թողնել, ամենից առաջ և շուտափոյթ շինել է այդ փոքրիկ շի-

նութիւնը և կոչել է նորան հայոց նախնի եկեղեցու անունով «Խընդրակատար Ս. Աստուածածին», ինչպէս և քաղաքը հայոց նախնի քաղաքի անունով կոչել էր «Նախիջևան»:

Դոջն նախնի փայտեայ եկեղեցում է առաջին անգամ, եթէ չըհաշուենք վերոյիշեալ վրանում մատուցուածը, պատարագ մատուցուել Նախիջևանում, դորա մէջ են օծուել միւս եկեղեցիների հիմնաքարերը, դորա մեջ են օծուել, վերջապէս, և նոյն իսկ քաղաքի հիմնաքարերը: Այդ մասին նոյն ձեռագիր «Դաւթարում» մենք կարդում ենք. «Ի 1781 թուին և յամսեանն յապրիլի ՚ի Նախիջևան քաղաքոջն նա՛ ապէս փայտեայ՝ եկեղեցի մի շինեցաք. և ՚ի գատկին, որ էր տօն սբ յարութեան Քի և յապրիլի 14, օճաք զնա, յանուն ամենաօրհնեալ Սբ Աստուածածնին և անուանեցաք զնա Խնդրակատար Սբ Աստուածածին: Զի նախկին եկեղեցին աշխարհի, որ կառուցաւ լեղեսեայ, այսինքն ՚ի Յուրհայ՝ ՚ի Թաղէոսէ Առաքելոյ, էր յանուն սբ Աստուածածնին: Ի սոյն թուոջս և ի յապրիլի իս, մատուցաք ՚ի սբմին եկեղեցւոջ պատարագ, և օճաք զչորեսին հիմանց քարինսն քաղաքիս, յանուն չորից սրբոց Աւետարանչացն, և ՚ի նմին օր մեռունաթափ արարաք, և մեծափառ հանդիսիւ և ամ ժողովրդովք զգեստաւորեալք ամ եկեղեցական պատրաստութեամբ. շրջապատեալ զբոլոր քաղաքան, եղաք զհիմունս քաղաքիս ՚ի չորս կողմունս սորին՝ չորգաբուխ արտասուօք և բերկրալից ջնճութեամբ. և թափօրիւ անդատան արարեալ օրհնեցաք զհող և զջուր բնակութեանս մերոյ, խաչիւք, Աւետարանօք և սրբոց մասամբք, որք գոչին ՚ի ձեռս բոլոր վարդապետացն և քահանայից»:

Ս. Աստուածածինն իւր շինութեան ոճով, իւր ներքին սարքու կարգով, ըստ ամենայնի, նման է միւս եկեղեցիներին. միակ, զանազանութիւնը միայն այն է, որ սա, բացի մեծ զլխաւոր սեղանից, ունի այլ և ս երկու փոքրիկ սեղան, որոնք շինուած են ոչ մեծ սեղանի երկու կողմը, ինչպէս որ լինում է առհասարակ, այլ ցածր խորանների առաջ—Ս. Յարութեան և Յովակիմ Աննայի սեղաններ:

Եկեղեցու պատերը ներսից, ինչպէս միւս եկեղեցիներինը, պարուած են գեղեցիկ խաչքարերով, որոնցից մի քանիսի արձանագրութիւնները, իւզաներկի հաստ շերտով ծածկուած լինելու պատճառով, դժբաղդաբար լաւ չեն կարդացուում:

Ձախակողմեան գասի պատի մէջ հագցրած մեծ խաչքարի վերայ փորագրուած է. «Բարեխաւս է սբ նեանս Մինասին հոգւոյն եւ ծրնողացն եւ եղբարցն»:

Մեծ սեղանի աջ կողմը գտնուած խաչքարի վերայ կարդացուում է. «Յիսուսակ է սբ նեանս Պետրոսին կողակցին.....»:

Ս. Յարութեան սեղանի կէսը կտորուած մարմարիոնեայ խաչքարի վերայ գրուած է. «Յիշ. Քուլաֆին հօր Մէլիք Շահին որդոյն Սեփիանոսին եւ...»

Հիւսիսային և հարաւային դռերի ճակատին մետաղեայ տախտակները վերայ գրուած է. «Այս երկաթեայ փայտեայ դուռն եկեղեցոյ սբ Ասուածածնայ ՚ի յիւստակ Նախիջեւանցի Մկրտիչ Տեր-Առաքելեան Աջեմեանց ՚ի 1857թ.՝»:

Ս Աստուածածնի հին գերեզմանոցում, որ բռնում է եկեղեցու ընդարձակ բակի մի մեծ մասը, գտնուում են բարեգործ Յովհաննէս Մարկոսեան Պոպովի և Ստեփան Գէորգեան Նաթալեանի գերեզմանները ¹⁾:

Յովհաննէս Մարկոսեան Պոպովի շքեղ մահարձանն ունի հետեւեալ արժանի ուշադրութեան տապանագիրը.

Կեանքիդ օրերը չ'իմայելով,
Ինչքո՞ւսացուածքդ ազգիդ զոհելով,
Դու աղբիւր եղար ծառաւիներուն
Ու պասսպարան կարօտեալներուն:
Եյո՛ւ, փառահեղ կեանքով չ'կեցար,
Քայց նախանձելի մահով հեռացար:
Չեն մոռանալ քեզ որք Նախիջեւանի,
Քանի որ՝ քաղաքս կայ յակասանի:

Այս եկեղեցին էլ ունի զըջազիր մատեաններ և երկու մասունք սբ Գէորգայ և «անյայտ», որոնք պահուում են խաչածե շինուած արձաթեայ տուփերի մէջ:

Ս. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՆ.

Ս. Համբարձման եկեղեցին շինուած է քաղաքի հիւսիս-արևելեան անկիւնում: Սա հիմնարկուել է, ինչպէս մենք տեսանք Ս. Նիկողայոսի հիմնարկութեան մասին ձեռագիր «Դաւթարում» գրուած չիշատակարանից, նոյն իսկ Ս. Նիկողայոսի հետ միասին 1781 թուի Փաչիսի 2-ին և աւարտուել ու օծուել է 1783 թուի օգոստոսի 27-ին, այսինքն մի քանի օրով առաջ, քան թէ Ս. Նիկողայոսը: Որ սա օծուել է Ս. Նիկողայոսից մի քանի օրով առաջ— այդ երևում է «Դաւթարից», որի մէջ եկեղեցիների հիմնադիր Յովսէփ արքեպիսկոպոսի անունը կրել է:

¹⁾ Յովհաննէս Պոպովը և Ստեփան Նաթալեանը գումարներ են կտակել Նոր-Նախջեւանի աղքատների օգտին:

պոսն իւր ձեռքով զրել է. «՚ի սոջն թուոջս (1783.) և ՚ի յօգոստոսի 27: Օծաք զսբ Հմբրձում եկեղեցին: Եւ ՚ի սեպտեմբերի 10, օծաք զսբ Նիկողայոս եկեղեցին»:

Այս այսպէս լինելով, մենք իսկապէս չենք հասկանում, թէ ինչ հիման վերայ քաղաքում ընդունուած է, ինչպէս մենք էլ իւր տեղում նշանակեցինք, Ս. Նիկողայոսը «նախահիմ տաճար» համարելու, նորա յօբելեանն իբրև քաղաքի ամենահին եկեղեցու հանդիսաւոր կերպով 1883 թուին տօնելու և նոյն ժամանակ ամենաին ուշադրութիւն չ'դարձնելու Ս. Համբարձման վերայ:

Եկեղեցու շինութեան ոճն ու միջի սարքն ու կարգը միևնոյնն են, ինչոր մէ՛ր նկարագրած եկեղեցիներինը: Անխորժ տպաւորութիւն են անում հայ աղօթողների վերայ սորա բազմաթիւ պատկերների ոսկեգօծն ու արձաթագօծը, որոնք էժան տեսակից լինելով իւրեանց անձաշակ կերտուածքով ու անբնական ցորուածքով մարդու աչք են խտտեղեցնում: Նամանաւանդ տղեղ են դասի առաջ երկու կողմը քահանաների կանգնելու տեղում կանգնեցրած պատկերները, որոնք հէնց մասնաւորապէս գրուած են երևում քահանաների թիկունքը ծածկելու համար, կարծես, եկեղեցու պաշտօնեաները մի գաղտնի բան ունէին անելու և նոցա անպատճառ հարկաւոր էր ծածկել, բաժանել ժողովրդից և այդպիսով տղեղացնել եկեղեցին:

Զարմանալին այն է, որ այս եկեղեցին նոր միայն հիմնովին վերանորոգել են, ուրեմն և միջոց են ունեցել ուշադրութիւն դարձելու նորա ներքին սարք ու կարգի վերայ, հաշկական ձև տալու նորան և շինութեան ոճը հաշկականի փոխելու: Քայց բուն հաշկականի քերթ երկար ժամանակով բաժանուած կտրուած լինելն արդէն իսկ առաջ է բերել զաղթականների մէջ նոր ճաշակ, նոր հասկացողութիւն ու գաղափար կեանքի մի քանի երևոյթների մասին: Նոքա օտարացել են շատ սեպհական յատկութիւններից և հաշկական սարք ու կարգից և, ընդհակառակն, ընտելացել են լւրեանց բնական տեղի ճաշակին, ոճին ու սարք ու կարգին: Պաղթականներին տարօրինակ է թուում արդէն և՛ հաշկական ոճը և՛ զանգակ հնչեցնելու սովորութիւնը և՛ հաշկական կեանքի շատ առանձնապատկութիւնները:

Եւ դեռ եկեղեցու երէցփոխանը և շինութեան հողաբարձուները մի շքեղ մարմարիոնեայ տախտակ էլ են պատրաստել և վերան մեծա հնչիւն բառերով արձանագրել տաճարի շինութեան չիշատակարանը, որ պէտք է, ՚ի հարկէ, հազցնեն եկեղեցու պատերից մէկի մէջ աչքի ընկնելու տեղում և այդպիսով չաւերժացնեն իւրեանց անունները:

Ս. Համբարձումն համեմատաբար աւելի քիչ խաչքար ունի իւր պատերի մէջ, քան թէ միւսները: Սորա միակ աչքի ընկնելու խաչ-

բարը բեմի ճակատինն է, որի վերայ փորագրուած է. (Տակը) «Կանգ-
նեցաւ սբ նեանս Քսի բարեխաւս ե Ռ. քի Մուղախն: . . .
(վերը) «Բվ պճր (888—1439): (Մէջտեղը) «Կարապետին»:

Աւագանի տակ մարմարիոնեայ բարի վերայ փորագրուած է.
«Յիշատակ է սբ աւագանս սբ Համբարձման ժամին Խուպետ օղ-
լուն Բարսեղին հօրը Գրիգորին եւ մօրը Մարիամին հոգուն Բվ 1799
դեկտեմբերի 13-ին»:

Իրսից արևելեան պատի մէջ բարձրում հագցրած մարմարիոնի
վերայ գրուած է. «Ճնորհիւ եւ ողորմութեամբ Ամենագօրին Ասուածոյ
կանգնեայ կառուցաւ Սբ. Համբարձման եկեղեցոյս Ա. Խորանն ար
դեամբք եւ ծախիւք Ճորպարոնեան պր Խաչատուր Մասթրոսովին
հանդերձ կենակցիւ եւ ճնօղիւս Ի փառս միոյն Ածոյն Ի գովես
եւ Ի պատիւ նորին: Արդ որք հունդիպիք նւ ընթեռնուք գալս մասեան
եւ եք յիշեցեք եւ դուք յիշիք յիշեայ Ածոյն յասեան Փրկչին ամենայ-
նի Բվ 1799 ին Ի Նոր-Նախիջեան Ի յառաջնորդութեան տեան
Յովսէփայ ածարեայ եւ պապկազպեաց առաքելաւաւի սբազան ար-
մեպիսկոպոսին եւ ծայրագոյն նուիրակին սբոյ արոռոյ Միամնայ իջի»:

Ս. Համբարձումն էլ ունի ընդարձակ բակ, որի մի մասը բռնում
է հին գերեզմանոցը, միւսն երկրասեան ճխական դպրոցի նորակա-
ռոցը ընդարձակ շինութիւնը, իսկ երրորդ մասը հրապարակ է եկեղե-
ցու առաջ: Հին գերեզմանոցումն են թաղուած բազաբիս «Գոգոյեան
հայ օրիորդաց դպրոցի» հիմնադիր յայտնի Մկրտիչ Գոգոյեանը և
նորա կինը «Հաճի մամա» Սրբուհի Գոգոյեանը:

Գոգոյեան Մկրտչի թէև գեղեցիկ, բայց այժմ արդէն հնացած
ու չորս կողմից կոտորուած շիրմի մէջ հագցրած մարմարիոնեայ
տախտակի վերայ մենք կարդում ենք. «Ասանոր ամիովին ոսկեք
նորոյս Նախիջեանայ առաջին կարգի պատուելի քաղաքացոյ Մկր-
տչի Կոկոյեան, ճնեյոյ Ի 1797 ամի եւ դարձեյոյ յՆսուած Ի 68 ա-
մաց հասակի իւրում: Ուսումնարանն ու կապիւսանդեցաւ յերջանիկ
հանգուցեյոյս կանգնել Ի սեփական ծախս իւր փառն կրթութեան չը-
բաւոր օրիորդացն Հայոց քաղաքիս բարեգործ կենաց նորին յիշատակ
յաւերժական եւ փառաւոր կացցե ասպագայից 27 Յուլիսի 1866
բուին»:

Այս եկեղեցին էլ ունի ձեռագիր մատեաններ, Արիմից բերած
հին եկեղեցական սպասներ և մասունքներ — Ս. Մինաս Եղկատացոյ,
Ս. Օգսենտիոս Հայրապետի և կենաց փայտի: Սոքա ներփակուած են
արձաթեայ խաչերի մէջ և նուիրուած են եկեղեցուն առաջինը սճիս
թուին, երկրորդը 1890-ին և երրորդը ոճժե-ին: Այս վերջինն ակա-
նակուտ է և չիշատակ է ոմն Ոնոփրիոս վարդապետի:

...
... Ս. ԳԵՈՐԳ.

Ս Գէորգը շինուած է բազաբի արևմտեան կողմը Դօնի ա-
փին, բազաբից դուրս, Ռաստովի ճանապարհի վերայ: Նա հիմնաբ-
կուել է 1783 թուին և աւարտուել ու օծուել է 1787 թուին: Ար
սա հիմնարկուել է 1783 թուին — այդ երևում է ձեռագիր «Դաւ-
թարից», որի մէջ այդ մասին գրուած է. «Ի սոյն թուոջս (1783), Ի
10, կիւրակէն արկաք գհիմն սբ Գէորգի». իսկ որ նա օծուել է 1787
թուին — այդ էլ երևում է դարձեալ նոյն «Դաւթարից», որի մէջ ա-
սուած է. «Թիւն 1787, Դեկտեմբերի 5, օծաք՝ զսբ Գէորգ եկեղեցին.
Ղ. իմու բերեալ անօթն իւր, ետուք իւրեան»:

Այս եկեղեցին էլ, որ չ'նայելով, որ մէկ անգամ նորոգուել է
1853 թուին, մի ս անգամ էլ հիմնովին վերաշինուել է նոր միայն,
1892 թուին, դարձեալ պահպանել է շինութեան նոյն ոճն ու նոյն
ներքին սարքն ու կարգը, որ չատուկ է Նախիջեանի բոլոր եկեղեցի-
ներին: Միակ պահպանութիւնը կարելի է համարել այն, որ սորա
հարաւային դրան առաջ էլ կառուցուած է մի դաւթանման փոքրիկ
շինութիւն, մուտքը ցրտից ու քամուց պահպանելու համար, որով-
հետև այդ դռնից է լինում գլխաւորապէս եկեղեցու ելն ու մուտքը:

Սա ունի բազմաթիւ խաչքարեր, բայց դժբաղդաբար նոցա վե-
րայ փորագրուած արձանագրութիւնները չեն կարդացուում, որովհետև
նոքա իւրաների հաստ շերտով ծածկուած են: Այդ խաչքարերի մէջ
իւր մեծութեամբ և քանդակների նրբութեամբ առանձին կերպով աչ-
քի է ընկնում մէկը, որ հագցրած է հարաւային դրան ձախ կողմը
գրսից: Դորա վերայ կարդացուում է. Կանգնեցաւ սբ նեանս Ի բա-
ւեխօսութիւն մնգսի Յովնանիսին եւ կենակցին... Պիճային որդոյն
Գրիգորին, Սեփաննոսին եւ Մինասին դասեւոյն Խապետային եւ
Պանարին եւ Հանի մօրն եւ Ջիհրին եւ ամենայն գարմիցն բուին ՌՃԱԵ
(1135—1686) Ձեռամբ Սարգիս վարպետի»:

Բարեբաղդաբար սորա հին ոսկեգօծ և արձաթագօծ շրջանակնե-
րով պատկերները վերաշինութեան ժամանակ ստնուած են և տեղերը
գրուած են կարմիր ընկուզենուց կերտած շրջանակներով նոր պատ-
կերներ որոնք իւրեանց պարզութեամբ մի առանձին գեղեցկութիւն
են տալիս եկեղեցուն: Արժանի է ուշադրութեան նամանաւանդ
Գէորգ Դաւթեան Չեպիեանի նուիրած Ս. Գէորգայ մեծ շքեղ պատ-
կերը, որի տակը շինուած է մի փոքրիկ ասպակեղուուն պահարան, որի
մէջ պահուում է եկեղեցու գլխաւոր սրբութիւնը — Ս. Գէորգ զօրա-
վարի մասունքը: Այդ մասունքը ներփակուած է մի ճաճանչաւոր ար-

Ճաթեայ տուփի մէջ, որի վերայ գրուած է հետևեալ կարճ յիշատակարանը. «Յիշատակ մնստի Ստեփանի Գեղեցեան 1849 լի սբ Գեորգ Նախիջեան»:

հացի Ս. Գեորգայ մատենքից, Ս. Գեորգն ունի այլ ևս մի սրբութիւն— «Ս. Գեորգայ թոփուզը», որ գործ է դրուում նոյն նախատակի համար, որի համար գործ է դրուում և Ս. Նիկողայոսինը:

Ս. Գեորգն էլ ունի ձեռագիր մատենաներ և Արիմից բերուած մի քանի խաչեր, որոնք շինուած ու նուիրուած են եկեղեցուն ոճխա, ոճձէ, ուզ և ուհե հայոց թուականներին:

Ռ. ՊՈՏԿԱՆԵԱՆ

Եկեղեցու պահարանում պահուած է և մի պղնձեայ տախտակ, որի վերայ արձանագրուած է եկեղեցու վերոյիշեալ 53 թուի վերանորոգութեան հետևեալ յիշատակարանը. «Վերանորոգեալ սանաւս յանուն սրբոյն Գեորգայ զօրավարին արդեամբ և ծախուճ Նոր-Նախիջեանայ երկրորդ կարգի հայկազուն վանառականի Մասթոսի Խաչատրեան Երեցփոխեանի առն ամասիրի և բարեպաշտի յամի Տեառն 1853 և մերոյս ազգականի ոչք. ՚ի հայր-այեւութեան ամեցայն Հայոց տեառն Ներսիսի ամբնսիր կարուղիկոսի յառաջնորդութեան ուսարեանի Հայոց տեառն Մասթոսի արքեպիսկոպոսի»:

Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ.

Ս. Կարապետը կոչուում է «Հանգստարանի եկեղեցի», որովհետև շինուած է քաղաքի հիւսիսային կողմը շինութիւններից դուրս գրտնուած «Ս. Լուսաւորչի հանգստարանում»: Նախիջեանի բոլոր եկեղեցիներն էլ ունին իւրեանց առանձին հանգստարաններն անմիջապէս իւրեանց բակերում, միայն Ս. Լուսաւորչին է, որ իւր բակում հանգստարան չունին, և Ս. Թորոսն ու Համբարձումն, որոնք, բացի իւրեանց բակերում ունեցած հանգստարաններից, ունին և մի առանձին հանգստարան դարձեալ քաղաքի հիւսիսային կողմում, շինութիւններից դուրս: Ս. Լուսաւորչի հանգստարանն այժմ համարուում է քաղաքի ընդհանուր հանգստարան, որովհետև եկեղեցիների բակերում գտնուած հին գերեզմանոցներում արդէն արգելուած է մեռեալ թաղելու, իսկ Ս. Համբարձման և Ս. Թորոսի գերեզմանոցում, նորա իւր մէջ եկեղեցի չունենալու և անբարեկարգ վիճակի մէջ գտնուելու պատճառով, թաղուում են միայն այդ եկեղեցիների չքաւոր ծխականները:

Ս. Կարապետի փոքրիկ գողտրիկ շինութիւնը, միակն է քաղաքի բոլոր եկեղեցիների մէջ, որ կառուցուած է հաշկական ոճով, ինչպէս որ միակն է իւր շինութեան հաշկական ոճով գիւղերի բոլոր եկեղեցիների մէջ Թոփտի Ս. Փրկիչը:

Դա հիմնարկուած է 1865 թուին և օծուած է 1881 թուի Յունիսի 11-ին հանգուցեալ տիկին Սկիւլինէ Պողոսեան Ալաճախեանի ծախքով, Սազոնով ճարտարապետի քաշած յատակագծով և հանդուցեալ տիկնոջ արգական Յովհաննէս Խաթրանեանի անմիջական հրս կողովութեամբ: Այդ մասին եկեղեցու բեմի ճակատին դրած մարմարինեայ տախտակի վերայ մենք կարդում ենք. «Եկեղեցիս սրբոյն Յովհաննու-Սկրսչի հիմնեալ ՚ի 1875 և օծեալ ՚ի 11 Յունիսի 1881 ամի Աղեասանոցաւ և Հոգեւոր հանդերձ կառուցաւ կսակաւանդութեամբ և ծախուճ Ազնուհի Ակիւլինեայ Պողոսեան Ալաճախեանց ՚ի Հանգստարանիս Հայոց Նոր-Նախիջեանայ»:

Ս. Կարապետն աղիւսակերտ է, դրսից անձեփ, իսկ ներսից ճեփած ու սպիտակացրած պատերով. նա ունի երեք դուռն՝ հարաւային, հիւսիսային և արեւմտեան և մոզայիկ յատակ: Դորա միջի սարքն ու կարգը միւս եկեղեցիների նման է. ունի դարձեալ մի սեղան մեծ և փոքր վարդադրներով, երկու կողմը մի մի խորան և վերնատուն: Այս եկեղեցին զանազանուում է քաղաքի միւս եկեղեցիներից իւր հաշկական եկեղեցիներին յատուկ պարզութեամբ: Սա չունի ոչ ոսկեզօծ և ոչ արծաթապատ պատկերներ. սորա խաչկալը և խորանների դռները կեր-

տուած են մաքուր ընկուզենուց և ունին նուրբ և ճաշակով ձևացրած քանդակներ, իսկ պատկերները պարզ իւղաներկ նկարներ են, որոնք ուղղակի քաշուած են պատերի վերայ:

Եկեղեցու հիմնադիր տիկնոջ մարմինն ամփոփուած է եկեղեցու հարաւ-արևելեան անկիւնում դրսից: Հանգուցեալի վերայ կանգնեցրած է մարմարիոնեայ մեծագին շքեղ շիրիմ հաչկական վեղարած և կաթ ուղիկէի ձևով և հաչկական զարդերով, նկարներով ու քանդակներով: Ըիրիմի մի երեսի վերայ ոսկէտառերով փորագրուած է «Աս հաւնզի

Ռ. ՊԱՏԿԱՆԵԱՆԻ ԸՆՏԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՒ ՏՈՒՆԸ

մարմին ազնիւ սիկնոջ Ակիւլինեայ Պողոսեան Ալանայեան որ ՚ի տնակ Խաբրանեան վախճանելոյ 3 սեպ 1871 ամի ՚ի հասակի 62 ամաց՝, իսկ միւս երեսի վերայ — «Ընուածն էկեղեցոյս Ս. Յովհաննու Կարապետի հոգեան եւ աղբասանոցի նորին կանգնեցաւ ըստ կրտսակի հանգուցեալ սիկնոջն Ակիւլեայ Ալանայեան աշխատութեամբ եղբորուդ նորա Յովհաննու Խաբրանեան 1875—81»:

Եկեղեցու բակը—Ս. Լուսաւորչի Հանգստարանը պահուում է

բարեկարգ վիճակի մէջ: Նորա ընդարձակ տարածութիւնը շրջապատուած է աղիւսակերտ պարիսպներով, միջից ամեն կողմից ճառուղիներ են անցկացրած և ննջեցեալների գերեզմանները փորուում են կարգով ճառուղիների երկարութեամբ «երամ-երամ», այսինքն իւրաքանչիւր ընտանիքի կամ տոհմի գերեզմանները մի տեղ փաշտեաց կամ երկաթեաց վանդակապատների մէջ: Այս գերեզմանոցումն են թաղուած բարեգործ Գասպար Մարկոսեան Պապովը և Նիկողայոս Աջեմեանը ¹⁾, որոնց վերայ դրուած են և վաչելուջ շիրիմներ: Արժանի է ուշադրութեան նամանաւանդ Աջեմեանի շիրիմը, որ իսկապէս շիրիմ էլ չէ, այլ մի շատ շքեղ կոթողած և մահարձան, որի պատուանդանը չղկած ու ապակու պէս փաչեցրած որձաքար է, միջին մասը մեծագին սև մարմարիոն, վերին մասը սպիտակ մաքուր մարմարիոն, հանգուցեալի նրբաքանդակ պատկերով: Սև մարմարիոնի մէջ հազցրած է մի սպիտակ մարմարիոնեայ տախտակ, որի վերայ ոսկէ տառերով փորագրուած է. «Բարեգործ Նիկողայոս Աճեմեան 1818 Ապրիլի 17 1888 Յուլիսի 10»:

Հանգստարանի արևելեան կողմը կառուցուած են եկեղեցու արձանագրութեան և հանգուցեալ Ակիւլինէի տապանագրի մէջ չիշուած Աղբատանոցի և Հոգետան փոքրիկ շինութիւնները և քաղաքիս «Հաչոց եկեղեցական Հոգաբարձութեան» Անկեղանոցի ընդարձակ և փառաւոր շինութիւնը, որի մէջ խնամուում են վաթսուեւի չափ աղբատներ, տնանկներ և անկեալներ:

Ս. Կարապետը նորաշէն լինելու պատճառով չունի ոչ ձեռագիր և ոչ հին եկեղեցական սպասներ. նա ունի միայն մի սրբութիւն Ս. Կարապետի մասունքը, որ ընծայել է նորան Ս. Լուսաւորչի եկեղեցին: Դա պահուում է մի եւեթ ապակի քաշած արծաթեայ տուփի մէջ, որի շրջանակի վերայ գրուած է. «Յիշատակ է սբ խաչ պարտաւին ձնողացն հոգուն ՚ի դուռն. մասն Ս. Կարապետին ե. քվն ունիսք.»:

Ս. ԽԱՉ ՎԱՆՔԸ.

Ս. Խաչ վանքը շինուած է քաղաքից եօթ վերստ հեռու դէպի հիւսիս մի բարձր ձորաբաշի վերայ, որի տակից, ձորի միջով, հոսումընում են Ս. Խաչի բարեհամ աղբիւրի սառնորակ ջրերը: Այդ վանքն

¹⁾ Հանգուցեալ Նիկողայոս Աճեմեանը իւր բոլոր կարողութիւնը կտակել է Նոր Նախիջևանում տեխնիքական դպրոց շինելու ու պահելու համար: Իսկ Գասպար Պոպով մի տուն է թողել Ռոստովում Նոր-Նախիջևանից պատանիների Ռուսաստանի և արտասահմանի բարձրագոյն դպրոցներում կրթութիւն ստանալու համար:

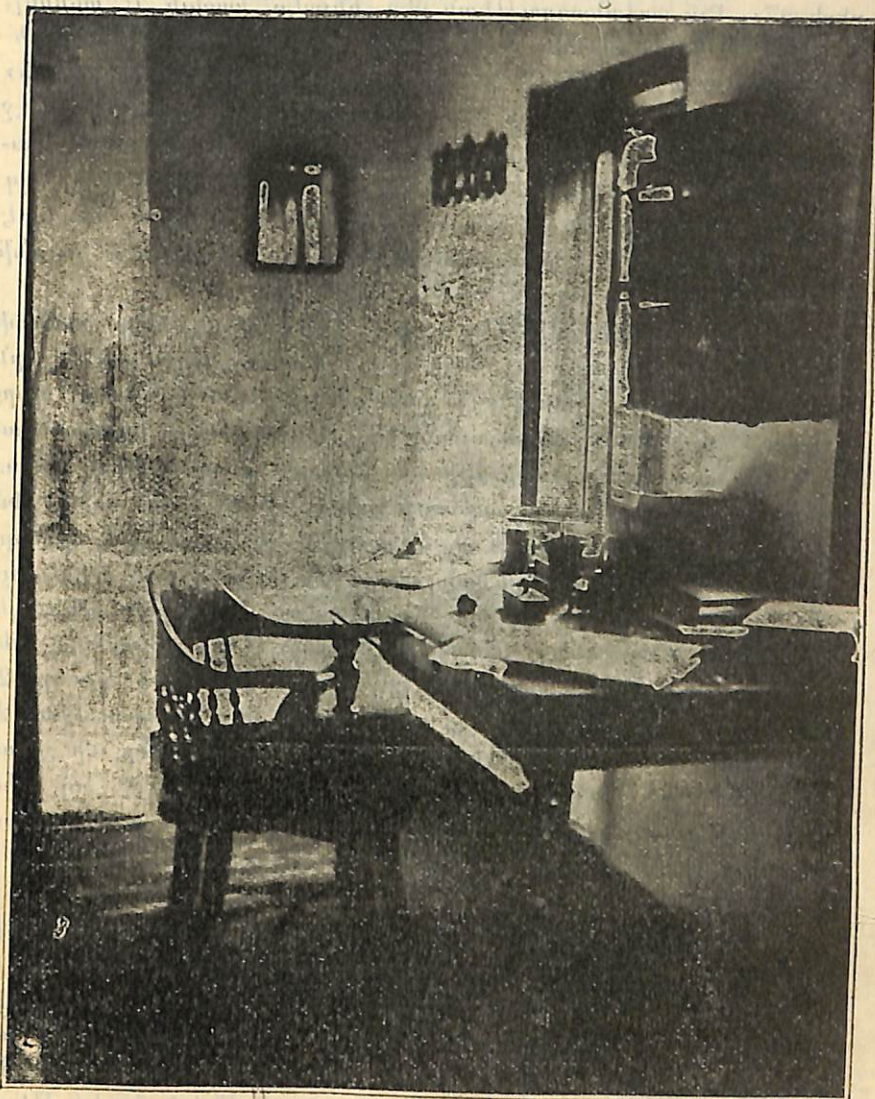
էլ եկեղեցիների հետ միասին հիմնարկել է Յովսէփ արքեպիսկոպոսը 1783 թուին, շինութիւնն առաջ է տարել 1786 թուին և աւարտել ու օծել է 1792-ին: Որ դա հիմնարկուել է 1783 թուին—այդ երևում է ձեռագիր «Դաւթարից», որի մէջ այդ մասին գրուած է. «Ընդ սմին, այսինքն Ս. Կուսաւորչի հիմնարկութեան հետ միասին (1783 թ.), օծաք զհիմունս վանիցն, որ յանուն Փրկչին և Ս. Խաչին»: Իսկ որ դորա շինութիւնը սկսուել և առաջ է տարուել 1786 թուին—այդ էլ երևում է գարձեալ նոյն ձեռագիր «Դաւթարից», որի մէջ

Ս. Խ Ա 2.

ասուած է. «1786 յունիսի 21. ՚ի սբ. Կուսաւորչու բարեկնպան կիրակէին վերոյ Փրկիչ եւ կամ սբ Խաչ վանից հիմն արկի. և շինութեան սկիզբն առնել ետու. ԱՃ. հասուսցէ ՚ի կատարումն, որ ահա դեգերիմ ՚ի կատար հասուցանել»: Վանքի շինութիւնն աւարտելու և օծելու 1792 թուականը մենք գտնուծ ենք տաճարի այժմուայ շինութեան հարաւային դրան ձախ կողմը դրսից պատի մէջ հազգրած

մարմարիոնեայ տախտակի վերայ փորագրած հետեւեալ արձանագրութեան մէջ. «Զնուիօֆն անդ կատուցի գտուք իսայ վանս եւ հասուսեցի սնա զգպրոցս եւ զսպարանս եւ Սանահնեցի Երկուքեանց Զխորեգի

Ռ ՊՆՏԱՆԵՆԵՆԻ ԿԱՔԻՆԵՏԸ

ուրի եւ սբ Էջմիածնայ նուիրակ եւ Ռուսաց երկրի Հայոցս ազգի առաջնորդ Յովսէփ արքեպիսկոպոս ի կայսրութեան ամենայն Ռուսաց Եկաւարինէ Ալեքսեովնին Երկուրդի եւ ՚ի հայրապետութեան ամենայն

Հայոց սեռն Ղուկասու կաթողիկոսին աշխատութեամբ հոգեւոր որդւոյն իմոյ հայազեցի կարապետ վարդապետին յամի Տեառն 1791 եւ ՚ի Հայոց բուին ումիս ՚ի սեպտեմբերի: Օձաւ 1792 նոյեմբերի 27»: Այս արձանագրութեան մէջ, ինչպէս կարելի է տեսնել, վանքի օձման թուականն երկու տեսակ է նշանակուած՝ «Օձեալ եղև յամի Տեառն 1791 և ՚ի Հայոց թուին ումիս ՚ի սեպտեմբերի» և «Օձաւ ՚ի 1791 նոյեմբերի 27»: Թէև բուն արձանագրութեան մէջ չիշուած է 1791 թուականը, իսկ «Օձաւ 1792 նոյեմբերի 27» բառերը փորագրուած են մարմարիոնի շուրթի վերայ, բայց մենք այդ վերջինն աւելի ճիշդ ենք համարում, որովհետև վանքն օձուել է Գրիգորոպօլ քաղաքի հիմնարկութիւնից յետոյ, որ, ինչպէս յայտնի է, եղել է 1792 թուին:

Մեզ յայտնի չէ, թէ ինչ ոճով է կառուցուած եղել տաճարի հին շինութիւնը, որովհետև դա հիմնովին վերաշինուել է 1862 թուին Գաբրիէլ վարդապետ Ալազեանի առաջնորդութեան և Մկրտիչ վարդապետ Յովակիմեանի վանահայրութեան օրերով Գէորգ Խաթրանեանի և Ալեքսան Ալազաբեանի աշխատութեամբ, բայց ներկայ շինութիւնը հայկական ճարտարապետութեան և ոչ մի նշույ չունի: Դա իւր գմբէթի լայն-բոլորշի ձևով, հարաւային և հիւսիսային դռների սիւնադարձով աւելի հին բիւզանդական ոճն է չիշեցնում, թէև այդ ոճն էլ շինութեան մէջ լիովին պահպանուած չէ: Տաճարը թէև վերաշինութեան ժամանակ մի փոքր մեծացրած է, բայց դարձեալ մեծ չէ. նորա երկայնութիւնը՝ սեղանից մինչև արևմտեան դուռը 28 քայլ է, իսկ լայնութիւնը՝ հիւսիսային դռնից մինչև հարաւայինը 20 քայլ: Արևմտեան դրան առաջ շինուած է զանգակատունը, մի շինութիւն, որ, բացի նորանից, որ շատ անշնորհք ու տղեղ է, այլ և իւր սրածայր աշտարականման ձևով ամենեւին չի համապատասխանում եկեղեցու շինութեան ընդհանուր ոճին, որ բաւականին վաչելու է ու գոգտրիկ է:

Տաճարի պատերի մէջ դրսից և ներսից զետեղած են բազմաթիւ խաչքարեր, որոնք բոլորը ևս արձանագրութիւն ունին: Արժանի են ուշադրութեան գլխաւորապէս դրսի խաչքարերը, որովհետև դոքա աւելի խոշոր են, աւելի նուրբ քանդակներ ու ընդարձակ արձանագրութիւններ ունին, քան թէ ներսիներն, որոնց համառօտ արձանագրութիւններն էլ ներկուած լինելու պատճառով համարեան թէ չեն կարգացուում:

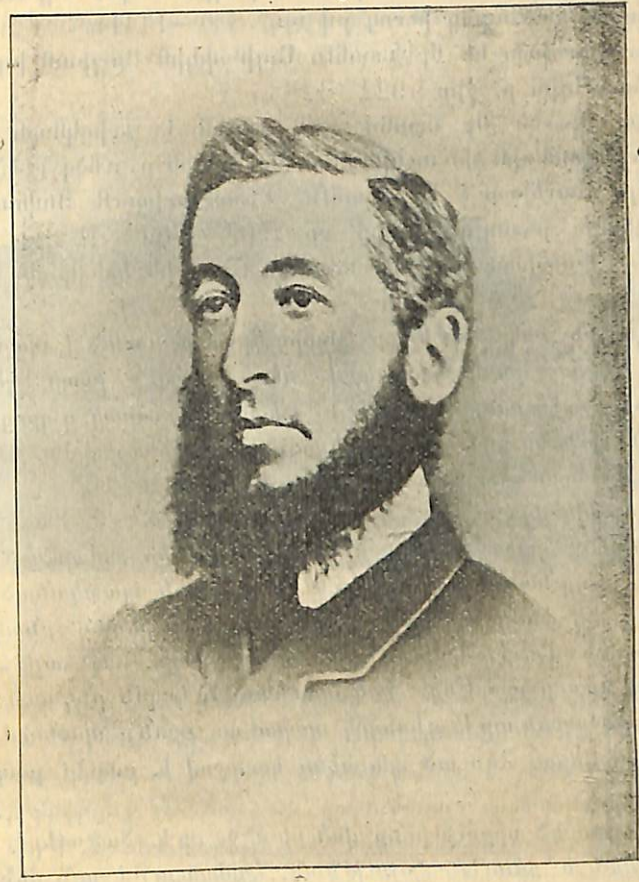
Դրսի որձաքար և մարմարիոնեայ խաչքարերի վերայ մենք կարդում ենք.

ա. Մբ խաչս բարեխօս է Պիարային եւ հայրն Սարգսին եւ եղ-

բարցն Յովհաննեսին եւ Վարդեմսին քվ. ջնբ (972—1523.) Սեպտեմբերի իե:

բ. Մբ Նեանես բարեխօս է: Է հլեին. կենակցին սովին Չամբեհն եւ ճնողացն Սահակի Ղուս խրին քվ. ջբ (902--1453.):

գ. Մբ Նեանս բարեխօս է Լճաւրին Նուրաին համակորին կողակցին Գուլասե խրին քվ. ջիզ (926—1477.):

Մ. ՆԱԲԱՆԳԵԱՆ.

դ. Մբ Նեանես բարեխաւս է Յովհաննեսին շնոճոր խրն եւ ճնողացն Վարդեմսին մարինե Մարթային քվ. ջե (907—1458.):

ե. Յս Գս. քվ. ոնկա (1161—1712.). եւ ճնողն Առաքել մնի Միմաս մուրաս կանգցա Մբ Գեորգա սնրս վրակց մնիս ալսեճեք պալի մնիս Գրիգոր մնիս Սողումն.

գ. Յեւ սբ. խաչս սր Օվանեսի որդի մհիսի Փանոսին ճնողացը հուճոն քվին ունկա (1161—1712.):

է. Սբ. Նեւնս բարեխոս է նահատակի պ Գորգին ք ջնգ (983—1434):

ը. Սբ Ն:անս բարեխոս է Բրահամայ մեղիքին Սարգսին մայրին լուսին ավաթ պր ին քվ պկր (868—1449):

թ. Յկէ Սբ Նեանս Յովանես պեղին եւ իւր եղբաւրն Սիմեոն կրօնաւորին եւ ճնողաց իւրոց քվ պղ 800—1441):

ժ. Բարեխոս են Սբ Նեանս Ասի սիկին Պոլլան խրին եւ որդուն Առաքելին ք. ջիբ (922—148):

ժա. Յիւսկէ Սբ Նեանս սր Պ:սրոսին էւ երիցկնոջն եւ գաւաղ պն սր Օվանեսին մահուկին ձեռամբ պրնին ք. ունգ (1153—1704):

ժբ. Բարեխոս է Սբ Նեանս Էրնոն երիցուն Յովանեսին սր Պապային եւ լուսայիւային քվ. ջր. (909—1460):

ժգ. Բարեխոս են Սբ Նեանս սր Ամասրին երիցկնոջն գերիմ խր. եսիլ քվ ջիբ (929—148):

Վանքի բակը, որ երեք կողմից շրջապատուած է պարիսպներով, իսկ մի կողմից վանդակապատով, ունի իւր մէջ, բացի եկեղեցուց, եւ վանահօր բնակարանը եւ նստակին «Ժառանգաւորաց դպրոցի» ընդարձակ շինութիւնը որի սենեակները ներկայումս վարձու են տրուում քաղաքից ամառանոց եկողներին:

Վանքի հիւսիս-արեւելեան կողմն ընկնում է Ս. Խաչի աղարակը «վանքի խուտորը» 30 տուն հազ ժողովրդով, որ համարում է քաղաքի մասը եւ որի բնակիչները մշակում են վանքին պատկանած 300 օրավար հողի մի մասը, ամառանոցի են տալիս իւրեանց բնակարանները եւ գանաչան մանր պարսիկներով հաղիւ-հաղ հաշիվ հաթում են իւրեանց աւուր պարէնը: Իսկ հիւսիսային կողմն ընկնում են վանքի ձորը, բանջարանոցը եւ գեղեցիկ պարտէզը, որոնք միանում են վանքի հետ ձորի վերայ ձգուած փայտեայ կամրջով եւ բարձր բազմաստիճան սանդղքով:

Ամենամեծ սրբութիւնը վանքի մէջ, որ եւ ճառագել է իրրե հիմք շինութեան եւ անուանակոչութեան, համարում է աչն մեծ խաչքարը, որ աշտմուաց շինութեան մէջ տեղաւորուած է աւագ դասի սիւնի մէջ գէպի ժողովրդի կամգնելու տեղը: Թէեւ այդ քարը ոչ մի արձանագրութիւն չունի, բաց ՚ի նկատի առնելով նորա չափութիւնը եւ նորա վերայ քանդակուած խաչի ձեւը, կարելի է ենթադրել, որ նա շատ հին է եւ գուցէ, հէնց բերուած լինի հայաստանից: Այժմ այդ խաչքարն առնուած է ոսկէգօծ ապակիաձածկ շրջանակի մէջ եւ գոյացնում է մի փոքրիկ պահարան, որի մէջ դրուած է երկու ուրիշ խաչ՝ մէկը

պղնձէ մեծ՝ առանց մասունքի, իսկ միւսն արծաթէ՝ փոքր անչալտ մասունքով, որոնք մի անուրով քարէ խաչի հետ կոչուում են «Ս. Խաչ»:

Վանքի պահարանում պահուում են մի քանի հին ձեռագիր, Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանի եւ Յարութիւն վարդապետ Արամդարեանի մեծադիր հին պատկերները եւ մի երկաթեայ երկղլխանի հասարակ գաւազան, որ աւանդութեամբ ասում են, թէ պատկանել է Արամդարեանին:

Եկեղեցու պատկերների մէջ արժանի են ուշադրութեան հոգեգալստի մեծադիր շքեղ ոսկեգօծ շրջանակի մէջ առած պատկերը, որ նկարել է Երուսաղէմի նուիրակ Մամբրէ վարդապետ Մարկոսեանը եւ շրջանակի մէջ առել ու նուիրել է եկեղեցուն քաղաքի «Հայոց Բարեգործական

Ս. ՆԱԿԱՆԴԵԱՆԻ ՏՈՒՆԸ

ընկերութիւնը՝ իւր քսանամեակի առթիւ, եւ Ս. Աստուածածնի վերափոխման եւ Տրդատի մկրտութեան պատկերները, որոնք ինչպէս երևում է նոցա նկարի ու գույների նրբութիւնից, ճարտար արուեստագէտի վրձնի արդիւնք են: Տրդատի մկրտութեան պատկերը, որի վերայ նկարուած են Ս. Լուսաւորչի, նորա չարչարանքի ու Տրդատի պատկերները, նկարուած է Խոսրիպում: Նա ունի հետեւեայ իտալերէն եւ հայերէն լեզուներով գրած փշատակարանը, «Scuola di S. Gregorio luminator della Nazione Armena 1692». «Ո՛վ Սբ. Լուսաւորչիդ Կրիզոստոմի մարտի» վասն ատուպելեացս եւ մանաւանդ վանաւականաց Հայոց որք ուխտեալք եւ եղբայրացեալք գոյով ետուն սպել զսիպ հրաւալի շարչարանաց բոց ընդ հովանեաւ սբյ եկեղեցւոյն որ

յանուն երեւման Խաչին կայ շինեալ ՚ի սեղուոցն Վեներկոյ ՚ի մեքուոյն ռեխա: Այս պատկերի հին օրինակը նորոգել տալով, նուիրել են վանքին Գէորգ և Յարութիւն Խաթրանեանները 1836 թ.

Վանքի բազում թաղուած են Միքայէլ Նալբանդեանցը, Ռաֆայէլ Պատկանեանցը, Յարութիւն վարդապետ Ալամդարեանցը, բարեգործ Գէորգ Տիգրանեանը, Կիւրեղ եպիսկոպոս Սրապեանը և միւսները:

Կիւրեղ եպիսկոպոսի վերայ ձգուած մարմարիտեայ գերեզմանաքարի վերայ փորագրուած է վեհափառ Հայրիկի գրած հետեւեալ տապանագիրը.

Հանգիր, ով ժիր մշակ,
Վաստակեալ ՚ի հունձս աւետարանի.
Երուսաղէմի մայր Սիօնի ծաղիկ,
Նուիրեցար էջմիածնի լուսակերտ Սիօնի.
Այ աւանդ դու վաղաժամ թառամեցար,
Եւ լուեց քարոզչիդ մշտախօս բարբառ.
Ով դու սիրելի վարդապետ ժողովրդեան,
Եկիր ՚ի վերջոյ նորա գիրկ հանդեցար.
Նորոյ Նախիջևանի պատուական ազգայինք
Եզին զայս մահարձան ՚ի վերայ գերեզմանիդ.
Որ յօղեաց զանեղձ արձանագիրս
Առ ՚ի պահել զանուանդ չիշատակ.
Ելաց ՚ի վերայ նրժգեհ շիրիմիդ
Հաչոց վշտակիր Հայրիկ:

Ծերունի Նախջևանցիք պատմում են, թէ առաջները վանքում պահուում է եղել մի տախտակեայ դուռն, որ աւանդութեամբ բերուած է համարուում եղել Անիից: Վանքի միաբանները դորան իբրև մի անպէտք բան միշտ ձիւնի ու անձրևի տակ պահելով և գործ ածելով իբրև թէչի սեղան, աղտոտել, քերել և, վերջիվերջոյ ոչնչացրել են:

Վանքի բանջարանոցի սահմանումն է գտնուում «Սաղլի-Սու» կոչուած սուրբ աղբիւրը, որի տեղը այժմ տափարակ է, իսկ աղբիւրի վերայ շինուած է մի մատաձև շինութիւն, որի մէջ գրուած պատկերների առաջ ուխտաւորները մոմ են վառում ու աղօթում:

Նախիջևանի գիւղերն ունեն մի մի եկեղեցի, բացի Թոփտիլից, որ ունի երկու եկեղեցի, և Սկատերինաւանից, որ եկեղեցի չունի, այլ մատուռ-աղօթատուն վէմ-քարով:

Մեծ-Սալաչի եկեղեցին է Ս. Աստուածածինը, Փոքր կամ Սուլթան-Սալաչին — Ս. Գէորգը, Չալթիլիներ — Ս. Համբարձումը, Նիսուլթալիներ —

— Ս. Կարապետը, Թոփտիլիներ — Ս. Սարգիսը և Ս. Փրկիչը և Սկատերինաւանիներ — Ս. Յարութիւնը:

Այս բոլոր եկեղեցիները թէ իւրեանց շինութեան ոճով և թէ ներքին սարգ ու կարգով, ըստ ամենայնի, նման են քաղաքի եկեղեցիներին, բացի նորշէն Ս. Փրկիչից, որ շինուած է հայկական ճարտարապետութեամբ ու ոճով:

Մ. ՆԱԼԵԱՆԴԵԱՆԻ ԶԻՐԻՄԸ Ս. ԽԱՉ ՎԱՆՔՈՒՄ

ԽԱՄԲԵՐ.

- 2, Ես ասօր չորվախ գնացած չիմ,
 Ձեռքս երեսըս լուացած չիմ.
 Աղու տասնէ, կը խըմիմ,
 Ես քու ապուճանդ տեսած չիմ:

ԱՐՋՈՒ.

- 3, Աղու ուզենասնէ, աղու կ'լամ,
 Ինձի ուզենասնէ, ես կ'լամ.
 Բաց իմ ապուճանս ալ
 Աերմակ ճոցիդ մէջը պէնկ է ¹⁾:

ԽԱՄԲԵՐ.

- 4, Քաղաքը փորուած էր,
 Աերմակ օչխարը խուզիով էր
 Ապուճանիդ վըրան
 Ի՞նչպէս զիր գրած էր:

ԱՐՋՈՒ.

- 5, Քաղաքը փորուած էր,
 Աերմակ օչխարը խուզիով էր.
 Ապուճանիս վըրան
 Անո նս ալ գրած էր:

ԽԱՄԲԵՐ.

- 6, Ջուրը կերթար օլուխ, օլուխ).
 Կ'քաշէին թօլուխ, թօլուխ.
 Ապուճանդ գըտնողին
 Ի՞նչ պիտ տաս մուշտուլուխ:

ԱՐՋՈՒ

- 7, Ջուրը կերթար օլուխ, օլուխ,
 Կ'քաշէին թօլուխ թօլուխ.
 Ապուճանս գըտնողին
 Արզուն կերթայ մուշտուլուխ:

¹⁾ Պէնկ—խալ, ²⁾ Օլուխ օլուխ—գարիւ դարիւ,

ԽԱՄԲԵՐ.

- 8, Աստեղը ինձի մեզք կանին,
 Կէնճ ¹⁾ կոխս խըյմալամիշ կանին ²⁾,
 Էզէր էրկուսս մէկ լանքնէ,
 Մեզի գընտան կըձգին:

ԱՐՋՈՒ.

- 9, Տունին տիրէկը ³⁾ մարջան ⁴⁾ է,
 Հոգիիս սիրածը տուն իս.
 Էզէր էրկուսիս մէկ գնտան ձգիննէ,
 Զնտանը մեզի առքայութին է:

ԽԱՄԲԵՐ.

- 10, Բէկը իմիս տաչիս է,
 Կարած օրէնքին խաչիլ իմ.
 Ալէմ աշխրքին հետ չիմ փոխիլ,
 Արզուն իմիս փայլս է:

ԱՐՋՈՒ.

- 11, Գետինին վրայէն չորս ձիաւոր կուզա՛ւ,
 Չորսին մէկ հատը մուրատը է.
 Ես կ'ճանչնամ Խամբերին,
 Փրթաչի դոռու ⁵⁾ ձիովը Խամբերն է:

ԽԱՄԲԵՐ

- 12, Ինչ որ էղիլ է էղիլ է.
 Աակատս սեը գրուլ է.
 Աակատս սեը գրուած էր,
 Խամբերին գուլում էզաւ:

Սիրահարական երգի տարերք է պարունակում իւր մէջ և
 Հետեւեալ վեց տողը, որ Նախիջևանի պառաւներն սովորաբար
 ասում են, երբ որ տեսնում են մէկին նստած քունը տանելիս.

Քունն էկիլ է, աչքն առիլ է,
 Եարն էկիլ է, գուռը կայնիլ է.
 Ինչ գիտէ քի եարին էշթաչ,

¹⁾ Կէնճ—երիտասարդ, ²⁾ խըյմալամիշ անել—ջարդել, կոտորել, ³⁾ Տի-
 րէկ—Սիւն, ⁴⁾ Մարջան—բուստ, ⁵⁾ Գոռու—կարմիր:

Ինչ գիտէ քի քունին էշթայ:
Քունն էշթայ-նը, մէմալ կուգայ,
Նարն էշթայ-նը, մէմալ չի գայ ¹⁾

Նախիջլեանում Հին ժամանակներն ապրելու է եղել մի ժողովրդական երգիչ Աղապալի անունով, որ ՚ի միջի ալոց, մի քանի սիրահարական երգեր է ասել և տարածել ժողովրդի մէջ, բայց ներկայումս այդ երգերը Համարեա թէ ամբողջովին մոռացուել են: „Աղապալի“ -ին է պատկանում յայտնի „Սամաւարի երգը“, որ քանիցս տպագրուած է. նորան է, գուցէ, պատկանում և „Նրեք օրուան լուսնի նման ունքերդ“ յայտնի երգը, որ իւր գեղեցկութեամբ Նախիջլեանի ժողովրդական սիրահարական երգերի մէջ ամենաբնութիւնը կարող է համարուել:

Երբ որ երկու կողմերից էլ Համաձայնութիւնը կայանում է, փեսացուն առնում է իւր հետ իւր ամենամօտ ազգականներին և գնալով աղջկայ տունը, „խօսք“ է անում, այսինքն Համբուրում է „բիւթալի“ և „բիւնայի“ - աներոջ և դսքանչի ձեռքերը, պաշտօնապէս փեսացու է յայտարարուում և շնորհաւորութիւն ընդունում: „Նշանտուք“ խօսքը, որ Նախիջլեանցիք գործ են ածում, արտայայտում է ոչ թէ ընդհանրապէս ամբողջ նշանադրութեան հանդէսը, այլ միայն նշան տալու կամ մատանի փոխելու պարզ գործողութիւնը, որ կատարուում է կամ նոյն խօսքի ժամանակ և կամ „բէհին“: Ընդհանուր նշանադրութեան գործողութիւնն արտայայտելու համար Նախիջլեանցիք սովորաբար գործ են ածում տաճկական այդ „բէհ“ բառը, որ, ինչպէս յայտնի է, նշանակում է իսկապէս զբաւական, այսինքն այդ գէպքում հարսնացուն ներկայանում է ինչպէս „բարի“ կամ ապրանք, որ գնուած է, բայց տակաւին գինը ամբողջովին չի վճարուած, այլ միայն մի մասը: Փոխարեանական մտքով, ՚ի հարկէ, „բէհ“ բառը կարող է նշանակել և նշանադրութիւն:

„Բէհը“ կատարուում է „խօսքից“ մի քանի օր լետոյ աղջկայ տանը և շատ հանդիսաւոր կերպով, այնպէս որ շա-

¹⁾ Այս վեց տողը հաղորդել է մեզ Տէր-Սահակ Զաքարեանը:

տերը, որոնք հանդիսաւոր „բէհ“ են կատարել, այլ ևս հանդիսաւոր հարսանիք չեն անում, որովհետև „բէհն“ էլ հարսանիքի պէս բան է և նոյն ծախսն ու „դառաթն“ է պահանջում: Յաճախակի մեծ ծախսերից խոյս տալու համար „բէհն“ ու „խօսքը“ միացնում են ու իսկոյն սկսում են հարսանիքի պատրաստութիւն տեսնել:

Կիւղերում սովորաբար հաւանած աղջկայ տունը խնամի է գնում տղայի հայրը կամ մօտ ազգականը: Հասնելով տուն և մտնելով բակը, նա անմիջապէս չէ մտնում, այլ նախապէս կանգնում է դրան առաջ և դուրս է կանչում աղջկայ հօրը և յայտնում է նորան իւր գալու պատճառը: Եթէ խնամու առաջարկութիւնը հաճելի է լինում աղջկայ հօրը, նա իսկոյն և եթ ներս է հրաւիրում նորան, յարգում և «ջողաբ» տալիս, այսինքն նորա առաջարկութիւնն ընդունում է, իսկ եթէ հաճելի չի լինում, նա նորան ճանապարհ է դնում առանց ներս հրաւիրելու և առանց „ջողաբի“: Առաջին, այսինքն, առաջարկութիւնն ընդունելու դէպքում տղայի հայրն արտասանում է „խօսքը մէկ Աստուած մէկ“ ասացուածքը, որով և ամբարջնում է գործը, և անմիջապէս ընդհանուր Համաձայնութեամբ որոշուում է „բէհի“ օրն ու տեսակը, որովհետև դիւղերում բէհը լինում է մեծ և փոքր: Եթէ որոշուում է „փոքր բէհ“ անել, նշանակուած օրը տղայի ծնողները և ամենամօտ մարդիկ սահմանափակ թուով գնում են աղջկայ տունը, համետ կերպով ուտում, խմում, ուրախութիւն են անում „նշանտուք“ կատարում, այսինքն մատանի են դնում աղջկայ մատր. իսկ եթէ որոշուում է „մեծ բէհ“ անելու, նշանակուած օրն աւելի մեծ թուով մարդիկ են գնում, հրաւերք են անում, դար ու գուռնայ են կանչում և աւելի մեծ հանդիսով են կատարում „նշանտուք“: Երկար ժամանակ քէֆ, ուրախութիւն անելուց, կուշտ ու կուռ ուտել-խմելուց և պարելուց լետոյ, աղջկայ տանից բոլոր հրաւիրեալները նոր խնամիների հետ գնում են տղայի տունը „փեսատես“, որովհետև գեռ դիւղերում պահպանուել է փեսայի մինչև հարսանիքը աղջիկը չ'տեսնելու և աղջկայ տունը չ'գնալու սովորութիւնը: Աղջկայ տանից փոխա-

դարձ մատանին ուղարկուում է փեսային և կամ նոյն իսկ բէհի օրը խնամինների ձեռքով, և կամ նշանադրութիւնից յետոյ պատահած մեծ տօներից մէկի ժամանակ — Ծննդեան, Ս. Սարգրսին, Բարէկենդանին, Միջինքին, Ծաղկազարդին, Զատիկին, և միւս տօներին, երբ աղջկայ և տղայի տներից միմեանց փոխադարձաբար „տարուբեր“ է ուղարկուում: Տարուբերը, կամ ինչպէս քաղաքացիք ասում են, „խրկուածքը“ բաղկացած է լինում անուշեղէնից՝ խաթժուխ և իփլիկ հալուաններից և զանազան ընծաներից խնամացող ընտանիքի կարողութեան համեմատ: Ամեն մի „խրկուածք“ ունենում է իւր „տառցը“, այսինքն աղջկայ կողմիցն էլ փոխադարձաբար ուղարկում են անուշեղէն և ընծաներ փեսայի տունը: Ահա այդ դարձերից մէկի հետ ուղարկում են և մատանի, որ հազցնում են փեսայի մատը իբրև փեսացուի նշան և իբրև փոխ նորա հարսին ուղարկած ու մատը հազցրած մատանիին:

Հին ժամանակները „նշանտուքի“ ժամանակ նշան օրհնելու և կէս պսակ կատարելու սովորութիւն է եղել, բայց նշան յետ տալու, կամ, ինչպէս ասում են, „ետ լինելու“ դէպքերի յաճախելու պատճառով, կէս պսակ կատարելը այստեղ էլ ինչպէս ուրիշ տեղերում, արգելուել է հողևոր իշխանութիւնից:

Մենք ասացինք, թէ քաղաքում բէհը մեծ „դառաթով“ է կատարուում և յաճախ աւելի ծանր է լինում, քան թէ հարսանիքը, ուստի և „դառաթով“ բէհ կատարողները շատ անգամ այլ ևս հանդիսաւոր հարսանիք չեն անում: „Դառաթ“ ասելով հախիջլեանցիք հասկանում են ամեն մի այնպիսի հանդիսաւոր գործողութիւն կամ արարողութիւն, որի ամեն բանը տեղն է, ամեն բան շքեղ, թանգ և սարգիւն է, ամեն մանրամասնութիւն, ամեն ծէսք ու սէթլեթք ճշտիւ կատարուած, ճշտիւ պահպանուած է: Եւ ճշմարիտ, բէհ կատարողը, որ սովորաբար լինում է աղջկայ տէրը, նախօրօք ուղարկում է իւր և իւր նոր խնամինների ազգականներին տպազրուած հրաւիրատոմսակներ, վարձում է երաժշտութիւն, բռնում է հմուտ խոհարար և բազմաթիւ սպասաւորներ, պատրաստում է շքեղ խնջոյք և նախընթրիք և ընթրիքի փարթամ սեղաններ թանգ-

նոց գինիներով և մասնաւորապէս շամպանով և ազգի-ազգի սեթլեթքներով, և այլն և այլն: Բէհի ամենահետաքրքրական և հանդիսաւոր բոլոր լինում է խնամինների գալու ժամանակը:

Խնամիններն առհասարակ ուշ են գալիս, նազով-տուզով են գալիս, օրովհետև այդ օրը նոցա պատիւը շատ մեծ է. այդ օրը նոքա „թուէ պատն“ են նստում, այդ օրը նոքա անդադար յարգուում ու մեծարուում են, խնամի ջան, խնամի ջան, „խնամի-բա“, „խնամի մա“ քաղցր խօսքերն ասելով ու լսելով: Երբ որ ուշ, երեկոյեան 11 ժամին, իմացուում է որ խնամինները գալիս են, իսկոյն բէհի տանը բոլորեքեան իրար գլխով են կպչում, իսկոյն ամենքն ընդառաջ են գուրս գալիս և վառած աշտանակները ու մոմակալները ձեռքերին բռնած, շարուում են գլխաւոր մուտքի դրան երկու կողմը, նշան տալով երաժշտութեան, որ խնամինների երևայում պէս ընդառաջելու հանդիսաւոր „մարշն“ նուազեն: Իրկախառնութեան, համբոյրների, „բարի սահաթի ըլլայ“, „բարի պսակ առնուն“ շնորհաւորանքի և ուրախ բացականչութիւնների ձայները խառնուելով երաժշտութեան նուազների հետ, մի խուլ, մի անորոշ, բայց քաղցր ժխոր են կազմում, որ, ըստ ամենայնի, համապատասխանում է շքեղ հանդիսին:

Բէհի բնորոշ առանձնայատկութիւնն է „նշանի խուրանբիան“, որ ուղարկուում է բէհի յաջորդ օրը տղայի տունը մեծ քանակութեամբ և տղայի տանից արդէն բաժանուում է փեսայի բոլոր ազգականներին: Նշանի խուրապիան գատուում է միւս բոլոր խուրապիաների տեսակից իւր կտորների խոշորութեամբ, իւր առանձին համով ու հոտով և զարդարանքով: Կտորները լինում են շատ խոշոր, օրովհետև խիստ շատ է պահանջուում և բնականապէս հնարաւորութիւն և ժամանակ չի լինում, փոքր, նուրբ և պէս-պէս ձևերով կտորներ պատրաստելու, ինչպէս շինուում են սովորական խուրաբիաները: Իսկ համի, հոտի և զարդարանքի առանձնայատկութիւնն այն է, որ նշանի խուրապիայի մէջ խառնում են վարդի իւղ և երեսը զարդարում են ցօլուն սեթլեթքներով:

Հարսանիքից 15 օր առաջ գիւղերում տղայի տանից ուղարկուում է Հարսի տունը պսակի զգեստացուն՝ «խումաշ» շրջագրեստի համար և թանգնոց երեսացու «բուրնու»-ի համար: «Խումաշ» ասելով, զիւղացիք հասկանում են ամեն մի մետաքսե կտոր, որից սովորաբար կարուում է Հարսի պսակի հանդերձը, իսկ «բուրնուն» կարճ քաթիպայի պէս վերնագրեստ է, որի երեսացուն աթլաս կամ թաւիշ է, իսկ աստառը մագեղէն: Քաղաքում նոյն «խրկուածքը», նախ, ուղարկում են «խինա-գեջասի» օրը և, երկրորդ, աւելի հանդիսով են կատարում այդ պսակի զգեստացուն ուղարկելու ձևը, քանի թէ գիւղերում: Քաղաքի գրեստեղէնի «խրկուածքը» բաղկացած է լինում պսակի ամբողջ շորից իւր բոլոր պարագաներով, սիրտած քօղից, և վերջացրած կօշիկներով, որովհետև այնպիսի համակցողութիւն կալ, որ հարսն իրրև թագաւորի պատկանելիքը պէտք է տուն գոյ տղայի պատրաստած չգրեստներով: Մինչև իսկ պսակի կերտներն էլ փեսան է ուղարկում «խրկուածքի» հետ:

Խինա-գեջասի, հարս-բաղնիք եւ հարսանիք.

Խինա-գեջասի ստոճկական բառը, ինչպէս յայտնի է, նըշանակում է «Հինայի-գիշեր», որովհետև այդ օրը, գիշերը կատարուում է Հարսի գլուխը հինայ գնելու հանդէսը: Հարսի գլուխը հինա գնելը, որ այժմ քաղաքում իսպառ վերացել է և պահպանուել է միայն տեղ-տեղ գիւղերում, կատարուում է մեծ հանդիսով: Պսակից երեք օր առաջ տղայի տանը պատրաստուում է մի աման հինայ և մի մատուցարանի վերայ դրած մի կերտնի հետ ուղարկուում է Հարսի տունը, որտեղ այդ երեկոյ մեծ հրաւերք է լինում և հաւաքուած են լինում բազմաթիւ աղջիկներ հարս ու փեսայի ազգականներից, հարսի բարեկամուհիներից և ընկերուհիներից: Աթուռի վերայ բարձ են դնում, հարսնացուին նստեցնում են վերան սենեակի մէջ տեղը կամ անկիւնում, երաժիշտները նուագում են «Ալկէլին» եղանակը և հանդիսականները վառած կերտնը բռնած մէկ մէկ

պարում ու խաղացնում են հինան: Կուշտ պարելուց և հինան խաղացնելուց յետոյ, կանայք սկսում են հինան դնել հարսի գլուխը, իսկ աղջիկները հինայից մի մի մատ առնում, քսում են իւրեանց ձեռքի ափին, որ փոխը, կամ, ինչպէս ասում են, «Տառօսը» իրենց էլ լինի: Հին ժամանակները այդ դէպքում հանդիսականները սովորութիւն են ունեցել մօտենալու հարսնացուին, մի մի մատ հինայ գնելու նորա գլուխը և երգելու «Ալկէլին» երգը, որից այժմ պահուել է հետևեալ կտորը.

1. Հինա տըրին, պաղնիք տարին,
Զիլֆիւ մազըս փէրչամ արին,
Կուլխուս ալ փօշի կապեցին,
Պերին քօշան կաշնեցուցին.
Սիրական քուրիկներ, տառօսը ձեզի:
2. Փեսաս ճնողաց հէլալ օրթի,
Կուլխուն կտակը կապուտ մորթի.
Մէքատիկ էր նա իր սօչին,
Մեռնիմ անոր սէլվի պօչին.
Սիրական քուրիկներ, տառօսը ձեզի:
3. Եփոր աչքս նորան տեսաւ,
Երկու թուշէս ալ կաթեցաւ.
Հարիկ, մարիկ, մընաք բարով,
Աստուած մեզի պահէ սէրով.
Սիրական քուրիկներ, տառօսը ձեզի:
4. Թաքաւորըս կուքայ թուրով,
Հալխը շատ է, կառնու գօռով,
Պաշխիշներով, չարկինքներով,
Աստուած մեզի պահէ սէրով.
Սիրական քուրիկներ, տառօսը ձեզի:
5. Կերթաս մեզմէն ճանփատ տիւզ է,
Կերածըդ չամիչ ու թուզ է,
Սչքըդ կուլայ, սիրտըդ կուզէ,
Մօրէդ պաժնըվիլ սիրտը չուզէ,
Հարկը կասեն անպէս կուզէ.
Սիրական քուրիկներ, տառօսը ձեզի ¹⁾:

¹⁾ Այս երգը մի անգամ տպագրուել է «Нахичеванский Говорь»-ում: 6

Քաղաքում, որտեղ, ինչպէս ասացինք, հինայ գնելու սովորութիւնը գլխովին վերացել է և պահուել է միայն «Խինա-գեջասի» անունը, այդ օրը, երեկոյեան ուղարկուում է հարսի պսակի շորերը, մոմերը և կատարուում է ալիւր-մաղէքի հանդէսը և այդ առթիւ մեծ հրաւէրք է լինում աղջկայ տանը: Հաւաքուում են առհասարակ հարսի ընկերուհիները և ազգական աղջիկները, գալիս է և փեսան իւր մօտ ընկերներով: Մէջտեղ են հանուում փոքրիկ տաշտը և շրջանակն ոսկեգոյն ու արծաթագոյն թղթերով զարդարած մաղը և ալիւր են մաղում հարսանքի հացը պատրաստելու համար: Ալիւր մաղողները լինում են փեսան և երիտասարդները, որոնք մաղը մի քանի անգամ թափահարելուց յետոյ, յանձնում են հերթով միմեանց և այդ առթիւ փող են նուիրում ալիւր-մաղէքի հանդէսը կառավարող ու ղեկավարող «Ջիգային»:

Խինա-գեջասիի յաջորդ օրը կատարուում է «Հարս-պաղնիքի» հանդէսը, որ քաղաքում արդէն վերացել է և մնացել է միայն գիւղերում: «Փեսայ-պաղնիքը» վերացած է թէ քաղաքում և թէ գիւղերում. դորանից մնացել է, այն էլ միայն գիւղերում, գէթ մի ծէս-«Փեսայ-թրաշ», որ կատարուում է շատ մասնաւոր ու սահմանափակ հանդիսով:

Հարս-բաղնիքը սովորաբար կատարուում է աղջկայ կամ կարգուած քրոջ տանը և կամ մօրատատի, կամ, ինչպէս ասում են, «մամուն» տանը, որտեղ այդ առթիւ «աղջիկ-ժողովտանք» է լինում: Քաղնիքի հանդէսը կատարելուց և ամբողջ օրն ուրախանալուց յետոյ, հարսը շրջապատուած իւր ընկերուհիներով և երաժշտութեամբ վերադառնում է տուն: Հասնելով իւր բնակարանին և մտնելով բակը, ուրախ թափօրը կանգ է առնում տան դրան առաջ, որովհետև առանց աղջկայ մօր հանդիսաւոր կերպով հարսին ընդառաջ դուրս գալը չի կարելի տուն մտնել: Մայրը սովորաբար դուրս է գալիս և աղջկայ գլխին շաղ է տալիս բրնձախառն մանր փող: Դորանից յետոյ էլ դեռ տուն չեն մտնում, այլ հարսնացուին նստեցնում են բակի մէջտեղը մի աթոռի վերայ և ընկեր-աղջիկները ձեռք ձեռքի տուած պար են բռնում նորա չորս կողմը և կտրուպարի

պէս պարելով, յետ ու առաջ են գնում: Հարս-բաղնիքի երեկոյից արդէն հարսանիքը նստած կամ սկսուած է համարուում, որ գիւղերում շարունակուում է երեք օր, իսկ քաղաքում միայն մէկ օր:

Քաղաքում պսակի հանդէսը կատարուում է և՛ առաւօտեան և՛ երեկոյեան, իսկ գիւղերում միայն առաւօտեան: Քաղաքում առհասարակ տպագրուած հրաւիրատոմսակներ են ուղարկում, որոնց մէջ յայտնելով, թէ այս ինչ եկեղեցում և այս ինչ ժամին պէտք է կատարուի այս ինչ երիտասարդի ու օրիորդի պսակադրութեան հանդէսը, խնդրում են, որ այս ինչ ոքն իւր ներկայութեամբ պատուէ այդ հանդէսը, իսկ յետոյ բարեհաճի շնորհ բերել հարսանեաց խնջոյքին, որ պէտք է լինի այս ինչ տանը: Եթէ պսակը կատարուում է առաւօտեան, հրաւիրեալները նշանակուած ժամին հաւաքուում են եկեղեցին, ներկայ են գտնուում պսակի հանդիսին, շնորհաւորում են, համբուրուելով այր-մարդիկ թագաւորի հետ և կին-մարդիկ հարսի հետ, և ցրուում են իւրեանց տները, որովհետև բուն հարսանիքը, այսինքն պարահանդէսը ու հարսանեաց խնջոյքը լինում են գիշերը: Այդ գէպքում փեսայի տունը գնում են միայն ամենաամօտ ազգականները, որոնք և մնում են այնտեղ, ճաշում և ժամանակ անցկացնում նեղ շրջանում մինչև երեկոյ: Իսկ եթէ պսակը կատարուում է երեկոյեան, իսկոյն և եթ պսակից յետոյ ամենքը գնում են հարսանքատունը և սկսուում է խնջոյքը և հարսանեաց ուրախութիւնը, որ շարունակուում է մինչև առաւօտ:

Պսակից առաջ կատարուում է «Հարսնառի» ծէսը, որ հարսանքի գլխաւոր արարողութիւններից մէկն է: Փեսայի կողմի հարսանքաւորները հաւաքուում են փեսայի տունը, քահանան օրհնում է փեսայի զգեստները և բոլորեքեան գնում են կառքերով հարսի տունը «Հարսնառի»: Փեսային նորա կառքում նստած ուղեկցում են փեսաղբերները-«շաֆերները». հարսի տանը քահանան օրհնում է պսակի զգեստները, և մինչև որ հարսը հազնուում է, խնամիները հիւրասիրուում են թէյով և թեթև ողբպահիկով: Երբ որ հարսը հազնուում, պատրաս-

տուում է, փեսադրերներն ու հարսնեղբարները գնում են, բերում նորան դահլիճ և կանգնեցնում փեսայի կողքին սեղանի մօտ, որի վերայ կարգով շարուած են լինում բոլոր մինչև հարսանքի օրը և նոյն իսկ հարսանքի օրը ստացուած բնակաները: Թէ փեսայի և թէ հարսի զգեստաւորուելու միջոցում այժմ քաղաքում ոչ մի առանձին ծէս չի կատարուում, ոչ մի երգ չի երգուում, ինչպէս որ եղել է հնումը: Այժմ չի կատարուում և այն ծէսը, որ հին ժամանակներն անհրաժեշտ կերպով կատարուել է: Այժմ երբ հարս աւնտղները գալիս, բաղմում են և սկսում են յարգուել, այլ ևս մէկը չի շրջում առանձին սրուակով հիւրերի մէջ և հիւրերի թաշկենակի վերայ հասուէտ ջուր, կամ, ինչպէս սովորութիւն է եղել ասել, «ամբրէ» սրսկում:

Այս պսակը կատարելուց և հարսի ու փեսայի ծոցընուրբ կտորի մէջ փաթաթած ու կարմիր ժապաւէնով պնդած մի մի փոքրիկ անուշի կտոր դնելուց յետոյ, հարս ու փեսային նրստեցնում են մի ծածկուած շքեղ կառքի մէջ, որ հենց այդ նպատակի համար մասնաւորապէս վարձուած, կամ, ինչպէս յաճախ պատահում է, այս կամ այն հարստի տանից բերուած է լինում և որի ձիերի ականջներն ու բաշերը և կառապանի թւերն գոյնզգոյն մետաքսէ թաշկինակներով է կապած-զարգարած լինում, և բազմաթիւ կառքերով ուղեկցում են եկեղեցի: Հարս ու փեսայի կառքի առաջին նստարանի վերայ ուղիղ հարս ու փեսայի դէմ ու դէմ նստում են երկու տղայ, վառած կերոնները ձեռքներին բռնած, իսկ կառապանի կողքին առօք փառօք բազմում է «Իգիտ-Աղասին», որի թւերը և կուրծքը նոյնպէս զարդարուած է լինում գոյնզգոյն մետաքսէ թաշկինակներով: Գոյնզգոյն թաշկինակներով զարդարուած են լինում և բոլոր ուղեկցողների կառքերի ձիերի ականջներն ու բաշերը և կառապանների թւերը:

«Իգիտ-Աղասին», ինչպէս ցոյց է տալիս և բառի նշանակութիւնը, հին ժամանակներն եղել է հարսանքին մասնակցող բոլոր կտրիճների պարագլուխը, հարսանքի կառավարիչը և ընտրուում է եղել փեսային մօտ ճարպիկ կտրիճների միջից:

Բայց այժմ այդ դերը կատարում է մի վարձուած սպասաւոր, որի պարտականութիւնն է սպասաւորութիւն անել հարս ու փեսային հարսնառի և պսակի ժամանակ և տիրապէս հարսանեաց տան սարք ու կարգի վերայ նայել: Նա է հարս ու փեսային կառք նստեցնում, նա է կառքի դուռը փակում, բաց անում, նա է պսակի ժամանակ հարս ու փեսայի վերնագրեստները հանում, հագցնում, նա է, վերջապէս, պահում և պսակի ժամանակ մատուցանում քահանային այն արծաթեայ անօթը, որով զինի են խմացնում թագաւորին և թագուհուն:

Նորապսակներին հարսանեաց տան դրան առաջ ընդունում և համբուրելով օրհնում ու շնորհաւորում է փեսայի մայրը գլխին քօղ ձգած: Այդ միջոցում էլ բրնձախառն փող են շաղ տալիս զլիներին, խունկ անում և մի զոյգ՝ վզերին կարմիր ժապաւէններ կապած՝ սպիտակափետուր աղաւնի են արծակում: Տուն մտնելով, հարս ու փեսան կանգնում են դահլիճի մէջ տեղը, մատուցուում է մեծ մատուցարանով շամպանի բաժակները, Իգիտ-Աղասին լցնում է փրփրալից գինին, երաժշտութիւնը «տուշ» է նուազում և բոլորեքեան շնորհաւորում են նորապսակներին: Հին ժամանակները փեսայի մայրը դրան առաջ նորապսակներին ընդունելու միջոցում նոցա բերանը մի մի կտոր անուշ է դնելուս եղել, իսկ շնորհաւորանքն եղել է «Ալկէինի» ձայնակցութեամբ:

Բաժինքն ուղարկուում է փեսայի տունը կամ հարսանիքից մի օր առաջ, կամ մի օր յետոյ: Առաջները սովորութիւն է եղել բաժինքն ուղարկել հէնց նոյն իսկ հարսանքի օրը և հարսի շորեղէնը դնելով մատուցարանի վերայ, շրջեցնել և ցոյց տալ հանդիսականներին հարսանեաց խնջոյքի ժամանակ: Սովորութիւն է եղել և հարսի օժիտի ցուցակը կազմել և հանդիսաւոր կերպով կարգալ բոլոր հրաւիրեալների առաջ հարսնառի ժամանակ այս ձևով.

«Կամաւ կամեցողին Բարեաց Տուն մերոյ Յսի Քսի
և օրհնելոյն յաւիտեանս ամէն»

Որ եղև այս շնորհաւորութեան հարսանեաց զիրս 'ի տիրապահ և յաճախանամ քղքս 'ի Նոր Նախիջևան, ընդ հովանեաւ Սբոյն Նի-

կողայոսի Հայրապետին սքանչելագործին, և ՚ի Հայրապետուե Տն Եփրեմայ Արժանընտիր Սբղնաբ Կթուղիկոսին, և Առաջնորդին Նախիջևանայ և Բեսարբիոյ Ածարեալ Կայսրընտիր և Կաւալերազարդ Հովուապետին Տն Ներսիսի Սրբազան Արք եպիսկոպոսին, և ՚ի ժամանակս Թգւորին ամ ռուսաց Ամենաբարեպաշտ և ինքնակալ մեծ կայսեր Նիկոլայ Պաւլովիչի, ՚ի Թւոյն Փրկչին մերոյ ՚ի 1832 ամի և փետրվարի 8 ին, որ պրն Պապուկ Գրիշորեան Սուլթանշահովն էառ օրինաւոր սբ ամուսնութբ զնագելի գուստրն իւր Եղիսաբէթն, վճռկն Աղայ Գաբրիէլ խոճայովի, նախ պարգևէ Ածային օրհնութիւն և սբց մշտանուէր աղօթքն որ ի միասին Ած խորին ծերուի պարգեւեացէ, նաև վերագոյնդ յիշեալ Աղայ Գաբրիէլ խոճայովն շնորհէ նագելի դատերոջն իւր գօթիտս այսինքն կանացի ոսկեղէն զարդրս, ՚ի ներքոյ յայտնին և են այսոքիկ:

Նախ մէկ լաւ անդամանդեայ ծաղիկ

- 1. լաւ բերդամ պաղի անդամանդեայ
- 1. ջուխտ օղ պուլեանտնի
- 1. ջուխտ ևս օղ անդամանդեայ
- 1. Թէօքմէ խաֆէս մրգրտեայ 20 խաթէն, և 2 կղմն 30

Հատ ռուպլիէ ոսկով

- 1. ջուխտ ոսկեայ գօտի և մէջն էլմասեայ
- 1. ջուխտ ևս ոսկեայ գօտի
- 1. կըշտանոց 40 եալտըղ ոսկիք և մէջն չօրսնոց ոսկի
- 1. լաւ մատանի էլմասեայ
- 1. պուլաւքի էլմասեայ

և այս ներքոյ երեք զարդս ՚ի լրօտամպոլից բերելոյ ապրսպրեալ է որք են այսոքիկ.

- 1. լաւ կէրտանլըի անդամանդեայ
- 1. ջուխտ գօտի ևս անդամանդեայ
- 1. ջուխտ ապուճան այն ևս անդամանդեայ
և այլ ամ պղնձեղէն շորեղենն
ը նոսին ըստ կարգին:“

Գիւղերում թագաւորին զգեստաւորելու ժամանակ նորա բնկեր-կտրիճները զանազան կատակներ են անում և փող ըս-

տանում քաւորից: Նոքա ծուռ կամ ընդհակառակն են Հագցնում նորա Հալաւների զանազան մասերը և իւրաքանչիւր անգամ Հարցնում են. „ԿնքաՀար, ինչն է խախիչ փեսին վրան“:

Հարսին զգեստաւորելու ժամանակ կլոր ձևով կտրում են նորա „ղիլիխները“ — գանգուրները, որոնք բազմաթիւ բարակ Հիւսերով ծածանուում են նորա ուսերի ու մէջքի վերայ, „փերչամ“ են անում, նորա ոսկիներով զարդարած ֆէսը, „փօշի“ են կապում զլիւին, ամրացնում են փօշիի վերայից «փէրչամբաղին» ու „փէրչամբաստին“, Հագցնում են „խուժաշը“, մէջքին կապում են մարգարտայեռ արծաթեայ ճարմանգով կամարը — „խուլանը“, մատերին դնում են մատանիները, ձեռքը ձգում են „ապուճանը“ — ապարանջանը, վզին ձըգում են ոսկի շարոցը և „գերդանլըիւր“ և երեսին կարմիր քօղը:

Գիւղերում պսակի գնում են սովորաբար ոտքով. Հարսի մի ձեռքից բռնած է լինում փեսան, միւս ձեռքից կնքամայրը: Փեսաղբերներ և խաչեղբայրներ, կամ, ինչպէս քաղաքում կօչուում են, „շաֆերներ“ չ'կան, պսակի ժամանակ էլ թագաւորի և թագուհու զլիւին թագ բռնելու սովորութիւն չ'կայ, ինչպէս քաղաքում:

Հարսի բաժինքը փեսայի տունն է ուղարկուում երկու անգամ — մի մասը կէս-պսակի միջոցում, միւսը նոյն իսկ Հարսանեաց ժամանակ, երկրորդ օրը: Կէս-պսակին առաջ փեսայի տանից գալիս է մի ձիււոր և տանում է միայն մի բարձ, լետոյ գալիս են փեսայի ծնողները և տանում են կողինքը, իսկ Հարսանեաց օրն „աղջիկ-խնամիները“ տանում են Հարսի „սնդուկը“ թանկագին մանր իրեղէններով և „բոխջան“ Հալաւներով:

Հարսի ծնողները պսակի արարողութեան ներկայ չեն գրտնուում, ինչպէս քաղաքում. Նոքա սովորաբար գնում են փեսայի Հարսանեաց երկրորդ օրը, շրջապատուած ազգական կանանցով ու տղամարդկանցով, որովհետև Հարսանքի առաջին օրը տիրապէս պատկանում է երիտասարդներին և աղջիկներին և այդ

պատճառով էլ կոչուում է „կտրիճների-հարսնիք“, իսկ երկրորդ օրը պատկանում է տղամարդկանց ու կանանց և այդ պատճառով էլ կոչուում է «էրիկմարդոց-հարսնիք»:

Նորապսակ զոյգի ոտքերի տակ եկեղեցուց դուրս գալու ժամանակ դնում են մի աման, որ հարսն ու փեսան աշխատում են միմեանց առաջը տալ ու կտրել, որովհետև այնպիսի հասկացողութիւն կա, թէ ով որ առաջինը կանխէ կոխել ու կտրել ամանը, նա էլ տան մէջ գլխաւորապէս իշխողը, հրամայողը կ'լինի: Փեսայի տունը մտնելու ժամանակ նորապսակների գլխին միշտ աղանիներ չեն արձակում, ինչպէս քաղաքում, այլ երբեմն և սպիտակ հաւեր: Հին ժամանակները սովորութիւն է եղել հարս ու փեսայի ոտքերի տակ և ոչխար մորթել, որ այժմ թէ քաղաքում և թէ գիւղերում իսպառ վերացել է. ինչպէս որ վերացել է արդէն և „խոյզան տանելու“, այսինքն պսակողների մօտ աղգականների իւրեանց հետ չ'հրաւիրուած մէկին հարսանիք տանելու սովորութիւնը:

Երիտասարդներն ու աղջիկները, որոնք հարսանքի տանը բոլոր ժամանակ շրջապատած են լինում հարս ու փեսային, զբաղեցնում ու զուարճացնում են նոցա, ՚ի միջի ալլոց, աշխատում են և նորապսակների վերայից մի բան գողանալ, որ „տառօսը“ իրենց էլ լինի: Բացի այս բոլորից, գիւղերում մինչև ցայսօր դեռ պահպանուել է փեսային զգեստաւորելու, հարսնաւ գնալու և պսակի երթալու միջոցում «պարեր» երգելու սովորութիւնը, որոնց բաւերը և ոճերը ժողովրդի բերանում ներկայումս դժբաղդաբար այնքան աղաւաղուել են, որ համարենք թէ անկարելի է դարձել վերականգնել նոցա իմաստը, հասկանալ նոցա բովանդակութիւնը:

Հարսնաւ երթալու ժամանակ, երբ հասնում են հարսի տան դրան շեմքին, օրինակի համար, երգում են:

1. Կուան ալ լուսացաւ, բարի արև ձեզի,
Աբլորն ալ խօսեց իրեք բերան
Եւ իւր հաւ տալով քալից հպարտ.
Ես ան ճամբաներուն ճամբորդն եմ,
Չատ կեշթամ ու կուգամ,

Չատ կեշթամ ու կուգամ.
Ճամբուն էրկու հատ վարդ անուշ
Անէր իր ծոցին:

2. Մեր թագաւորին կապան կանանչ էր,
Մեր թագաւորն իր թուխումներուն մէջ
Մեր թագաւորն էր ալևու պէս:
Մեր թագաւորի ձիին գարգն էր
Ճերմակ եալ հինաչաճ.
Մեր թագաւորի ձիի ոտքի նալերն էր
Ոսկի, արծաթ գամերով.
Մեր թագաւորի ձեռքին խաչ
Չինեց ոսկերիչ ոսկեգօծ խաչ:

Հարսնաւի այս „պարը“ միւս բոլոր „պարերի“ մէջ դեռ ամենալաւ պահպանուածն է, որովհետև եթէ ոչ ամբողջովին, գոնէ, մասամբ կարելի է վերականգնել նորա ընդհանուր իմաստը: Միւս պարերը գլխովին աղաւաղուած են և նոցանից միանգամայն բան չի կարելի հասկանալ: Փեսային զգեստաւորելու ժամանակ, օրինակի համար, երգում են հետևեալը, որ աւելի բաւակոյտ կարելի է կոչել, քան թէ երգ:

1. Ասօր ես նոր թագաւոր ես նոր
Պարոն մունետիկ սէր հնազանդ մունետիկ
Ամենը հնազանդ մունետիկ
Այլ պատուէր գմեզ իւր դուռն,
Եւ շար կուտար և կապեց շարը
Երանական հացոց հայրապետը
Սուրբ Լուսաւորիչ իւր անունով
Եւ երեք խաչին անունով օրհնեց թագաւոր
Որ է մեր նոր թագաւոր օրհնեց թագաւոր
Որ գերկինս պահէր կուսացեալ կին
Զոր կաչին հաւասարիչ բոլոր
Զոր կաչին հաւասարիչ բոլոր:
2. Մայրս Մարիամ, Սուրբ Աստուածամայր
Ետ երեք խաչին անունով օրհնեց թագաւոր
Որ մեր թագաւոր նոր օրհնեց թագաւոր
Որ էր հարսն կոչս գովեալ հաւասարեց բոլոր
Յրեշտակ երկնից անցնէր ու ասէր.

Թագաւոր նա հագեալ և գովեալ:
Մունետիկը գովելով անցնէր ասելով,
Թագաւոր նա հագեալ և գովեալ: ¹⁾

Քաղաքում նորապսակների նարօտի կնիքը քանդում են, կամ, ինչպէս ասում են, թագը հանում են իսկույն եկեղեցում, իսկ զիւղերում երկու-երեք օրից յետոյ: Պսակից յետոյ պատահած առաջին կիւրակին կոչուում է „Առջի կիրակի“, որ նոյնպէս տօնուում է: Այդ օրը գալիս են հարսի ծնողները և մօտ խնամիները, բերում են ընծաներ և մեծ խնջոյք է տեղի ունենում: Առաջին կիւրակից յետոյ նորապսակներն իրաւունք են ստանում տանից դուրս գալու և այցելութիւն անելու իւրեանց այն ազգականներին, ծանօթներին ու բարեկամներին, որոնց տները պէտք է երթան-գան: Սկսում է «հարս տուն բերելու» կարգը: Ազգականները հերթով «զիաֆէթ»-հրակէրք են սարքում իւրեանց տնէ ում և հրաւիրում են հարսին, կամ, ինչպէս ասում են, «հարս տուն կ'բերին»:

Նախիջևանի հարսանեաց ուրախութիւնը, ըստ ամենայնի, նմանում է մեծ բէհի կամ հանդիսաւոր բէհի ուրախութեան: Նոյն երաժշտութիւնը, նոյն պարերը, խնամիների ընդունելու ու պատուելու նոյն կարգն ու «գառաթը»: Խնամիների հրաժեշտ տալու ժամանակ, երբ քէֆերը լաւ հասած է լինում, յաճախ նոցա երաժշտութեամբ են ճանապարհ ձրգում, և այդ միջոցում «Իզիտ-Աղասին» գինով լի բաժակները տանում է խնամիների առաջից: Տեղ-տեղ կանգ են առնում, խմում են, պարում են և այդպէս շարունակում են, մինչև որ նոցա տուն են հասցնում: Առհասարակ նախիջևանում քէֆի և ուրախութեան չափաւորութիւն չ'կայ. նոքա իւրեանց խօսքերը, բէհերը, տօն-շնորհաւորները և զիաֆէթները կամ իսպառ առանց քէֆի, միայն թուղթ խաղալով են անցկացնում, կամ չափազանց զօր են տալիս օղիին ու փունջին և փողոցներն են ընկնում: Զատ անգամ կարելի է պատահել փողոց-

¹⁾ Այս աղաւաղուած «պարերի» օրինակները մեզ հաղորդել է պ. Միքայէլ Չուբարեանը:

ներում քէֆ անողների. նոքա կամ լուռ ու մունջ զնում են փողոցով երաժշտութիւնն առաջները ձգած, կամ հարայ-հրոց են բարձրացնում, ծափ տալիս ու պարում, կամ արշաւում են կառքերով կողքերին նստացրած զուռնաչիներին:

Նախիջևանցոց գործածած երաժշտութիւնն եւրոպական նուագախումբ և հայկական դաբ ու զուռնան է, որ նախիջևանցիք կոչում են «դաուլ-զուռնա»: Առաջինը գլխաւորապէս գործ են ածում հարուստները, իսկ երկրորդը զիւղացիք և քաղաքի աղքատները: Սովորաբար հարուստներն էլ, երբ քէֆերը հասնում է, չեն բաւականանում միայն եւրոպական նուագախմբերով, այլ հրաւիրում են և զուռնայ, թէև տեղական նուագախումբն էլ, որ մասամբ բաղկացած է հայ երսժիշտներից, դտնուում է հայ կառավարչի ղեկավարութեան ներքոյ, ազատ կերպով նուագում է տեղական ժողովրդի սիրած բոլոր եղանակները: Կան այնպիսի զուռնայ սիրողներ, որ ուշագրութիւն չ'դարձնելով այն ժողովրդական առածին, որ ասում է, թէ «Զուռնայի ձայնը հեռուէն աղէկ կուզայ», հրամայում են զուռնաչիներին իւրեանց մօտ նստել և իւրեանց ականջի մէջ փչել:

Նախիջևանի „Գաուլ-զուռնան“ բաղկացած է մի մեծ դաբից և մի կամ երկու փոքրիկ բարձրաձայն, ճչացող ու շատ զիլ ձայն ունեցող զուռնայից: Այս վերջին ժամանակներս գլխաւորապէս զիւղերում փոքր զուռնայի վերայ աւելացել է և մի մեծ զուռնայ, որ կոչուում է „Յուռդան“: Գիւղերում էլ, բացի դաուլ-զուռնայից, կայ և եւրոպական նուագախումբ, որ բաղկացած է միայն մի քանի նուսղարանից՝ դաիլէ, ջութակ-«քեմենչէ», կլարնետ և կոնտրաբաս կամ «բուբու»:

Պարում են սովորաբար և՛ տեղական և՛ եւրոպական պարերը: Քաղաքում տեղական պարերն արդէն վերջանալու վերայ են, նոյն իսկ զիւղերում հետզհետէ մտնում են և եւրոպական պարերը: Տեղական պարերը պարում են միջին արագութեամբ, հայկական և առհասարակ արևելեան պարերի սովորական «պոլերն» անելով: Պարում են կամ առանձին-առանձին, կամ տղամարդ տղամարդու հետ, կամ տղամարդ կին-մար-

դու հետ և կամ կինմարդ կինմարդու հետ, դիմաց-դէմ կանգնած, միմեանց հետևելով, միմեանց յարմարեցնելով իւրեանց շարժմունքը և միմեանց հետ իւրեանց կանգնած տեղերը փոփոխելով: Պարերի սովորական տեսակներն են զանազան «Օլին-հաւաները»: Երաժշտական եղանակների մէջ կան, բացի «օլին-հաւաների» եղանակներից, և „Ղզյար-հաւա“, „Ֆոհ-դան-հաւա“, «Պատին-տակը», «Ալկէլինը», մինչև իսկ «Չալ ձիի հաւան», և այլն և այլն:

ՏՂԱՔԵՐԻ ԵՒ ԿՆՈՒՆԻՔ.

Երբոր Նախիջևանում մի կին յղանում է, սովորաբար ասում են, թէ այս կինը «ծանրաժ է» կամ «տղով է», իսկ երբոր կինը ծնում է, ասում են, թէ այս տանը, կամ այս ինչ մարդուն և կամ այս ինչ կնոջը «աչքի լուս է եղել»:

Նախիջևանցիք, որոնք ամեն մի ընտանեկան յւրախառիթ և տխրառիթ երևույթի համար իբրև շնորհաւորանք, կամ մխիթարանք ու ցաւակցութիւն ստեղծել են զանազան իմաստուն ոճեր ու դարձուածներ-«բարի սէսթի ըլլայ», «բարի պրսակ առնու», «պսակներովդ ծերանաք», «գալդ բարի», «դուն շատ ապրիս», «մեծ օրդ շնաւոր», և այլն, տղաբերքը շնորհաւորելու համար էլ սովորաբար գործ են ածում «աչքի լուս» ոճը, որից անկասկած առաջ է եկել և այդ տղաբերք նշանակող «աչքի լուս լինել» դարձուածը: Տղաբերքի մտքով կիրարկուած այդ ոճը, որ այժմ գործ է ածուում անգիտակցաբար, շատ հետաքրքրական է, որովհետև դա ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս են նայել հին Նախիջևանցիք գաւակաբերութեան վերայ. դա նոցա կարծիքով եղել է Աստուծոյ շնորհքը, ուրեմն և աչքի լուսի պէս սիրելու ու փայտալու բան է եղել նոցա համար գաւակը, իբրև նախախնամութեան տուած պարգևը, իբրև ժառանգ, սերունդը շարունակող, իբրև տան, ծնողներին աջակից և, վերջապէս, իբրև օգնական, աշխատող ոյժ:

Բացի «աչքի լուս լինել» Նախիջևանում ծնուելու, աշխարհ գալու մտքով կիրարկուում է և մի ընտիր ոճ-«ընծա-

յուել», որ սովորաբար գործ են ածում, երբ կամենում են արտայայտել մէկի այս ինչ տեղում, այս ինչ ժամանակ ծնուած լինելու իմաստը: Նախիջևանցին սովորաբար չի ասում, ես ծրնուել եմ այս ինչ թուականին, կամ այս ինչ տեղում, այլ անպատճառ-«ես ընծայած եմ» այս ինչ տարին, կամ այս ինչ զիւղն ու քաղաքը: Ծննդկանը կոչուում է «տղոցկան», իսկ տղոցկանին ազատողը կամ, ինչպէս Նախիջևանցիք ասում են, «տղայ սոնողը» կոչուում է «Պայել», որ, ինչպէս ամեն տեղ, այստեղ էլ լինում են պառաւ կանայք, ուստի և կոչուում են դայել-մաներ, այսինքն «Պայել-մամաներ»: Պայելները ներկայումս մնացել են միայն զիւղերում, իսկ քաղաքում նոքա արդէն վերացել կամ վերանալու վերայ են. նոցա փոխանակել են մասնազիտական կրթութիւն ստացած մանկաբարձ կանայք կամ աղջիկներ:

Բացի դայելներից, տղոցկանին նայելու, նորա մօտ նստելու, մաքրութեան վերայ հսկելու համար Նախիջևանում կան և առանձին պառաւ կանայք: Պոքա „Պոգ-անանել“ են, որոնք չափաւոր վարձով միշտ հրաւիրուում են ծննդականի տունը և չար աչքից ազատում և առհասարակ ինամում են թէ տղոցկանին և թէ նորածնին, գոնէ առաջին ժամանակները:

Նախիջևանում ծննդկանը համարեան թէ երբէք լիակատար կերպով քաւասունք չի պահում. քաղաքում սովորաբար պահում են 22 կամ ամենաշատը 30 օր, որից յետոյ կամ ինքըն ծննդականն է գնում եկեղեցի փարատուում, կամ ինչպէս ասում են, «քաւասունքուում», կամ քահանան է տուն գալիս, փարատում: Գիւղերում ծննդկանն աւելի շուտ է վեր կենում տեղից, աւելի շուտ է քաւասունքուում և դուրս գալիս տանից, որովհետև, ինչպէս ամեն հայաբնակ տեղ, Նախիջևանի զիւղերում էլ բոլոր տնային տնտեսութիւնը ծանրանում է կնոջ վերայ և չի կարելի երկար ժամանակ նորան երեսի վերայ թողնել:

Երկունքի դժուարութեան դէպքերում Նախիջևանի պառաւները զանազան միջոցներն են դիմում. նոքա ծննդական ցաւով բռնուածի սենեակում բոլոր փակուած, գոց տեղերը բաց

են անում — դռները, պահարանները, գզրոցները, որպէս զի հեշտութեամբ բացուի, ազատուի և ծանրածը: Նոքա եկեղեցիներին — Ս. Գէորգի ու Ս. Նիկողայոսի „թոփուղներն“ են բերել տալիս և զնում տղոցկանի վերայ, „ջէնկի թուր“ են ջրում ողողում և ջուրը տալիս խմելու, և այլն և այլն:

Նորածին մանուկներին աղելն այստեղ էլ անխտիր կերպով պահպանուել է, իբրև առողջարար և հայկական հնաւանդ սովորութիւն. բայց երեխաներին օրօրոցում կապկպելու սովորութիւնը, որ ընդունուած է Հայաստանում ամեն տեղ, այստեղ քաղաքում արդէն իսպառ վերացել է, զիւղերումն էլ վերանալու վերայ է:

Երեխայի մկրտութիւնը կամ կնունքն այս կողմերում որոշեալ ժամանակ չունի. նա կատարուում է կամ 2—3 օրից յետոյ, կամ աւելի ուշ, նայելով հանգամանքին: Գիւղերում կնունքի կարգը միայն բացառիկ դէպքերում է տանը կատարուում, իսկ քաղաքում այդ դատապարտելի սովորութիւնն աւելի յաճախ է տեղի ունենում և շարժական աւագան գործածելու սովորութիւնը գնալով տարածուում ու ընդհանրանում է: Այդ, ինչպէս և մեր եկեղեցական ծէսերի ու կարգերի զեղծումներից շատերը, պէտք է վերագրել մեր քահանաների անհոգութեան և նոցա ձգտման հաճոյանալու իւրեանց հարուստ ծխականներին, որոնց, ՚իհարկէ, շատ էլ հաճելի չէ իւրեանց բամբակում պահած ու պահելիք „աչքի լուսին“ շատ անդամ ցուրտ ու անախորժ եղանակներին քաղաքի հեռաւոր տեղիցից ու անկիւններից իւրեանց ծխական եկեղեցին տանելու մկրտելու համար: Կնքահօր իւր սանամօրը և սանին տարած սովորական ընծաներին միշտ դարձ է տրուում մի որ և է արծաթեղէն և սառը-շաքար, կամ, ինչպէս Նախիջևանցիք ասում են, „նէբէդ-շաքար“:

Նախիջևանի քահանաները մանուկներին սովորաբար տալիս կամ զնում են օրացոյցի մէջ գտնուած գանազան սրբերի և սրբուհիների անուններ, նայելով, թէ ի՞նչ օր է ծնուել մանուկը և այդ օրն օրացոյցով ո՞ր սրբի կամ սրբուհու տօն է կատարում եկեղեցին: Այդ է պատճառը, որ Նախիջևանում

ազգային անունները համարեան թէ չկան, իսկ դորա փոխարէն կան բազմաթիւ Սարգիսներ, Յովհաննէսներ, Կարապետներ, Մկրտիչներ, Գրիգորներ, Գէորգներ, Մարկոսներ, Ղուկասներ, և Քրիստինէ, Նեկտարինէ, Ալիւլինէ, Հերմօնէ, Եփրօսինէ և ուրիշ այսպիսի հայի ականջին խորթ անուններ:

Կնունքը տուն է բերուում լուռ ու մունջ. սկսում են միայն երգել, երբ հասնում են ծննդկանի տանը: Հին ժամանակների եկեղեցուց մինչև տուն շարական ասելը և զանգակներ հնչեցնելով կնունքը տուն բերելը ներկայումս քաղաքում իսպառ վերացել է և մնացել է միայն զիւղերում, այն էլ ոչ ամեն տեղ: Մինչև ցայսօր դեռ կարելի է տեսնել կնունքի այդ զանգակները միւր եկեղեցու միւր նուագարանի-ծնծղաների հետ Նախիջևանի եկեղեցիներից մի քանիսի պահարաններում պահուած եկեղեցական ուրիշ անգործածելի իրեղէնների հետ միասին:

Մկրտութեան ինչոյքի սեղանի վերայ անպատճառ դրուում է աւանդական ձուածեղը, որ ուտելուց յետոյ, հրաւրեալներից իւրաքանչիւրն իւր համար անհրաժեշտ պարտականութիւն է համարում փող ձղելու ձուածեղի սկուտեղի մօտ յատկապէս այդ նպատակի համար դրուած պնակի մէջ, որից հին ժամանակները հատուցուել է գայեկի կամ մանկաբարձի աշխատութեան վարձը: Ներկայումս գորտնից հաւաքուած ամբողջ գումարը դարձեալ պատկանում է գայեկին, բայց դա համարուում է ոչ նորա աշխատութեան վարձը, այլ իբրև վերագիր ընծայ, որովհետև նա իւր աշխատութեան վարձը դարձեալ ստանում է կնունքի տիրոջից:

ՄԱՃ ԵՒ ՅՈՒՂԱՐԿԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ.

Երբոր Նախիջևանում մէկը մեռնում է, սովորաբար ասում են, թէ այս ինչ մարդը «Գուն շատ ապրիս է եղել», մի ոճ, որ առաջ է եկել այն հանգամանքից, որ հանգուցեալի տիրոջը մխիթարելու համար, առհասարակ ասում են,

«Գուն շատ ապրիս», ուրեմն և կազմուել է ճիշտ այնպէս, ինչպէս «Աչքի լուս է եղել» ոճը:

Քաղաքում շատ հեշտութեամբ կարելի է իմանալ, թէ ով է մեռնողը-այլը-մարդ, թէ կին-մարդ, որովհետև, նախ, եթէ ոչ բոլոր մեռնողների, գոնէ, շատ շատերի համար սովորաբար քաշուում է մայր-եկեղեցու զոյգ-զանգակը, երկրորդը, այլը-մարդու համար առաջ քաշուում է մեծ զանգակը, յետոյ փոքրը, կին-մարդու համար-ընդհակառակը:

Մեռեալն իսկոյն եկեղեցի չի տարուում, ինչպէս շատ տեղեր, այլ բոլոր ժամանակ, որ տևում է 2-3 օր, պահուում է տանը և միայն թաղման կարգը կատարելու համար տարուում է եկեղեցի, որտեղից ուղղակի յուղարկաւորում է հանգստարանը: Իսկ եթէ այնպէս է պատահում, որ տանը պահելու յարմարութիւն չի լինում, սովորաբար մեռեալը տարուում է հանգստարանի եկեղեցին և այնտեղ մնում է որոշեալ ժամանակը, որովհետև միւս եկեղեցիներում հանգուցեալ դնել-պահելը գեղեցիկ կարգադրութեամբ խոտիւ արգելուած է:

Ամբիճը կամ, ինչպէս Նախիջևանցիք ասում են, „համբիճը“ անխախտ կերպով շարունակուում է մեռնելու օրից մինչև կիրակնամուտը-«կիրամուտքը» ամեն երեկոյ առաջ մեռեալի վերայ, քանի որ նա թաղուած չի, յետոյ մեռեալի տանը: Մեռեալի վերայ հին հայկական սովորութեամբ սաստիկ լացուկոծ անելն այստեղ էլ պահպանուել է, միայն վերջացել է երգախառն ողբասացութիւնը, որ այնքան տարածուած է Հայաստանում և ուրիշ հայաբնակ տեղերում: Սուգ անելու համար, քանի որ մեռեալը տանն է, դագաղի մօտ դրուում են աթոռներ ու նստարաններ, որ շարքով և հանգուցեալին ազգակցական մերձաւորութեան կարգով բռնում են կանայք: Հանգուցեալի ամեն մի մօտ ծանօթի ու բարեկամի գալու միջոցին սգուորները նորոգում են իւրեանց սուգը, բարձրացնելով ձայները, ձեռքերը խփելով դագաղի սեղանին և հրաւիրելով նորեկին ականատես լինելու իւրեանց և իւրեանց բարեկամի անբախտութեան: Իսկ երկուորների թիւը խիստ շատ է լինում, որովհետև հանգուցեալի համարեան թէ բոլոր ազգականները,

ծանօթներն ու բարեկամները, հայկական հնաւանդ գեղեցիկ սովորութեամբ, իւրեանց սեպուհ պարտականութիւնն են համարում լինել մեռելի տանը, ներկայ գտնուել ամբիճներին, սիրտ տալ, մխիթարել հանգուցեալի մերձաւորներին, որ, չըզիտենք ինչու համար, կոչուում է «կարամուտ տալ»:

Սուգը շարունակուում է և եկեղեցում ու գերեզմանատանը թաղման կարգը կատարելու ժամանակ, որովհետև այս կողմերում կանայք էլ յուղարկաւորում են հանգուցեալին և ներկայ գտնուում թաղման տխուր հանդիսին: Եկեղեցում էլ հանգուցեալի կարգը կատարելու ժամանակ ամենամօտ ազգականների համար դագաղի մօտ մի առանձին նստարան է դրուում և սրգուոր կանայք ոտից ցզլուխ սևաւորուած բազմում են սյդ նստարանի վերայ, անդադար լաց լինելով, հառաչելով և յաճախակի խանգարելով ժամասացութիւնը:

Յուղարկաւորութիւնը կատարուում է հայկական յուղարկաւորութիւններին յատուկ շքեղութեամբ ու փառաւորութեամբ, նայելով հանգուցեալի հասարակական դրութեան և նիւթական կարողութեան: Հարուստները համարեան թէ միշտ վարձում են շքեղ զիականքեր թաղման պրոցեսիոններին յատուկ բոլոր պարագաներով՝ ձիաւոր և հետևակ յուղարկաւորողներով, լուցեալ դամբարներով, պսակատարներով և նուագածուներով:

Յուղարկաւորութեան ժամանակ ամեն ոք ճանապարհի վերայ գտնուած տներում պէտք է ոտքի կանգնի, մինչև իսկ մանուկները օրօրոցները պէտք է բարձր տեղ դրուեն, որովհետև կարող են «մեռելկոխ» լինել: Մեռելկոխ կարող են լինել և նոքա, որոնք շատ լաց են լինում մեռեալի վերայ, ուստի և նոցա հանգստացնելու, մեռեալից հովացնելու և սյդ պիտով մեռելկոխ լինելուց էլ ազատելու համար, պէտք է գերեզմանի հողից մի բուռն ամել նոցա կռնակն օձիքի տակից:

Հանգուցեալների թաղման կարգը կատարելու ժամանակ «գանձ» ասելու սովորութիւնն այստեղ էլ կայ. սովորաբար ասում են «Յոյս իի» գանձը, այն էլ, ՚ի հարկէ, զլիաւորապէս հարուստների վերայ:

„Այգը“ միշտ կատարուում է թաղման կարգի հետ միասին, իսկ „եօթն“-ն երբեմն միասին, երբեմն էլ, և աւելի յաճախ, առանձին: Միասին կատարելու դէպքում կարգը կատարող քահանան միշտ այդ մասին յայտնում է հանդուցեալի տիրոջ, ասելով. „Յիրամուտքն ալ եղա“:

Թաղումն առանց հոգեհացի կամ մեռելահացի չի լինում. նախապէս գերեզմանի վերայ քաղաքում բաժանուում է մի մի կտոր «տորթ» և մի մի գաւաթ օղի, յետոյ ամենքը հրաւիրուում են մեռելատունը հոգեհացի. որից յետոյ ամեն մէկին տրուում է մի մի գաթայ, որ իւրեանց հետ տուն են տանում: Թաղման գաթան, որ մի միջին մեծութեամբ հաստ կլորակ ուռուցիկ հաց է, պատրաստուում է մաստակախառն խմորից և խորսիւից: Եօթն և քառասունքը կատարուում են սովորաբար մասնաւոր կերպով, իսկ տարին դարձեալ ընդհանուր կերպով, ինչպէս թաղման հոգեհացը: Քացի սովորական գերեզմանօրհնէներից, ունեւոր մարդիկ սովորութիւն ունին տարին մի անգամ պատարագ անել տալու իւրեանց մեռեալների հոգուն, և այդ առթիւ հաց են տալիս աղքատներին: Այդ տեսակ պատարագները կոչուում են „ժամ-պատարագ“:

Նախիջևանցիք էլ միւս Հայերի պէս սիրում են շքեղ շիրեմներ կանգնեցնել իւրեանց ննջեցեալների վերայ և զանազան սրտառուչ արձակ և ոտանաւոր տապանազրեր փորագրել տալ նոցա վերայ, անպատճառ երկու լեզուով-հայերէն և ռուսերէն: Պատահում են և աշխարհաբ սու տապանազրեր: Զուրկ չէ հետաքրքրութիւնից հետևեալ աշխարհաբառ տապանազրերը, որ մենք արտադրում ենք Ս. Նիկողայոսի հանգստարանի գերեզմաններից մէկի վերայից:

- Երբեմն մարդ էի ես ձեզի պէս,
- Այժմըս եղաչ ես հողի պէս.
- Ես չի պիտ ըլլամ ձեզի պէս,
- Դուք պիտի ըլլաք ինձի պէս:

ԺԷՍԵՐ ՈՒ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ա Մ Ա Ն Ո Ր

Մախիջևանցիք Ամանորին, բացի «Նոր-տարի» ասելուց, ասում են և «Կաղանդ» և միմեանց շնորհաւորելուս ասում են. «Ձնորհաւոր նոր տարի, ամեն տարի բարով հասնինք», կամ «Ձնորհաւոր կաղանդ, ամեն տարի բարով հասնինք»: Ամանորի սովորական ընծայաբերութիւններն էլ նոյն «կաղանդ» բառից կոչուում են «կաղանչէք»:

Գեկտեմբերի 31-ին տանտիկիւնները – «եանկաները» ամբողջ օրը զբաղուած են լինում կաղանդի սեղանի պատրաստութեամբ: Յատկապէս, իբրև Նոր-տարու նշան, կատարում են «Կաղանդը», «Տարին», և զանազան պատուց խմորեղէն՝ «գաթա», «Սամսա», քսակներ, մաղեր, հիւսեր, իսկ զիւղերում, բացի դոցանից, և «խալաջ», կովի կուրծքեր, ցորենի հորեր և անասունների սմբակներ:

«Կաղանդը» պատրաստում են մեղրից և կաշին հանած և

բոված ընկուզից: Մեղըը հում-հում այնքան հարում են — «գար-նում», որ բոլորովին սպիտակում է, յետոյ ձգում են մէջը բո-ված և մաքրած ընկուզը և այդ բոլորը միասին խառնելով, լցնում են մի գեղեցիկ անօթի մէջ ու դնում սեղանի վերայ:

«Տարին», որ տարուայ իսկական նշանն է, մի մեծ բո-լորշի և տափարակ հաց է, որ այնպէս է շինուած, որ վերան պարզ կերպով երևում են մի քանի մասեր կամ ճիւղաւորութիւն-ներ: Այդ մասերի կամ ճիւղերի թիւը լինում է կամ 12 հատ տարուայ 12 ամիսների թուով, կամ տան մէջ եղած անդամ-ների թուին համեմատ: Հին ժամանակները սովորութիւն է եղել ընկուզով, չամիչով և զանազան նկարներով զարդարելու այդ հացի երեսը և, ինչպէս Տաճկա-Հայաստանի շատ տեղերում մինչև ցայսօր էլ անում են, վերան թուականը գրելու, բայց այդ սովորութիւնը ներկայումս վերացել է և մնացել է միայն, այն էլ մի քանի ընտանիքների մէջ, չամիչով և ընկուզով զար-դարելու սովորութիւնը: Տարի-ի մասերից մէկի մէջ դրուում է մի արծաթ գրամ իբրև բաղդփորձում: «Տարին» կտրում ու բաժանում են ընտանեաց անդամներին կամ նոյն իսկ կաղան-դի գիշերը, կամ երրորդ օրը, կամ ծննդեան ճրագալուցին և կամ, վերջապէս, յունուարի վեցին, տնօրհնէքից յետոյ: Չատ հին ժա-մանակները, ինչպէս երևում է, «Տարին» կտրելու ու բաժանե-լու ժամանակն եղել է միայն կաղանդի գիշերն իբր տարուայ նշան, յետոյ արդէն սովորութիւն է դարձել յետաձգել մինչև տնօրհ-նէքը, որովհետև նախջևանցիք սովորութիւն ունին տնօրհնէ-քի ժամանակ սեղանի վերայ դնել ծննդեանը ջուր և հաց, իսկ զատկին՝ կալմիք հաւկիթ և զատկահաց: Այժմ քաղաքում, որովհետև տնօրհնէքը կատարուում է ոչ միայն Յունուարի վե-ցին, այլ և հետևեալ օրերը ևս, այլ ևս չեն սպասում, որ ա-ռաջ «Տարին» օրհնուի, յետոյ արդէն կտրուի ու բաժանուի, այլ յաճախ ծննդեան ճրագալուցին կատարում են այդ գործո-ղութիւնը, իսկ օրհնելու համար սեղանի վերայ դնում են եկե-ղեցուց բերած օրհնած ջուր և «Տարի»-ի տեղ մի որ և է հաց: Տարին կտրելու ժամանակ ում որ դուրս է գալիս արծաթ գը-րամը, նա տարուայ տէրն է համարուում և ընտանեաց մէջ

ամենաբաղդաւորը: Գրամը «բաղդաւորը» կամ ձգում է իւր քը-սակը, որ ամբողջ տարին լիքը լինի փողով և կամ տանում է եկեղեցի, մոմ դնում և աղօթելով վառում սրբերի առաջ:

«Գաթան» ալիւրից ու ջրից շաղախուած ու փոքրիկ, կլորիկ, ուռուցիկ ձևով շինուած խմորեղէն է, որի մէջ դրուում է ընկուզից ու մեղրից պատրաստուած խորիսի, իսկ «Սամ-սան» դարձեալ միայն ալիւրից ու ջրից շաղախուած եռանկլի-նաձև կարկանդակ է, որի մէջ դրուում է սոխ ու չամիչ: «Խա-լաջը», որ պատրաստում են միայն գիւղացիները, կիսալուսնա-ձև, կամ կլորակ, մէջը ծակ հաց է, զարդարուած գանազան հիւսուածքով ու օրինակներով, իսկ մտղի հիւսերը, քսակները, կուրծքերը, ցորենի հորերը և սմբակները, որոնցից առաջինը և երկրորդը գլխաւորապէս պատրաստում են քաղաքացիները, իսկ միւսները միայն գիւղացիները, նոյն ստարկաների ձևով, շինուած խմորեղէններ են, որոնք արտաշայտում են ժողովրդի պէս-պէս բաղձանքները՝ որ տան մէջ գտնուած աղջիկների մագերն երկար լինեն, տղամարդկանց քսակները լիքը փողով, կովերն առատ կաթ տան, անասուններն առողջ լինին և ցո-րենի հորերը լիքը ցորենով:

Երեկոյեան գէմ լսուում է «կալանդոս» երգող երեխանե-րի ձայնը, որոնք խումբ-խումբ տնէցտուն են ման գալիս, եր-գելով շնորհաւորում են կաղանդը և գաթա, սամսայ, խալաջ ու փող են հաւաքում: Քաղաքում «կալանդոսն» երգում են դեկտեմբերի 31-ի առաւօտեանից մինչև երեկոյ և, որ հետա-քրքրականն է, հայ երեխաներն երգում են և՛ հայերէնը և՛ ռուսերէնը, իսկ ռուս երեխանները և՛ ռուսերէնը և՛ հայերէնը:

Գիւղերում «կալանդոս» երգում են այսպէս.

- Կալանդոս, դոս, դոս,
- Սմէն տարի բարով հասնինք,
- Չնորհաւոր Նոր-տարի,
- Նոր եանկալիս ¹⁾ տուն բերի,
- Չալէ շապիկ հագուցի,

¹⁾ «Եանկա» ասում են եղբօր և հօրեղբօր կնոջը և տանտիկններին:

Քիրմէ գօտի կապեցի.

Խալաջ տուէք:

Քաղաքում երգում են այսպէս.

Կալանդոս, դոս, դոս,

Կալանդոսը՝ էկիլ է,

Դուռին տակը կաշնիլ է,

Չալէ շապիկ հագիլ է,

Կարմիր գօտի կապիլ է, ¹⁾

Մէկ աւուճին ²⁾ խաչիլ է:

Գեկտեմբերի 31-ին գիշերը ճիշդ այն ըոպէին, երբ Հին տարին անհետանում ու կորչում է յաւիտենականութեան մէջ և ծնում է նոր-տարին, գետերը և աղբիւրներն ոսկի են հոսում, ուստի և գիւղերում ամեն մէկն աշխատում է այդ ժամանակ ջրերի վերայ գտնուել, ջուր վերառնել, որ հարստութիւն տուն տանէ: Նոյն ժամանակ երևում են և ահուելի «լեռնջողոր», և «ժիվոտը» (շրուտ) և «Առամ—թառայիմը» և սկսում են շրջել մարդկանց մէջ ու զանազան փորձանքներ բերել նոցա գլխին, ուստի և ծնողները զգուշացնում են երեխաներին և չեն թողնում նոցա Նոր-տարի գիշերը դուրս գալ:

Նոյն գեկտեմբերի 31 երեկոյեան մինչև որ տան բոլոր անդամները չըհաւաքուին, ճրագ չի վառուում տների մէջ: Երբոր տնեցիք հաւաքուում են, բոլորեքեան մտնում են մի սենեակ և մոմը վառելով, դնում են մէջտեղը, սեղանի վերայ: Արագի լոյսից, ՚ի հարկէ, մարդկանց ստուերն ընկնում է պատերի վերայ և երևում մէկինը՝ լուսաւոր, միւսինն աղօտ զծագրութեամբ: Գորանից զանազան զուշակութիւններ են անում, թէ ո՞վ Նոր-տարուայ ընթացքում աւելի բաղդաւոր կ'ըլինի և ո՞վ անբաղդ: Արի որ ստուերը պարզ կերպով արտացոլուի պատի վերայ, նա էլ տարին յաջողութեամբ կանցկացնէ, բաղդաւոր կ'ըլինի, որինը, ընդհակառակը,

¹⁾ Աւուճ=խուռ:

²⁾ Խաչիլ ըլլալ=համաձայն լինել:

խաւար ու աղօտ, նա փորձանքները կ'հանդիպէ, որոնցից գուցէ և անլտանդ չ'կարողանայ դուրս գալ:

Հայկական Ամանորի և Նաւասարդի մասին այս դաղթականների մէջ լիշողութիւն ամենևին չի պահպանուել:

ԾՆՈՒՆԴ ԵՒ ՄԿՐՏՈՒԹԻՒՆ

Ծննդեան ճրագալոյցի ժամերգութիւնը շատ կանուխ է ըսկրուում, համեմատաբար շատ կանուխ էլ վերջանում է: Եկեղեցում ժամաւորներից շատերը կանգնում են վառած մոմերով ոչ թէ միայն Գանիէլի գրքի ժամանակ, այլ և առհասարակ ժամերգութեան սկզբից մինչև պատարագը: Գանիէլի գիրքը, ինչպէս ամէն տեղ, այստեղ էլ կտրուում են մանուկները. բոլոր գիրքը բաժանուում է երկու մասի՝ բուն պատմութեան, որ առանձին կանգնած կարգում է երեխաներից մէկը, և Սեղրալի, Միսաքի և Աբէղնակովի խօսքերի, որ արտասանում են երեք մանուկ միասին՝ նոյնպէս առանձին կանգնած: «Օրհնեցէք»-ը երգում են բոլորեքեան միասին:

Ամեն մէկի կարգալու նիւթը տպուած է առանձին-առանձին երկար թերթերի վերայ, որ հեշտ լինի բռնելու ու կարգալու, զրքակալ չ'դուրի, բերանացի էլ սովորելու հարկաւորութիւն չ'ըլինի:

Ժամաւորները վերադառնում են տուն, բերելով իւրեանց հետ նոյնքան մոմ, որքան տան մէջ անդամ կայ, և վառում են ընթրքի ժամանակ ամեն մի սպասի առաջ և այդպէս վառած մոմերով էլ ընթրիք են անում:

Երեկոյեան տնօրհնէք շրջելու սովորութիւն չ'կայ: Քահանաները միայն այցելում ու օրհնում են իւրեանց կնքահայրերի և այն տները, որոնց մէջ հանգուցեալ է եղել, իսկ միւս տների օրհնութիւնը թողնում են միւս օրուան:

«Աւետիս» երգելու սովորութիւնը, որ այնքան ընդհանրացած է հայերի մէջ, քաղաքում արդէն վերացել է և մնացել է միայն գիւղերում: Երգում են առհասարակ հետեւեալ «Մեծ» կոչուած աւետիսը.

Աստղ մի ելաւ չարեկից, աւետիս.
 Իմաստնասէրք զարհուրեցան, աւետիս.
 Աստղաբաշխեր ժողովեցան, աւետիս.
 Չատ քննեցին և չիմացան, աւետիս.
 Իւրեանց մէջ կոչր մը գտան, աւետիս.
 Թուէն մտան, առին, ելան, աւետիս.
 Երբ այն աստղն Նայեցաւ, աւետիս.
 Այն կուրացած աչքը բացաւ, աւետիս.
 Եղբայր, այս մեծ աստղ է նշան, աւետիս.
 Թագաւոր ճնաւ ՚ի հրէաստան, աւետիս.
 Մեկքոն, Քասպար և Բաղդասար, աւետիս.
 Երեք թագաւորք ապնուականք, աւետիս.
 Երթանք, տեսնենք հայոց արքայն, աւետիս.
 Խորհուրդ արին իւրեանց մէջը, աւետիս.
 Չատ հեծելօք ճամբաչ մտան, աւետիս.
 Աստղն ցուցնէր նոցա ճամբան, աւետիս.
 Յերեկը հրեշտակ երևեցաւ, աւետիս,
 Գիշերը աստղ լուսոյ մտան, աւետիս.
 Թէ Յիսուս է թէ Քրիստոս, աւետիս.
 Օրհնած տունիս տանուտէրին, աւետիս.
 Թէ Գօղոս է, թէ Պետրոս է, աւետիս.
 Օրհնած տունիս տանախնոջը, աւետիս.
 Թէ Սաուա է, թէ Մարթա է, աւետիս.
 Օրհնած տունիս կրիճներուն, աւետիս.
 Աստուած այս տունը շէն պահէ, աւետիս.
 Մինչև զալուստն Փրկին, աւետիս:

Բացի այս «աւետիսից», որ երգում են բոլոր զիւզերում, Չալթըրում, Թոփախում և Փոքր-Սալաչում երգում են և ուրիշ ժողովուրդական աւետիսներ: Թոփախում և Փոքր-Սալաչում երգում են հետևեալը.

Երանելի կոչս Մարիամ, աւետիս.
 Որ կոչս էիր, կոչս ծնեցար, աւետիս.
 Ծնար եբեր Աստուածորդին, աւետիս.
 Աստուածորդին այն Սուրբ հոգին, աւետիս.

Մարիամ առաւ իւր մէկ որդին, աւետիս.
 Տարաւ Նորա աշկերտութիւն, աւետիս.
 Երբ քննեցին, երբ հարցուցին, աւետիս.
 Նա կ'կարգար Սաղմոսարան, աւետիս.
 Սաղմոսարան երբ քննեցին, աւետիս.
 Նա կ'կարգար Չարականներ, աւետիս.
 Չարականներ երբ հարցուցին, աւետիս.
 Նա կ'կարգար աստուածաբան, աւետիս.
 Աբեղաներ իրար եկան, աւետիս:
 Կոչս Մարիամին գիր խրկեցին, աւետիս.
 Մարիամ արի, առ քո որդիդ, աւետիս.
 Քո մէկ որդուդ, այն Սուրբ հոգուն, աւետիս.
 Նա մեզ չանէր աշկերտութիւն, աւետիս.
 Մեզի կանէ վարպետութիւն, աւետիս.
 Մարիամ կորոչս իւր մէկ որդին, աւետիս.
 Կուլար կողբար, կաղաղակէր, աւետիս.
 Ճամբորդներուն հարցունք կանէր, աւետիս.
 Մարիամ, մեզի տունը բանիդ նշան, աւետիս.
 Որպէս տեսանք, այնպէս պատմենք, աւետիս.
 Ես իմ որդիս եմ ցանկացեալ, աւետիս.
 Չալէ շապիկ ՚ի լոյս անձին, աւետիս.
 Ի գլխատան արևագոյն, աւետիս.
 Պացճառ կենար արծաթիւ պէս, աւետիս.
 Ծեր մը տեսաւ յԵրուսաղէմ, աւետիս.
 Խաչ, դաւազան ունէր ձեռին, աւետիս
 Աւետարան ունէր ՚ի լիւրին, աւետիս:
 Չալթըրում էլ երգում են հետևեալը.
 Յիսուս, Յիսուս աշակերտաց, աւետիս.
 Վաթսուն և վեց հայրապետաց, աւետիս.
 Հետ երթալին, հետ քարոզին, աւետիս.
 Անկալ ու կոչր Լուսաւորչին, աւետիս.
 Գնացին, ելան ընտրուած ճովուն, աւետիս.
 Որտեղ նաւեր կանգնած կալին, աւետիս.
 Եղբայրք առէք, ելէք նաւորդիք, աւետիս.

Ես ձեզ անխնայ բազում աղօթք, աւետիս,
 Մեզի չէ պէտք բազում աղօթք, աւետիս,
 Մեզի պէտք է դրամ բազում, աւետիս,
 Խաչակնքեց, դրամ կազմեց, աւետիս,
 Երեք նաւաւէր ելան 'ի վեր, աւետիս,
 Ծովն էլ տականց պղտորեցաւ, աւետիս,
 Եղբայր, այս ինչ մարդ մեղաւոր, աւետիս,
 Մարդ մեղաւոր, բաց ալեւոր, աւետիս,
 Ելան 'ի վեր, ընկան իր ոտք, աւետիս,
 Դուն մեր Յիսուս, դուն մեր Քրիստոս, աւետիս,
 Եղբայր, պահէք, քուն մի եղէք, աւետիս,
 Ես ձեզ անխնայ բազում աղօթք, աւետիս,
 Բազումք ելան քաղցրագիշեր, աւետիս,
 Հան ալ խօսեց երեք բերան, աւետիս,
 Եղբայրք ելէք անուշ քներէդ, աւետիս,
 Ոնհնաճ ծովս, օհհնաճ նաւիս, աւետիս,
 Օրհնաճ այս տունիս, կտրիճներ, աւետիս,
 Աստուած այս տուն շէն պահէ, աւետիս,
 Զէն պահողն ալ առողջ պահէ, աւետիս,
 Ըմեն տարի բարով հասնինք, աւետիս,
 Ձեզ սիրելով հաւասար, աւետիս. 1)

Ճրագալուցի ընթրիքի համար, բացի սովորական նաւա-
 կատեաց կերակրներից՝ ձկնախաշուից, տապակած ու խաշած
 ձկնեղէնից, պատրաստուում է անպատճառ և «կուբաթի», որ
 ուտում են ձկնախաշուի հետ միասին: «Կուբաթին» նման է
 Ռուսաց «պիրոգին», բաց աւելի նուրբ է, աւելի ճաշակով է
 պատրաստուում, աւելի համադրամ է, քան թէ սովորական պի-
 րոգները: Նախիջևանցի եանկաներն ու «ջիջաներն» 2) մեծ
 վարպետութեամբ նաբանով – օխելովով – «թել բանալ» գիտեն
 և մեծ ճարտարութեամբ պատրաստում են «թելբաց-կուբաթի»,
 «թելբաց-սամսա» և քառասուն թել փախլաւ»:

1) Այս աւետիսները վաղիանտ են: Տես Արարպետ Առաստանանցի
 շնոր ժողովածու, Ա պրակ 1, 4 և 6 աւետիսները:

2) Քիջա ասում են մեծ քրոջը ու բան անող կանանց:

Թելբաց-կուբաթիի, ինչպէս և թելբաց-սամսայի թելերի
 թիւն անորոշ է – 14, 20 և 30, մի խօսքով որքան շատ,
 այնքան լաւ: Թելերի կէսն իւղով օծելուց և միմեանց վերայ
 դարսելուց յետոյ, լցնում են վերան թեթեւ տապակած ձկան
 միս ու սոխ և այդ բոլորը ծածկելով իւղով օծած և միմեանց
 վերան դարսած թելերի միւս կիսով ու վերան հաւկիթ քսելով,
 դնում են փուռը եփելու:

Մկրտութեան ժամերգութիւնը նոյնպէս սկսում է շատ
 շուտ և աւարտուում է առաւօտեան շատ կանուխ, այնպէս որ
 առաւօտեան վեց-եօթ ժամին արդէն ամեն բան վերջացած է
 լինում և քահանաները սկսում են տնօրհնէք մանդալ: Տնօրհ-
 նէքը կատարուում է հապճեպ և այդ հոգևոր նուիրական
 արարողութեան ոչ վաչել վսեմութեամբ: Քահանաները պատ-
 ճառ բռնելով այն հանգամանքը, որ պէտք է աշխատեն հէնց
 առաջին օրն օրհնել իւրեանց ճիսականների տների մեծ մասը,
 որովհետև իբրև թէ ժողովուրդը նեղանում է, երբ քահանան
 ուշ է գնում նոցա տունը, տուն մանելը ու դուրս գալը մէկ
 են անում, շարականն երգում են հեւալով, աւետարան չեն շըր-
 ջեցնում իւրեանց հետ, այլ ասում են բերանացի, շատ անգամ
 սխալներով և կակաղելով, և այլն և այլն:

Ջրօրհնութեան համար եկեղեցիներից հանդիսով դուրս
 գալու, գետը գնալու և կամ եկեղեցիների բակում յորդանան
 շինելու սովորութիւնը, որ այնքան շքեղութեամբ սիրում են
 կատարել հայերն ամեն տեղ, այս գաղթականութեան մէջ չը
 կայ և, ինչպէս երևում է, վերացած է եղել դեռ Ղուծում,
 դուրս, մօրեռանդ մահմեդականների երկիւղից: Հանդէսը կա-
 տարուում է եկեղեցիներում առանձին աւագանների մէջ և ժո-
 ղովուրդը մեծ ջերմեռանդութեամբ խոնուելով, ինչպէս սովո-
 րութիւն է ամեն տեղ, օրհնած ջուրը տուն է տանում աման-
 ներով, որովհետև տնօրհնէքի ժամանակ նախիջևանցու սեղա-
 նի վերայ հացի հետ միասին պէտք է անպատճառ և օրհնած
 ջուր լինի:

Խաչը ջրից հանելու կամ խաչի կնքահայրութեան հետ
 միասին այս գաղթականների մէջ կայ և մեռօնի կնքահայրու-

Թիւն, որ կատարուում է նոյնպէս վայելուչ հանդէսով: Անքահայր լինել ցանկացողը հագնում է շապիկ, իսկ քահանան բռնելով նորա գլխին ս. մեռնի աղաւնին, հանդիսաւոր թափօրով գալիս, բարձրանում է նորա հետ բեմը: Խաչի կնքահայրութիւնը, ինչպէս երևում է, քաղաքում շուտով կ'վերանայ, ինչպէս արդէն վերացել է դռնաբացէքին աշխարհականներից մէկի ձեռքով դուռը-վարագոյրը բանալու սովորութիւնը: Գիւղերում դռնաբացէքին, փոխանակ սեղանի վարագոյրը բանալու, պատկերների երեսն են փակում ու բաց անում:

Օրհնած ջուրը պահում են առանձին ամաններով տների մէջ ամբողջ տարին և գործ են ածում իբրև դեղ ու դարման և իբրև մաքրութիւն ու փարատութիւն, երբ հարկաւոր է լինում մի որ և իցէ աղտոտած, պղծուած անօթ սրբելու, մաքրելու: Տներում պահում են նոյն նպատակով ու նոյն գործադրութեան համար և Յրուտաղէմից բերած «Քեո յորդանայ», այսինքն Յորդանանի ջուր:

ԱՌԱՋԱՆՈՐՍՅ ՊԱՍ ԵՒ Ս. ՍԱՐԳԻՍ

Առաջաւորաց պատին նախիջևանցիք էլ ս. Սարգսի պաս են ասում: Ս. Սարգիսը, որ Յուլիանոս ուրացողի բռնութիւնից փախչելով, եկել է նախ Հայոց Տիրան Բ. Թաղաւորի մօտ և չէտոյ գնացել է պարսից Չապուհի մօտ և նահատակուել է սորա ձեռքով իւր Մարտիրոս որդու հետ միասին Յունուարի 30-ին, ինչպէս յայտնի է, միշտ գայթակղութեան քար է հղել Յունաց և Հայոց եկեղեցիների յարաբերութեան մէջ: Հայերը նորան հաւատքի համար հալածուած ու նահատակուած համարելով, ընդունել են իբրև սուրբ և նորա համար յատուկ տօն են նըշանակել, իսկ Յոյները նորան իւրեանց արքայադուստրը փախցնող արկածախնդիր մէկը համարելով, ոչ միայն նորան սուրբ չեն ընդունել, այլ և անարգել են. հիմնուելով այն հանգամանքի վերայ, որ հայ ժողովուրդը միամտութեամբ այդ սրբի

տօնը մեծաւ մասամբ Առաջաւորաց պատի շաբաթ օրը գալու համար, ս. Սարգսի պաս է կոչուում ամբողջ Առաջաւորաց պասը, միշտ և հանապաղ զրպարտել և բամբասել են Հայոց եկեղեցին: Նոքա մինչև անգամ այդ մասին մի ամբողջ առասպել են հնարել ու մտցրել նորան իւրեանց ճաշոցների մէջ և դոյն առասպելի հեղինակութիւնն ընծայել են մի ոմն Սահակ-անունով կաթողիկոսի, որ իբրև թէ գոյութիւն է ունեցել Հայոց կաթողիկոսների շարքում և ապրել է ՓՅ դարում: Այդ առասպելաբանական Սահակ կաթողիկոսի հեղինակութիւնը, որ մի ընդարձակ յունարէն գրուածք է, գոյութիւն ունի մինչև ցայսօր և կոչուում է «Ճառ ընդդէմ Հայոց», առասպելաբանում է, թէ երբեմն եղել է Հայոց մոլորութեան վարդապետ Սարգիս անունով մէկը, որ ունեցել է մի շուն «Արցիվուր» յորջորջումով: Ուր որ գնալուս է եղել այդ Սարգիսն իւր մոլորութեան սերմերը ցանելու համար, նախապէս միշտ ուղարկելու է եղել իւր շանը իբրև առաջընթաց և իւր անելիք այցելութեան ազդանշան: Ժողովուրդը տեսնելով Արցիվուրին, իմանում է եղել վարդապետի գալու մասին, պատրաստութիւն է տեսնում եղել և թափօրով ընդառաջ դուրս գալով, սիրով ու մեծարանքով ընդունելուս է եղել նորան: Մէկ օր էլ իբրև թէ գալլ է պատահել շանը, երբ դա իւր սովորական պաշտօնով գնալուս է եղել գիւղերից մէկը, և պատառել նորան, ուստի և վարդապետը գալով, չի տեսել այն յարգանքն ու պատիւը, որ առհասարակ սովոր է եղել տեսնելու: Մտնելով գիւղը և իմանալով, որ Արցիվուրը չի եկել, մարդիկ է ուղարկել որոնելու, և գտած ոսկորներից դուշակելով նորա գլխին եկածը, շատ ցաւել է, և հրամայել է հայերին նորա մահուան համար սուգ անել, ծոմ պահել և սահմանած պասը կոչել է շան անունով «Արցիվուրց պահք»:

Ահն հայերի և յոյների մէջ այդ տօնի առթիւ առաջ եկած խօսք ու զրոյցի, հակաճառութեան և դոստնից ծագած փոխադարձ ատելութեան հետևանքը կամ արդստիքը պէտք է համարել այն համոզմունքը կամ կարծիքը որ գոյացել և մինչև ցայսօր դեռ պահպանուել է նախիջևանցոյ մէջ, թէ ս.

Սարգիսը միշտ վրէժխնդիր է լինում յոյներէց, իւր տօնի շաբաթը բքախեղդ անելով յոյն ճանապարհորդներին: Նախիջևանցիք, երբ ս. Սարգսի տօնի օրը կամ նոյն իսկ ամբողջ Առաջաւորաց պատի շաբաթն քամիներ են բարձրանում և բուք է լինում, սովորութիւն ունին ասելու. «ս. Սարգիսը հոռոմ պիտ խրդդէ», «ս. Սարգիսը հոռոմ չ'խրդդած չիլալ» և կամ թէ «ս. Սարգիսը հոռոմ պիտ փատցունէ», «ս. Սարգիսը հոռոմ չը փատցրած չիլալ»:

Այս գաղթականների կարծիքով ս. Սարգիսը մի զօրաւոր և արագահաս սուրբ է, որ ձի հեծած անդադար սլանում է ամպերի և ծովերի վերայ, աղջիկների բաղձանքները և երկտասարգների-«կտրիճների» «մուրատն» է կատարում, ճանապարհորդներին և առհասարակ նեղութեան մէջ գտնուողներին շուտափոյթ օգնութիւն է հասցնում և ազատում: «Սուփ Սարգիս, տուն նեղիս հասնիս», բացազանչում և երեք անգամ խաչակնքում է երեսին նախիջևանցի զիւզացին, երբ նա կամենում է շուտով մի բանի հասնել, երբ նա մի որ և իցէ նեղութեան մէջ է լինում ¹⁾:

Թէ ինչ տեսակ են հասկանում ս. Սարգսին նախիջևանցիք և ինչպէս են երևակայում նորան,—կարելի է տեսնել հետեւեալ աղօթքաձև հին ասացուածքից, որ մինչև ցայսօր դեռ պահուել է և երբեմն-երբեմն կարելի է լսել ծերերի բերանից.

Քիշեր ասի տուս էլլաց,
Մէկ զօրաւոր սուփ տեսաց,
Ասի, լացի, ոթքն ինկաց,
Ասի, հայր սուրբ, անունդ ինչ է.
Իմ անունս սուփ Սարքիս,
Օրթուս անունը՝ սուփ Մաչտիրոս,
Ծիս կըքալէ ամպին վըրան,
Անթաթար ծովին վըրան,

¹⁾ Տես Ռափայել Պատկանեանցի «Չախու» գրուածքը «Материалы для ввучения армянскихъ царѣвѣй, выпускъ I. Говоръ Нахичеванскій».

Գնա, ասա քերիներուն

Ազատ անէ իր արևուն ¹⁾:

Հասած աղջիկներն իւրեանց բաղձանքներին և կտրիճներն իւրեանց «մուրատին» հասնելու համար այդ պատի շաբաթը սովորաբար երեք օր ծոմ են պահում և ճաշակուում են: Այդ ծոմապահութեան առթիւ էլ երրորդ օրը փեսացուների տներէց հարսնացուների տները «ծումչէքը» է զալիս: «Ծումչէքը» բաղկացած է լինում մի որ և իցէ կնոջ ընծայից, անուշեղէնից՝ «խաթմուխ հալուա», «իփլիկ հալուա», և այլն և մի տեսակ պղպեղախառն եփած մեղրաջուր ըմպելիքից, որ կոչուում է «հայրա»: Հարսնացուների տներում «ծումչէքը» վաչելու համար «Աղջիկ-ժողոտանք» է լինում: Նշանած աղջիկները հրաւիրում են իւրեանց ընկերուհիներին և բարեկամ աղջիկներին և նոցա հետ միասին ուտում, խմում, պարում և ամբողջ օրը ուրախանում են: Այդ դէպքից օգուտ են քաղում նշանուած և նշանելու կտրիճները. նոքա հաւաքուում են «ժողովտանքի» տան պատուհանների տակ և աշխատում են նալել, տեսնել՝ ոչն իւր նշանածին, ո՞րն էլ իւր հաւանածին: Նոցա, այդ կտրիճներին ոչ մի կերպով հեռացնել, վարել պատուհանների տակից չի կարելի, որովհետև, նախ, ինչպէս ասում են նախիջևանցիք, «նշանուած կտրիճները հաստերես կըլլան», երկրորդ, ինքեանք աղջիկներն էլ փոխադարձաբար ցանկանում են իւրեանց փեսացուներին ու հաւանածներին տեսնել:

ԴՐՐԸՆԳԻՋ ԵՒ ԲԱՐԵՎԵՆԳԱՆ

Նախիջևանցիք Դրրընդէղին ասում են «Տերինտագ» և գիւղերում կատարում են համարենա թէ այնպէս, ինչպէս ուրիշ տեղերում, փողոցներում, հրապարակներում և տների բակերում խոտի խուրձերից դէզեր կազմելով, եկեղեցուց բերած վառած մոմերով վառելով նոցա և չորս բոլորը պտտելով և

¹⁾ Այս աղօթքը առաջին անգամ տպագրուած է Քերովի: Պատկանեանի «Говоръ Нахичеванскій»-ի մէջ:

վերայից թուշելով: Քաղաքում Հայոց այդ կուսակաշտական հետաքրքրական հին սովորութիւնն արդէն վերանալու վերայ է. ճիշդ է, այդ օրը երեկոյեան եկեղեցիները լցուած են լինում աղօթողներով, որոնք կանգնած են լինում վառած մոմերով և ժամերգութիւնից լետոյ ամենքն էլ շտապում են և աշխատում այդ մոմերը չհանդցրած տուն հասցնել և նոցա հայուածքից իւրեանց գօտիների և գլխարկների մէջ կաթեցնել, բայց արդէն «գրքնդէղներ» չեն շինում: Տեղ-տեղ միայն կարելի է տեսնել խանութների առաջ ձգուած փոքրիկ խոտի կոյտեր, որ խանութների տղայքը վառում են, կամ, լաւ է ստել, այրում, ծխեցնում են իբրև լիշատակ Գրքնդէղի:

Գիւղացիք կարծում են, որ գրքէնդէղի ծխով ու կրակով այրում ու վերջացնում են «ժիւտներին», որոնք երևում են Նոր-տարուն: Փոխտի զիւղում կայ մի փոքրիկ ձորակ, որի եզերքում գտնուած կրաքարի ժայռերի տակը և ձեղքերում գոյացել են այրած և փոսեր: Ահա այդ ժայռերից մէկը, որ կոչուում է «Յշդուտ-ղայեա», մասնաւորապէս ծառայում է իբրև «ժիւտ» այրելու տեղ: Գրքնդէղին զիւղի տղայքը հաւաքուում են վերոյիշեալ ձորակը, խոտ են ձգում «Յշդուտ-ղայեայի» տակ գոյացած փոսի մէջ և այրելով երկար ծխեցնում են: Այժմ այդ ժամանակ մէկը նոցա հարցնէ, թէ «Տղայք, ինչ կանիք», նոքա կ'պատասխանեն. «ժիւտ կերինք»: Նոյն կարծիքը գրքնդէղի մասին ունին և քողաքացիք, միայն որ նոքա այստեղ «Տերինտաղի» կրակի ու ծխի մէջ այրում, ոչնչացնում են ոչ թէ «ժիւտներին», այլ «խոնջուղներին», որոնք նոյնպէս երևում են Նոր տարուն:

Քարեկենդանին նախիջևանցիք ասում են «Քարիկենանք» և անց են կացնում նորան, ամբողջ շաբաթը, նամանաւանդ վերջին երեք օրը միմեանց մօտ հաւաքուելով-«բարիկենանք նստելով», կեր ու խում անելով, քաղաքի հարևաններն ընտիր սահնակներով, իսկ հասարակ ժողովուրդն ու զիւղացիք «ծուկի չանաներով»¹⁾ փողոցէ փողոց շրջելով ու զուարճանալով:

¹⁾ Չանա=սահնակ:

Նախիջևանցուց յատուկ սովորութիւնն է այդ ուրախութեան օրերում գիմախաւորուելու-«Ջամալ¹⁾ ըլլալու» և զիշերներն իւրեանց ցանկացած տներն այցելելու: Երիտասարդներն ու աղջիկները դորանով միջոց են ստանում իւրեանց հաւանածների տները գնալ և ծպտեալ պարել ու զուարճանալ նոցա հետ: «Ջամալները» շրջում են խումբ-խումբ, խմբերը բաղկացած են լինում միմեանց աղաական, ծանօթ ու բարեկամ աղջիկներից ու երիտասարդներից, որոնք զանազան գիմակներ ու զգեստներ են հագած լինում: Մի խումբը ներկայացնում է հարս ու փեսայ իւրեանց մեքաւորներով, միւսը-հոգևորականներ՝ կոյս, քահանայ, աբեղայ, երբորդը՝ բոշաներ, չորբորդը՝ զօրականներ, և այլն և այլն:

«Ջամալները» սովորաբար չեն խօսում, որովհետև վախեցնում են, որ ձայնից ու խօսելու ձևից ճանաչուեն: Նոքա մի տուն մտնելուս, կամ երգում են, կամ դաշնամուր նուագել տալիս ու պալում, կամ, վերջապէս, ինքեանք են նուագում և ձեռների շարժումով ու փոխած ձայնով զանազան սրաբանութիւններ, կատակներ անում, զուարճանում ու զուարճացնում տնեցուց:

Յուն բարիկենդանի, կամ, ինչպէս նախիջևանցիք ասում են, Մեծ-բարիկենանքի վերջին երկու օրը ցերեկով էլ փողոցներում երևում են «Ջամալների» խմբեր, որոնք կամ ձիաւորուած, կամ սալերի վերայ նստած դառ ու զուռնայով կամ երգեհոնով, հարայ-հրոցով, պարելով ու ձիարշաւ լինելով շրջում են փողոցէ փողոց, կանգնում են խանութների առաջ, մտնում են տների բակերը ու փող են հաւաքում: Պա Նախիջևանի հայկական կառնաւալի պրոցիստիոններն են, որոնք զիւղերում սովորաբար ներկայացնում են հարս ու փեսայի հանդիսաւոր ընթացքը, իսկ քաղաքում, բացի հարս ու փեսայի ընթացքից, և ուրիշ պատկերներ:

Քացի այս բոլորից, Նախիջևանի զիւղերում մնացել է ուրիշ շատ հայաբնակ տեղերին յատուկ բարեկենդանին ընդհա-

¹⁾ Ջամալ=գիմակաւոր:

նուր ձիարշաւ սարքելու սովորութիւնը: Գիւղացի կտրիճները դուրս են գալիս դաշտը և «խոջի» են գալիս, այսինքն ձիարշաւ են լինում, աշխատելով իրար առաջը տալ և շուտ հասնել նշանակուած տեղը:

Բուն բարեկենդանի վերջին օրը-կիրակի երեկոյեան հախիջլեանի պառաւները-«Մեծաները» կամենալով իւրեանց թուներին, կամ առհասարակ տան մէջ եղած մանուկներին ժամ առաջ քնած տեսնել, սովորաբար ասում են նոցա, «հայտա, տղաք, ասօր կանուխ պառկէք, որ առաւօտն ալ կանուխ էլ լիք տեղերէդ ու տեսնիք «Մըւմըւասը», որ քիշերը տէրտէրը պիտ բերէ ու կախէ»:

Մ Ե Տ - Պ Ա Ս

Մեծ-պատին նախիջլեանցիք ասում են «Ախացք», այսինքն աղուհաց, և միմեանց շնորհաւորելուս ասում են. «Ջնաւոր ախացք»: Պաս բռնելու սովորութիւնը դիւղերում պահպանուել է բոլոր մաքրութեամբ, իսկ քաղաքում վերացել, կամ լաւ է ասել, վերանալու վերայ է: Չորեքշաբթի և Ուրբաթ իսպառ չեն պահում. պահում են միայն շաբաթապատերը և Քառասնորդաց պատը, այն էլ միայն ծերերը և հաղորդուողները:

Ամբողջ Մեծ-պատը պահողների թիւը շատ սակաւ է, առհասարակ պահում են մի կամ երկու շաբաթ հաղորդուելուց առաջ: Պասի վերանալու հանգամանքն առաջ եկած պէտք է համարել երկու գլխաւոր պատճառից՝ ընդհանրապէս պասի այս գաղթական հայերի աչքին իւր նշանակութիւնը կտրցնելուց և տնտեսական հանգամանքներից: Պասուց կերակուրներն աւելի թանգ են նստում, քան թէ ուտուցը, որովհետև պասուց կերակուրների գլխաւոր նիւթերից մէկը՝ բանջարեղէնը այս կողմերում պակասում է: Մեծ-պատին այս կողմերում դաշտերը դեռ ձիւնով ու սառուցով են պատած լինում, ուրեմն և իօսք չի կարող լինել թարմ կանաչեղէնի մասին, զանազան բանջարեղէնի բռնուացքներ էլ շատ քիչ է լինում, որովհետև այս

կողմերում, նախ, ուտելու կանաչեղէնի տեսակների թիւը շատ սահմանափակ է, եղածներն էլ վատ տեսակից են, կամ բերովի ու թանգ են, երկրորդ ժողովուրդն էլ սովորութիւն չունի առանձին կերպով կանաչեղէն ու բանջարեղէն գործածելու կամ իբրև առանձին կերակուր, կամ ուրիշ կերակուրների հետ իբրև համեմուռք:

«Բանջար», որ այս գաղթականների լեզուով ընդհանուր անուն չէ, այլ բանջարեղէնի միայն մի տեսակի, «թաթրան», «շուշան», «կարդմա», և «ծեթրին» — ահա սոցանով սահմանափակուում է այն վայրի բանջարների թիւը, որոնք գործ են ածում այս կողմերի հայերի մէջ իբրև առանձին ուտելիք, կամ բռնուածքի նիւթ և կամ իբրև համեմուռք: Բանջարը կամ տապակում են, կամ նորան սամսայի մէջ են դնում, թաթրանը ուտում են հում-հում, վերայից կաշին հանելով, կարգաման ուտում են հացով նոյնպէս հում-հում, շուշանը բռնում են աղաջրով և պահում ձմեռուայ համար, իսկ ծեթրինը կամ ծթրինը մաքրում, ծեծում, մանրացնում և պահում են իբրև համեմուռք «թաթար բեօրէհի և «խաշըխ բեօրէհի» կոչուած կերակուրների համար, որոնք նախիջլեանցուց ամենասիրելի խորտիկներն են:

Չնայելով բանջարեղէնի և ընդհանրապէս գործածելիք կանաչեղէնի այսպիսի սղութեան, այնուամենայնիւ նախիջլեանցիք իւրեանց սեղանը պատրաստում են շատ վայելուչ կերպով: Նոքա սեղանի վերայ սովորաբար դնում են, բացի զանազան սնկի ջրից պատրաստած պասուց ապուրներից, «սիսեռիթօփից» արևածաղկի կամ, մանանեխի իւղով տապակած կարտօֆիլից և այլւրաշաղախ արած ու տապակած սնկից, և ձիթապտուղ, խաշած ու մանրած սուճիկ, կապառ, խաշած, տրորած ու պաղեցրած «բակլայ, բոհրած կաղին», չոր մրգեղէն, «հալուայ» և անուշահամ «սարայր»:

Պասի երկուշաբթին կոչուում է «բակլայ-խորան, այսինքն բակլայ ուտելու օր, կամ պասուց կերակուրների ուտելու օրերի սկիզբը: «Բակլայ-խորան» կատարելու և առհասարակ միմեանց այցելելու ու «ախացքը» շնորհաւորելու սովորու-

Թիւնը քաղաքում արդէն վերացել է, իսկ զիւղերում դեռ կատարուում է բոլոր ճշգրութեամբ: Գիւղացիք այդ օրը հաւաքուում են միմեանց տուն, շնորհաւորում են միմեանց «ախացքը», ուտում, խմում են, քէֆ են անում, պասը սկսելով ու «Լուացարուք-սրբացարուքի» հանդէսը կատարելով: «Յակլայ-խորան» գիւղերում տնէջ տուն շրջում են ցիգանները և ժողովում են ուստաց կերակուրների մնացորդը, կամ, ինչպէս զիւղացիք ասում են, «խալխան-խալխանը», պասի երկուշաբթին էլ կախում են առաստաղներից ու սենեակի անկիւններից աւանդական Սոխն եօթը փետուրով, որ այս գաղթականները կոչում են «Մըմըռաս», որով վախեցնում են երեխաներին, սաստում են պասը լուծողներին:

Մըմըռասի փետուրները սովորութիւն կայ զարգարելու գոյնգոյն ժապաւէններով: Ամեն մի շաբաթուայ փրցնելու փետուրն ունի իւրեան յատուկ գոյնի ժապաւէնը. Զատիկինը կարմիր է, ծաղկազարդինը կանաչ, Լուսաւորչինը սպիտակ, իսկ միւս շաբաթներինը սև: «Մէջինքին», որ գալիս է շաբաթուայ մէջտեղը, ուրեմն և փետուր փրցնելու օր չէ, սովորաբար կտրում են այդ շաբաթը փրցնելու հերթական փետուրի կէտը, որով, ՚ի հարկէ, ուրում են ցոյց տալ, թէ պասը կէս է եղել: Նոյն «մըջինքին» սովորութիւն կայ մի առանձին տեսակ հաց պատրաստելու և աղքատներին բաժանելու: Այդ հացը, որ կտրակ, մէջը ուռուցիկ ձև ունի և որի երեսը մեղրաջուր է քսում, կոչուում է «պալից»: կան այնպիսիներն էլ, որոնք «պալիցի» տեղ պատրաստում են «Զորակ», որ նոյն պալիցի ձևն ունի, միայն որ երեսը մեղրաջուր չի քսուած:

ԾԱՂԿՍՋՍՐԿ ԱՒԱԿ-ՈՒՐԲԱԹ ԵՒ ԶՍՏԻԿ

Ծաղկազարդին նախիջևանցիք ասում են «Զառգարգար» և «Ծառկոտրունք»: Առաջինը նոյն՝ ծառգարգար, բառն է որ սովորաբար գործ են անում շատ տեղերում հայերը, երկրորդն առաջ է եկել ուռ կոտրատելու ու բաժանելու գործածութիւնից:

«Օրհնած ճիւղերը, ինչպէս ամեն տեղ, այստեղ էլ հիւում, փաթաթում են միմեանց հետ, կազմում են մի մեծ օղբունելու տեղով և պահում են ամբողջ տարին: Գիւղացիք այդ օղբրի միջով անց են կացնում վառեակներին և առհասարակ հաւ ու ճիւղ, որ նոքա գէր լինին, որ «թուլու գոշու» լինին, ինչպէս ասում են նոքա: Երբ որ սաստիկ քամի է բարձրանում և փոթորիկ է լինում, նախիջևանցիք նոյն օրհնած ճիւղերը խաչաձև միմեանց վերայ դնելով ու համբուրելով, ձգում են կրակը և այրում, հաւատացած լինելով, որ դորանով փոթորիկը կ'զագարի, կ'վերջանայ: Սովորութիւն կայ օրհնած ճիւղերով միմեանց մէջքի զարնելու և ասելու, «մէջքը տեղը կամքը տեղը»: Աւագ-հինգշաբթի լոյս Աւագ-ուրբաթ դիշերը, որ ուրիշ տեղերում կոչուում է «Չարչարանաց դիշեր» կամ «Սղի դիշեր», նախիջևանում կոչուում է «Տէր-Մեղայի դիշեր»: Նախիջևանի բոլոր եկեղեցիներն էլ մեծագին, ոսկեգօծ, զարդարուն դազաղներ ունին, որ Աւագ-ուրբաթ օրը դնում են եկեղեցու մէջտեղը և նոցա վերայ յարգարում Քրիստոսի գերեզմանը: Գազաղների վերայ ձգուած է լինում ոսկեթել և արծաթաթել ուռուցիկ հիւսուածքով խաչելութեան պատկերը, որ առանձին պատուանդանի վերայ դնելով, շքեղ թափօրով ուրբաթ երեկոյ հանում են եկեղեցուց և ահագին ամբոխով շրջապատուած շրջեցնում են եկեղեցու չորս կողմը: Զատ հետաքրքրական տեսարան են ներկայացնում այդ թափօրները: Եկեղեցու դանդակները, որ այստեղ հնչեցնում են ոչ զոյգ, հայկական եղանակով, այլ ուսական ձևով ու եղանակով, զողանջում են, քրջոցները զնգզնգում են, ահագին դամբարները, որ երկու մարդ տանում են թափօրի առաջից, փայլիլում են և աղօտ լոյս են տարածում խաչ ու խաչվառի և հոգևորականների շքեղ ըզգեստների վերայ, իսկ աղօթողները ջերմեռանդութեամբ խառնուում են խաչելութեան պատկերի չորս կողմը, աշխատելով, գոնէ, մի մատի ծայրով էլ է կպչել պատկերի պատուանդանին:

Չատիկ պատրաստութիւնը սկսում են տեսնել վերջին շաբաթուայ հէնց սկզբից, և այդ շաբաթուայ ամեն մի օրը համարեն ունի իրան յատուկ պատրաստութեան առարկան կամ

զբաղմունքը: Երկուշաբթի սրբում մաքրում են տները— «տուն գուս կ'ձգեն», Երեքշաբթի և Չորեքշաբթի «Փայտիլը» են պատրաստում, Հինգշաբթի հակիթ են ներկում, Ուրբաթ գատկահաց — «պառքա» են թխում և Չարաթ օրը ճրագալուցի ընթրիքը պատրաստութեամբ զբաղում: Ճրագալուցի ընթրիքը յարգարում են ըստ ամենայնի յար և նման ծննդեան ճրագալուցի ընթրիքին:

«Փայտիլը» ուտաց քաղցր խմորից պատրաստուած մի տեսակ թխուածք է, որ պակի ձև ունի և ներկայացնում է Քրիտոսի փշեայ պակի յիշատակը. ժողովուրդ չհասկանալով բառի նշանակութիւնը և թխուածքի խորհուրդը, աղաւաղել է նորան և, փոխանակ «Պտակիլը» ասելու, ասում է «փայտիլը»:

Հակիթը սովորաբար շատ է ներկուում, որովհետև նա հարկաւորում է ոչ թէ ճրագալուցին թաթախելու համար և գատիկ սեղանը զարդարելու համար, այլ և գատիկն յաջորդող առաջին երկու շաբաթը հիւրերին այցելութիւն անողներին հիւրասիրելու համար: Նախիջլեանցուց մէջ կարծիք է տարածուած, թէ գատկական հակիթը շատ ու շատ երկար է դիմանում, չի փչացնուում: Հակիթ խաղալու կամ կռուեցնելու սովորութիւնն այս գաղթականների մէջ համարեալ թէ իսպառ վերացել է, կամ, գուցէ, հէնց սկզբից էլ չի եղել:

Ջատիկ «Ախառի» սովորութիւն չկայ: Ճիշդ է, նախիջլեանցիք էլ մատաղ սիրում են և յաճախակի եկեղեցիների ու վանքերի դռներում մատաղ են բաժանում, բայց ուրիշ տեղերում այնքան ընդունուած ընդհանուր մատաղ մտրթելու, եփելու և եկեղեցիների բակում «ազապի» կամ սիրոյ սեղան պատրաստելու ու ուտելու սովորութիւնն իսպառ վերացել է:

Ջատիկն, երբ ձիւները հալուում են, գետինը տաքանում է, կանաչները ծլում են և երևում է «գատիկ» կոչուած կարմիր միջատը, նախիջլեանցիք առնում են նորան, դնում իւրեանց ափի մէջ և հարցնում. «Խուիմի ճանբան ո՞րն է», և ՚ի հարկէ, պատասխանը չեն ստանում, որովհետև գատիկը խուճապելով գէտուղէն է փախչում: Այս սովորութիւնը պատմական հիմք ունի և շատ գեղեցիկ բնորոշում է այն անելանելի դը-

րութիւնը, որի մէջ ընկել են գաղթականներն իւրեանց գաղթելու առաջին տարին, երբ դեռ ոչ արտոնութիւնների հրովարտակն է ստացուած եղել, ոչ էլ նոցա բնակութեան համար մի որոշ տեղ է սահմանուած եղել: Փախչել, վերադառնալ կարելի չի եղել, որովհետև խիստ հսկողութիւն է եղել, մի հաստատուն բնակութեան տեղ էլ չեն ունեցել. նոքա խակ խուճապել են, ինչպէս գատիկը ձեռքի ափի վերայ շուարած դէս ու դէն է փախչում ու ճանապարհ չի գտնում ազատուելու:

Առհասարակ «Խուիմ-ազասիլ» ¹⁾ մասին գաղթականների մէջ շատ յիշողութիւն չի պահպանուել: Քացի Ղաիմի ճանապարհը գատիկից հարց ու փորձ անելու սովորութիւնից և մի քանի մանդր-մունդր յիշողութիւնից, պահպանուել է և հետեւեալ փոքրիկ երգը, որ անկասկած գաղթականներն իւրեանց հետ Ղաիմից են բերել Նախիջլեան, որովհետև երգի բովանդակութեան հիմքը կազմող գործողութիւնը հէնց կատարուում է Ղաիմում:

- Հենդեկը ինկայ, սանդր գտայ,
- Սանդրը տարի, չոբնին տուի՛,
- Չոբանը ինձի գառը տուեց,
- Գառը տարի ազալիս տուի,
- Ազաս ինձի չալ ձի տուեց,
- Չալ ձին հեճայ, Ղարասու դնացի.
- Ղարասու թաթաւ կուգար,
- Թաթաւ կուգար, սէլ կուվագէր,
- Երկու աղջիկ սէջր կանէին —
- Մէկը մեծ էր, մէկալը պղտիկ.
- Մեծին անցայ, բարև տուի,
- Պղտիկին ալ մայիլ էղայ,
- Առանց սարկի խաչիլ էղայ. ²⁾

ԿԱՆՍՉ ԿԻՒՐԱԿԻ ԵՒ ՉՈՔ

Ջատիկից յետոյ, կանաչ կիւրակէին Նախիջլեանցիք սովորութիւն ունին գաշտ գուրս դալու և դբօսանք կատարելու: Քաղա-

¹⁾ Խուիմ-ազասիլ=Ղրիմի թերակղզի:
²⁾ Այս երգը հազորդել է մեզ օր. Թագուհի Չուբարեանը:

քաղաք սովորաբար գնում են զբոսանքի «Ախսայի-Գերէ» կոչուած ձորակը, որ գտնուում է քաղաքի հիւսիս-արեւելեան կողմը և որի միջով հոսում է մի սառնորակ առուակ և գնում, թափուում է Գօն գետը: «Ախսայի-Գերէ» անունը լիշեալ ձորակը ստացել է առուակից, որ, ինչպէս երևում է, հին ժամանակները կոչուել է տաճկերէն «Ակ-Սու», իսկ յետոյ թուրքաց լիզուին անտեղեակ ժողովուրդի բերանում աղաւաղուել, դառել է «Ախսայ: Գիւղացիք էլ նոյն զբոսանքը կատարելու համար դուրս են գալիս իւրեանց գիւղերը շրջապատող արտերն ու դաշտերը: Այդ զբոսանքի օրն է, որ աղջիկները և կանայք սովորաբար քաղում են «ձեթրինը», բերում տուն, մաքրում և պահում ձմեռուայ համար: Ծեթրինը գաղթականները շաղ են տալիս վերոյիշեալ «խաշըխ-բօրէհի» և «թաթար-բօրէհի» կերակրները վերայ, որոնք, ինչպէս ասել ենք, նախիջլեանցուոյ սիրելի խորտիկներն են:

«խաշըխ-բօրէհին», որին Ռեսսարաբցիք «Ականջապուր» հայերէն անունն են տալիս, մի տեսակ ապուր է, որ պատրաստուում է մաճնախառն մսի արդանակից և ականջի ձևով շինած «բօրէհիներից», այսինքն մտով խճողած խմորիկներից, իսկ «թաթար-բօրէհին» բաղկացած է միայն մաճնախառն և իւղախառն բօրէհիներից, առանց արդանակի: Այդ բօրէհիներով սովորութիւն կալ բաղդ փորձել: Ականջիկներից մէկի մէջ գնում են մի միխակի հատիկ, և ում որ ուտելու ժամանակ դուրս է գալիս այդ միխակը, նա տան մէջ բաղդուորն է համարուում: Նախիջլեանում ձմեռը շատ երկար է տևում, և թէև ձիւն շատ չի գալիս և եկածն էլ շուտով հալուում է, բայց ցորտը խիտ երկար է շարունակուում: Գարուն, կարելի է ասել, որ համարեալ թէ չ'կայ, այնքան աննկատելի է անցնում տարուայ այդ գեղեցիկ եղանակը Գօնի և Աղով ծովի ափերում: Տաքերն այնպէս անակնկալ կերպով են սկսուում, յանկարծակի այնպիսի երաշտութիւն է լինում, որ կարճ միջոցում գիջացած հողը ցամաքում է, նոր ծլած ու կանաչած արօտը թօշնում, գետինը ճագճգում և հացահատիկների արմատները բացուում ու ալրուում են: Ահա հէնց այս պատճա-

ռով սովորութիւն է դարձել թէ գիւղերում և թէ քաղաքում ամեն տարի անդաստան անելու, օրհնելու հողն ու ջուրը և Աստուծոյ գթութիւնը խնդրելու երկիր զովացնելու համար: Այդ հասարակաց մաղթանքն է ահա, որ ճնկաչոք կատարուելու պատճառով ժողովուրդը կոչում է «չոք» և որ նամանաւանդ քաղաքում կատարուում է շատ հանդիսաւոր կերպով: «Չոքի» նախընթաց օրը, որ սովորաբար լինում է շաբաթ, երեկոյեան հանգիստով և խուռն բազմութեամբ բոլոր եկեղեցիների մատուցները բերում են Ս. Ղուսաւորիչ մայր-եկեղեցին, և բազմեցնում սեղանի վերան և հսկումն կատարում — «Յկեսցէ» ասում: Միւս օրը — Կիւրակէ — քաղաքի բոլոր հոգևորականութիւնը հաւաքուում է մայր-եկեղեցին և հանդիսաւոր պատարագ մատուցանելուց յետոյ, խաչ ու խաչվառով, մատուցներով դուրս են գալիս եկեղեցուց և չորս կողմը ճնկաչոք մաղթանք կատարում: Նոյնը կատարում են և գիւղացիք, իւրեանց գիւղերում գտնուած ջրերը օրհնելով, դաշտ դուրս գալով, օրհնած ջուրը շախ տալով և «թաթափի մատաղ» անելով: Չալթրրցիք այդ ժամանակ օրհնում են իւրեանց սուրբ համարուած «Սալըխ-Սու» ջրհօրը, իսկ Թոփտեցիք իւրեանց գիւղի մեծ աղբիւրը — «չուրախը»:

Վ Ի Ճ Ա Կ

Նախիջլեանցիք էլ, ինչպէս պատմում են ծերունիները, հին ժամանակները սովորութիւն են ունեցել ամեն տեղ ընդունուած կերպով վիճակ ձգելու և դորանով իւրեանց բաղդը փորձելու:

Համբարձման տօնի նախընթաց օրն եօթ աղջիկ լուռ ու անտես գնում են եղել ջու հանելու եօթը ջրհօրից և ծաղկէփնջերով զարդարելով ու մետաքսէ կտորով ծածկելով ջրամանը, տանում են եղել նորան մի ծառի տակ և պահում պարտիզում: Միւս օրը պատարագից յետոյ հաւաքուում են եղել սղջիկներ և կանայք և նստելով պարտիզում կանաչի վերայ և սափօրը

մէջ բերելով, մէջը ներկայ գտնուողները ամեն մէկը մի ուր և է իր է ձգում եղել: Այնուհետև կանանցից մէկն իբրև նախերգանք ասում է եղել.

«Վիճակ, վիճակ»,
Վիճակի չիչակ»,
Վարդ, մանուշակ»,
«Օսկի կօճակ».

Խօսքերը, և սկսում է եղել վիճակահանութեան կարգը: Ամեն մէկը մի մի տուն վիճակի երգ է ասելու եղել և հանել սափորից մի իր. որի ձգած իրը դուրս է դալիս եղել, նորան էլ յարմարեցնում են եղել երգի իմաստը:

Այժմ այդ հին, գեղեցիկ սովորութիւնը քաղաքում խաղաղ վերացել է, վիճակի երգերն էլ մոռացուել են և պահպանուել է, այն էլ միայն մասամբ, զիւղերում: Մինչև ցայսօր դեռ գիւղացի կանանց և աղջիկների բերանում պահուել են վիճակի այդ վաղեմի երգերից մի քանի տուն բան, որ մեզ յաջողուեց մի պառաւի ասել տալ և զրի անցնել:

1

4

Կանանց զուձղան ¹⁾ բռնէի,
Կանանց պաղչաց ջրէի,
Բիլբիլ ձի հեծցունէին,
Ջուտ մութատիս հասցունէին:

Հերու ունէի մէկ գօտի,
Սս տարի ունեցայ երկու գօտի
Երկուսն ալ տատու խուշ ²⁾:
Տուշմանիս աչքը փուշ:

2

5

Սս ձագ էի ճըտվրտացի,
Օսկի սինի կըտկըտացի,
Փարզարիտէ թել շարէի,
Ալեմին ²⁾ Սուլթան ըլլայի:

Օսկի կթիչք բռնէի,
Երծաթ մակաթ գարնէի
Արնոց տանէի,
Բարնոց բերէի:

3

6

Փանուկն էր մօրին գնաց,
Օսկի կացինը ձեռքը
Քանի քամին քարին կ'գարնէր,
Կ'սաղար լուսինկան ծոցը:

Վերէն ինկաւ մէքամ բալիք,
Եկաւ, սեղանիս գուռ կանեցաւ,
Սուրբ սեղանիս գուռ բացուեցաւ
Տաճարիս դուռ բացուեցաւ:

¹⁾ Գումգան=ջրաման: ²⁾ Ալեմ=աշխարհ: ³⁾ Տուտու խուշ=գրախոսանալ:

7

9

Մինտար մինտարին վրան,
Հրամէ, նստի վրան.
Ջուտ մութ ու շուտ խաղաղարան,
Զիգայ չոր քամին վրան:

Ելլայ, նայեցայ աշխարհիս վրան,
Տատուերկու լուծ լծուած էր.
Ան ալ իմիս նասխախ ¹⁾ վրան,
Իմիս պաղղաւորութիւնիս վրան:

8

10

Վարի տունը գնացի,—
Բամբակ գղած, դրած.
Վերի տունը գնացի,—
Հաց էփած, դրած:

Բոցսը էրկան է, էրկան է,
Հալաւ տահա էրկան է.
Խանէ խանէ քալէի, ²⁾
Թօղը էրկինք հանէի: ³⁾

Քաղաքում այժմ նոյն իսկ Համբարձման Հինգշաբթի օրը միմեանց տուն են հաւաքում աղջիկներն ու երիտասարդները և թերթիկների վերայ զրում են դանազան սրբերի ու սրբուհիների անուններ: Այնուհետև վիճակահանութեան պէս հանում են թերթիկները. ում ինչ սրբի անուն գրած թերթիկ է դուրս գալիս, նա էլ գնում է ս. Համբարձման եկեղեցին և նոյն սրբի պատկերի առաջ մոմ է վառում ու աղօթում, որ իւր «մուրատը» կատարուի: Այդպիսի վիճակահանութեան ժամանակ լաճախակի այնպէս է պատահում, որ ներկայ գտնուող և վիճակահանութեան մասնակցող երիտասարդներին դուրս է դալիս ներկայ գտնուող և վիճակահանութեան մասնակցող աղջիկների անունով սրբուհու անուն և ընդհակառակը: Գորանից դուշակում են, թէ ում է վիճակուած, որին հարսնանալ ու փեսայանալ: Վիճակի այս երկրորդ տեսակը, որ այնքան քիչ է կատարուում, որ կարելի է նոյնպէս արդէն վերացած համարել, կոչուում է «Փոքր վիճակ», հակառակ առաջին տեսակին, որ կոչուում է Մեծ-վիճակ:

¹⁾ Նասխալ=բաղդ: ²⁾ Խանէ խանէ քալել=փոզոցէ փոզոց շրջել: ³⁾ Վիճակի այս երգերի մի վարիանտն էլ տպագրուած է «Наши чебансий Говоръ»-ում:

ՎԱՐԳԱՎԱՌ Ս. ՅԱԿՈՎԲ ԵՒ ՈՒԽՏԱԿՆԱՅՈՒԹԻՒՆ

Վարդավառին նախիջևանցիք էլ «Վարթէվոր» են ասում: Միմեանց վերայ ջուր սրսկելու-«վարթէվոր անելու» կամ «վարթէվոր խաղալու» սովորութիւնը քաղաքում բոլորովին վերացել է և պահպանուել է միայն գիւղերում: Վարդավառին կատարուում է նախիջևանցուց տեղական ամենամեծ ուխտագնացութիւնը դէպի Ս. Խաչ վանքը: Առհասարակ նախիջևանցիք, ինչպէս և ուրիշ տեղերի հայերը, շատ են սիրում ուխտագնացութիւն և կատարում են նորան ամեն տեղ ընդունուած կերպով: Նոքա օրերով մնում են ուխտի տեղերում, մատաղներ են մորթում, ուտում, խմում, պարում են և քէֆ ու ուրախութիւն անում:

Քացի սովորական մատաղացուից-ոչխարից, նախիջևանցիք սովորութիւն ունին մատաղ անելու և աքաղաղներ և այլ մասնաւորապէս ս. Յակովբայ տօնի օրը: Առհասարակ ս. Յակովբայ տօնի նախընթաց օրն ամեն տուն գնում է այնքան աքաղաղ, որքան տանն արու անդամ կա, սկսած զիսցիկ մանուկներից և վերջացած մեծ մարդկանցով ու ծերունիներով: Հետաքրքրական պատկեր է ներկայացնում այդ օրը քաղաքի շուկան. աքաղաղ է, որ ամեն կողմից բերում են քաղաք ծախելու, որովհետև, բացի հայկական գիւղերից, շրջակայ բոլոր գիւղերում էլ յայտնի է լինում, որ այդ օրը հայերն աքաղաղ են գնում մատաղ անելու, ուրեմն և մեծ պահանջ կայ Նախիջևանի շուկայում: Աքաղաղների կռկոպը, «մաթռապաղների»¹⁾ իւրեանց «խորոզներին» տուած գովասանքը, գնողների սակարկութեան ձայները մարդու ականջ են խլացնում: Ամեն տեղ միայն աքաղաղ է երևում—սայլերի վերայ, «ոտերի վերայ առևտուր անողների» ձեռքին, գետնի վերայ թափած, կողովների մէջ— ամեն տեղ միայն աքաղաղի մասին է խօսքը, ամեն կողմից միայն «խորոզ» խօսքն է, մարդու ականջին հասնում:

Միւս օրը-տօնի օրը մատաղացու աքաղաղներին տանում

¹⁾ Մաթռապաղ կոչուում են այն մանրավաճառները, որոնք գիւղացիներից ապրանք էժան գնով առնում են ու ձեռաց թանկ գնով վաճառում:

են եկեղեցիները բալը, մորթել ևն տալիս, կամ ինքեանք են մորթում և տուն բերելով ու խաշելով, մաս-մաս են անում ու սովորական մատաղի պէս հաց վերայ դրած բաժանում դրացիներին:

Թէ ինչից է առաջ եկել աքաղաղ մատաղ անելու այդ սովորութիւնը յատկապէս ս. Յակովբայ տօնին,— նախիջևանցիք ինքեանք էլ չգիտեն: Նոքա այդպէս իւրեանց հայրերից տեսել են, այդպէս էլ աւանդաբար կատարում են: Ախշոք է, ծերերից ոմանք այդ մասին պէս-պէս պատմութիւններ են անում, բայց, մեր կարծիքով, դոցանից և ոչ մէկը չի բացատրում այդ սովորութիւնը. դոքա— այդ պատմութիւնները բոլորը ևս յետոյ գտած— հնարած բաներ են և ցոյց են տալիս աւելի ձգտումն մեկնելու այդ սովորութիւնը, քան թէ իսկապէս մեկնում են: Ոմանք, օրինակի համար, պատմում են, թէ երբ որ ս. Յակովբ, Մծբնայ հայրապետը վախճանել է, նորա գերեզմանի վերայ այնքան ոչխար են մատաղ արել, որ ձգուած փորոտքի և աւելորդ մասերի նեխելուց և զարշահոտութիւնից ժանտախտի պէս մի վարակիչ հիւանդութիւն է առաջ եկել և սկսել կոտորել ժողովուրդը: Հասկացող և իմաստուն մարդիկ ցաւը վերջացնելու նպատակով ժողովրդին խորհուրդ են տուել, ոչխարի փոխարէն, աքաղաղ մատաղ անելու, հասկացնելով, թէ սուրբը ոչխարի մատաղ չի ընդունում: Ոմանք էլ պատմում են, թէ մէկ անգամ ս. Յակովբը գնում է մի տեղ և տեսնում է, որ այդ տեղի ժողովուրդը տանջուում է մի տեսակ հիւանդութիւնից: Սուրբը պատուիրում է աքաղաղի միս ուտել, և բոլորեքեան առողջանում են, ուստի և երբ վախճանում է նա, սովորութիւն է դառնում ՚ի պատիւ նորա աքաղաղ մատաղ անելու, և այլն և այլն:

Քացի Ս. Խաչ վանքի մեծ ուխտագնացութիւնից, նախիջևանցիք ունին այլ ևս բաղմաթիւ սրբատեղեր, որոնց ուխտերը նոքա կատարում են մեծ ջերմեռանդութեամբ: Համարեա ամեն մի եկեղեցի, թէ քաղաքում և թէ գիւղերում ունի իւր առանձին ուխտի օրը: Ս. Խաչ վանքը, բացի Վարդավառից, ունի այլ ևս ուրիշ ուխտի օրեր: Թովտի գիւղի «Սալըխ-Սու» կոչուած աղբիւրը, որի ջուրը բուժիչ զօրութիւն ու-

նի, որովհետև զիւղացիներէց մէկի տեսիլքով լոյս է իջել նորա վերայ, և որի վերայ մատուռ է շինուած, ունի իւր ուխտի օրը. Ս. Խաչի մօտ գտնուած «Սալըխ-Սու» սղբիւրը, որի վերայ նոյնպէս մի մատուածն շինութիւն կայ, դարձեալ ուխտատեղի է և վանք ուխտ պնացողներն այցելում են և այդ սղբիւրը: Մեծ հռչակ է վայելում իբրև ուխտատեղի նամանաւանդ Նիսուրիթայ զիւղի ս. Կարապետ եկեղեցին, որի ուխտաւորը և մատաղը թէ քաղաքից և թէ զիւղերից տարինտաններկու ամիս անպակաս են լինում. մեծ հռչակ է վայելում իբրև ուխտատեղի և քաղաքի ս. Գէորգ եկեղեցին, որի ուխտը կոչուում է «խրտրելից», կատարուում է ուխտադնացութեան բոլոր պարագաներով և տևում է երեք օր: Սյգ ուխտատեղիները, բացի նորանից, որ նոքա բաւականութիւն են տալիս ժողովրդի ջերմեռանդութեան, այլ և ծառայում են իբրև աղջիկտեղի տեղեր նախիջևանցի երիտասարդների համար. նամանաւանդ այդ նպատակին ծառայեցնում են «վարթէփօրը» և «խրտրելիցը»:

Նախիջևանցիք հեռաւոր ուխտադնացութիւն կատարում են, զնալով Երուսաղէմ, Մշոյ ս. Կարապետը և ս. Էջմիածին: Նոքա շատ են սիրում «Հաջի» գառնալ, ուստի և իւրաքանչիւր նախիջևանցու մեծ բաղձանքն է, երբ նա հասակն աւնում է, զնալ ս. քաղաքը, տեսնել ս. գերեզմանը, ս. զլիսաղիբը և արժանանալ ս. լոյսի տեսութեան: Սովորաբար զնում են բարեկենդանին, մնում են ս. Յակովբում ամբողջ Մեծ-պատր, տեսնում են դատկական հանդէսները և վերադառնում են տուն, բերելով իւրեանց հետ «Քետ յորդանայ» և ուրիշ սովորական բաներ: Ս. Էջմիածին նոքա զնում են առհասարակ մեռնորհնէքին Հայաստանեայց եկեղեցու այդ նոխրական հանդիսին ներկայ գտնուելու, ս. մեռնի կաթսան համբուրելու և աչքով ս. մեռնի եփ եկածը տեսնելու իսկ ս. Կարապետ զնում են նշանաւածները, որովհետև նախիջևանցի կտրիճներն իւրեանց «մուրաղին» հասնելու համար համարեան թէ միշտ ուխտած են լինում ս. Կարապետի գերեզմանը համբուրելու: Մինչև ցայսօր զեռ ձեր մարդկանց բերանից կարելի է լսել «խարիպ Մելքոն»

կոչուած կտրճի երգը, որ ուխտած լինելով ս. Կարապետ ուխտ զնալու և հիւանդութեան պատճառով չկարողանալով կատարել իւր ուխտը, տանջուում ու հալումաշ է լինում: Վերջապէս չկարողանալով զիմանալ, նա հիւանդ-հիւանդ ճանապարհ է ընկնում զէպի Հայաստան իւր կտրիճ ընկերների հետ, բաց չը հասնելով իւր «մուրատին», նա հողին աւանդում է Թիֆլիսում, կտակելով, որ իւր կտրիճ ընկերները, զոնէ, «մուրատը», այսինքն իւր ձին տանեն ս. Կարապետի դրանը կապեն:

Սխտի տարի ցաւ քաշիլ էր խարիպ¹⁾ Մելքոնը,
 Ս. Կարապետ ուխտ արիլ էր խարիպ Մելքոնը:
 Չիերս հեծանք ճամփըվեցանք, գեզէն չէթ²⁾ էլլանք,
 «Չիմլալ, աղա, չիմլալ, աղա, ինքդ երթաչի»:
 «Գնա, Մելքոն, զնա, Մելքոն, ուխտդ կատարէ»,
 «Աոխէ զէնկուդ,³⁾ կուպուր խամչիդ,⁴⁾ մի մնալ հայխէն»:
 Կախեցի զէնկու, կուպուցի խամչիս, հասաց Նախըվան:
 Ամփըվեցանք, ճամփըվեցանք խաղ ու խուենդումով,
 Ամփըվեցանք մինչև թամպը⁵⁾ խաղալ-խնդալով:
 Թամպէն էլլանք, Քափքայ հասանք, ոտքերս ուռեցաւ,
 Քափքայէն էլլանք, սարը հասենք, սիրտս ուռեցաւ,
 Սարէն էլլանք. Թիֆլիզ հասանք, մէկ բան չիմացայ:
 Հնչ աղաներ, հնչ աղաներ, ճարիս ճար գտիք:
 Երկու տղաք խօսք մէկ էղանք, բօշտա բռնեցինք,
 Մինչ որքի բօշտան ալ էկաւ, Մելքոնը լմնցաւ:
 Յիսուն չորս առխատաշներս⁶⁾ լաց-գոռում էղանք,
 Մենք փորեցինք, մենք թաղեցինք մէկ հայ տէրտէրով,
 Յիսուն չորս առխատաշներս չորս զին փաթթաց:
 Յիսուն չորս առխատաշներս էլլանք, զնացինք:
 «Մուրատս տարէք, ս. Կարապետին դուռը կապեցէք»:
 «Քարև կանիք Խաչիկ ախբօրս և բարաչիս»,
 «Քարև կանիք Խաչիկ ախբօրս և մամաչիս»:⁷⁾

1) խարիպ = աղքատ. 2) Չէթ = գաշտ. 3) Ձէնկու = ապանդակ
 4) խամչի = մտրակ. 5) Թամպ = ձառն. 6) Առխատաշ = ընկեր:
 7) Սյս երգը մեզ հաղորդել է պ. Սերովբէ Չաթուրեանը: Սա, ինչպէս երևում է մտքից, խանգարուած և պակասաւոր է:

Ս. Կարապետի ուխտաւոր կտրիճներէց է Մ. Նալբանդեանցի «Մինին խօսք, մինին հարս» վէպի զլիաւոր հերոսը, որ նշանուած լինելով և իւր «մուրատին» հասնելու համար ս. Կարապետին ուխտ արած ու գնացած լինելով, մինչև որ վերադառնում է ուխտից իւր նշանածին արդէն ուրիշին հարս եղած է գտնում: Նոյն վէպի մէջ հանդուցեալ հրապարակախօսը նկարագրել է, ՚ի միջի այլոց, և նախիջևանցուց Ս. Խաչի «Սալըլի-Սուլին», ուխտ գնալու և սուրբ սղբերի մօտ դրոնուած ծառերի վերայ հնոտիներ փաթաթելու, իբրև իւրեանց ցաւերն այնտեղ թողնելու նշան, սովորութիւնը:

Բացի այս ուխտագնացութիւններէց, նախիջևանցիք կատարում են և մի ուրիշ ուտագնացութիւն. նոքա երբեմն ուխտ են գնում և Ազովի ափին գտնուած Մարիուպօլ յունաբնակ քաղաքի Տիրամօր հրաշագործ պատկերին: Այս վերջին ուխտագնացութեան սովորութիւնը նախիջևանցիք բերել են իւրեանց հետ Ղրիմից: Մարիուպօլ քաղաքը, ինչպէս յայտնի է, հիմնարկուել է Նախիջևանի հետ միասին յոյների ձեռքով, որոնք հայերի հետ միաժամանակ նոյն պայմաններով և նոյն հանդամանքերի մէջ դուրս են եկել Ղրիմից և զաղթել Ռուսաստան, բերելով իւրեանց հետ իւրեանց ամենամեծ սրբութիւնը — Տիրամօր հրաշագործ պատկերը: Ղրիմի յունաց ս. Աստուածածին վանքը, որտեղից հանուած է այդ պատկերը, մինչև ցայսօր ևս գոյութիւն ունի և գտնուում է Բախչիսարայից 1 1/2 վերստ հեռավորութեան վերայ «Ջրհուդ-կալէ» կոչուած Կարալիմ հրէաների աւերակ քաղաքի մօտ: Վանքը փորուած է միապաղաղ ապառաժի մէջ մի լեռնացքում, որ վանքի հետ միասին տեղացիները կոչում են «Մարիում»: Վանքի հիմնարկութեան մասին պատմում են հետեւեալը: ԺԵ դարի կիսում թաթարների մայրաքաղաքը Բախչիսարայ տեղափոխուելու ժամանակները լեռների վերայ յանկարծ յայտնուում է մի վիշապ, որ սկսում է լափել շրջակայ յոյների բոլոր անասունները և մեծ սաղսափ է ձգում բոլորի վերայ: Միամիտ փողովուրդը միջոց չունենալով յաղթել վիշապին, սկսում է ջերմեռանդութեամբ աղօթել և Աստուածամօր բարեխօսութիւնը խնդրել

այդ չար գաղանի դէմ: Մէկ օր յանկարծ մի գօրեղ լոյս է երևում այժմ «Մարիում» կոչուած լեռնանցքի դժուարամատոյց ապառաժներից մէկի վերայ և սպանութիւնները ու կոտորածները դադարում են: Քրիստոնեաներն աշխատում են բարձրանալ, լոյսի տեղը հասնել, բայց չեն կարողանում, որովհետև ապառաժը բարձր էր և միապաղաղ: Նոքա ձեռնարկում են աստիճաններ փորելու և մեծ աշխատանք ու ջանք գլծ դնելուց յետոյ, բարձրանում են ապառաժի զաղաթը: Այդտեղ նոքա տեսնում են լոյսի տեղում մի սուրբ պատկեր և վիշապի գիակը: Պատկերն իսկոյն տեղափոխում են ականաւոր քրիստոնեաներից մէկի տունը, բայց նա քանիցս անգամ նորից վերադառնում է իւր նախկին տեղը: Այն ժամանակ փողովուրդը սկսում է փորել ապառաժը և մի փոքրիկ մատուռ շինելով, զետեղում է նորս մէջ սուրբ պատկերը և եկեղեցին կոչում է «ս. Աստուածածին», որովհետև պատկերի յայտնութիւնն եղել էր օգոստոսի 15-ին:

Նախիջևանցիք, որոնք ղեռ Ղրիմում բնակուելու ժամանակ սովորութիւն են ունեցել ուխտ գնալու յունաց սուրբ Աստուածածինը, Նախիջևան տեղափոխուելուց յետոյ էլ չեն մոռաշցել նոյն սովորութիւնը և շարունակել են և մինչև ցայսօր ևս արուևակ ում են «Մարիում» ուխտ գնալ:

Ուխտագնացութիւններին նախիջևանցի զիւղացիների զըլիաւոր զուարճութիւններից մէկն է գօտեմարտութիւնը, որ կոչուում է «գուռաշ»: Գուռաշը կատարում են զիւղացի կրտրիճները և դորանով քաջութեան համբաւ են ձեռք բերում թէ իւրեանց համագիւղացիների, թէ բոլոր հայ զիւղացիների և թէ իւրեանց հարսնացուների ու հաւանած աղջիկների աչքին: Հանդիսատես ուխտաւորներից, գլխաւորապէս զիւղացիներից մի ընդարձակ կրկէսի ձևով շրջան է կազմուում, որի մէջտեղը դրուում է դոմշի գլուխ: Ասպարէզ են դուրս գալիս մէջտեղը եկողները և պտոյտ գալով զլիսի չորս կողմը, աշխատում են յարմարութեամբ մէկգմէկի բռնել և գօտեմարտելով վայր գլորել ու չօքել հակառակորդի կրծքին, որ յաղթութեան նշանն է: Յաղթողը ստանում է շրջապատողների խրախուսանքը ու գովասանքը և իբրև յաղթութեան նշան տէր է դառնում

գոմշի գլխին, որ ոչ թի ու քաջութեան էմբլեմն է: Հին ժամանակները, երբ այդ օղերին սոխորութիւն է եղել և գոմէշ մորթի, ասպարէզ է հանուել և գոմշի թարմ գլուխը և յաղթողն իւր յաղթանակն եփել, կերել է իւր համադիւղացիներէ, կամ, լաւ է ասել, իւր թաղեցիներէ հետ, և դուարձացել ու ուրախութիւն արել: Իսկ այժմ, երբ արդէն գոմէշ չի մորթուում, ասպարէզի մէջտեղը սովորաբար դրուում է գոմշի զանգը և յաղթողը քէֆ է անում իւր թաղեցի կտրիճների հետ, որոնք մեծ պարծանք են համարում իւրեանց համար, որ իւրեանց թաղն է յաղթող դուրս եկել, և հպարտանում են միւս թաղեցիների առաջ: Այդ քէֆերի ժամանակ յաճախակի կռիւ է պատահում յաղթող կտրիճի թաղեցիների հետ, որոնք, ՚ի հարկէ, նախանձում են չեն կարողանում գիմանալ և չ'պատասխանել իւրեանց հակառակորդների կծու ակնարկութիւններին ու սրաբանութիւններին:

Առհասարակ նախընտանի զիւղերում թալականութիւնը շատ զարգացած է և «մահլալական կռիւներ», որոնք յաճախ վերջանում են տուր ու գմբդով, վիրաւորանքով և մինչև անգամ մարդասպանութեամբ, զիւղական կեանքի սովորական երեւոյթներից են: Համարեմ ոչ մի քէֆ ու ուրախութիւն առանց կռուի չի վերջանում: Մի «մահլալից» պտակ է գնում եկեղեցի, միւս «մահլալի» երիտասարդները հաւաքուում են և կռիւ են սարքում պտակին մասնակցող երիտասարդների հետ. մի թագում քէֆով, ուրախութեամբ «բարեկենանք են նստում», միւս «մահլալի», տղաքն այնպէս են վերաբերում, այնպէս են իւրեանց պահում, որ անպատճառ կռիւ է ծագում նոցա մէջ. մէկ մահլալում «բակլայ-խորան» են կատարում, միւս մահլալացիք անպատճառ առիթ են որոնում խանդարելու ուրախութիւնը, որից, վերջ ՚ի վերջոյ, նոյնպէս կռիւ է գուրս գալիս:

Յաղթանակը տանող և անյաղթ մնացող «գուռաշ» եկողներին անունները երկար ժամանակ մնում են ժողովրդի բերանում և խօսք ու զրոյցի առարկայ դառնում: Հին ժամանակներէ, օրինակի համար, պահուել է մի «կարճուկ Մառթին» անունով կտրճի անուն, որ միշտ յաղթող է եղել և որի մէջ-

քը, ինչպէս ասում են, երբէք գետնին չի կպել: Դորա-այդ Մառթինի մասին մինչև անգամ երգ էլ է կապուել, որի մէջ «կարճուկին» շուայած գովասանքների հետ միասին կայ և «գուռաշի» նկարագրութիւնը:

<p>1</p> <p>Հէջ, մէղի, դացէք մէջդան, Ի՛նչ այդպէս առաջև կուգան. Զարկ խամչին, տուն մի նաչիր, Հոնէն ալ կընայ սէլը, ¹⁾ Թող էլին կտրիճները:</p> <p>2</p> <p>Ո՛ւր է գոմէշին կոխը, Թո՛ղ մէջդան ²⁾ գայ ուզեցողը, Տէ, հածէ, տէվէ-խալտրան, ³⁾ Աթխուլախ, ⁴⁾ աչու երխան. ⁵⁾ Հապա տուն, կարճուկ Մառթին, Ի՛նչու կը նայիս հալխին: ⁶⁾</p> <p>3</p> <p>Իշտէ կարճուկ Մառթինը Կայնեց Ակոբին առջևը, Իկան գօղի գօղիի, Առնուեցան ձեռք ձեռքի Թընդաց տակը գետինը, Հալա էլլան ⁷⁾ թօզերը,</p> <p>4</p> <p>Տաքցան, ասլան կրտեցան, Չորս քովը պըտըտու եցան. Ակոբը փաթթըվեցաւ,</p>	<p>Ու մէջքէն խափմէշ արաւ. ⁸⁾ Մառթինը մէկէն բըռնից, Ճըկից, վերուց թապլից: 5 Ելլան տահա կրտրիճներ, Ան Մառթինին հիչ բան չէր, Նորա գալ էր պատառը, Գիտէ ալայ ⁹⁾ աշխարքը, Նա օմուզին ¹⁰⁾ վրայէն, Օպա թապլած կրտրիճ է: 6 Կարճուկ Մառթինին ուժին Ուժ չի հտունի հիչ մէկին. Արիֆէրիմ, կարճուկ Մառթին, Նամ ¹¹⁾ իս տուն գեղացիին. Տուն առիր ան կըլովը, Քրտինքիտ հելալ հախը: 7 Ծօ, Մառթին, մէջնակ չուտիս, Մեր փայն-ալ քիչ մը պահիս, Կոխուն համը մենք-ալ տեսնունք, Քու ուժէդ մենք ալ առնունք, Քեզի պէս ասլան կտրինք, Գալ պատուինք, օպա ¹²⁾ զըրչինք: ¹³⁾</p>
---	---

1) Սէլը—հանդիսատեսութիւն: 2) Մէջդան—հրապարակ, ասպարէզ:
3) Տէվէ-խալտրան—ուխտ բարձրացնող: 4) Աթխուլախ—ձիու ականջ: 5) Աչու-երխան—արջ գլորող: 6) Հալխ—ժողովուրդ: 7) Հալա բլլալ—բարձրանալ:
8) Խափմիշ սնել—բռնել: 9) Ալայ—բոլոր: 10) Օմուզ—ուս: 11) Նամ—անուն,
հոչակ: 12) Օպա—սար:
13) Այս երգն առաջին անգամ հրատարակուել է Ռափայէլ Պատկանեանցի Մոսկուայում տպագրած երգարանի երկրորդ տետրակում:

Տ Օ Ն - Չ Ն Ո Ր Հ Ա Ի Ո Ր

Ոչ մի հայաբնակ տեղում, կարելի է ասել, այնպէս ընդունուած չէ տօնախմբութիւն կատարելը, ինչպէս Նախիջևանում: Ամեն տեղ էլ տօնախմբութիւն կայ, ամեն տեղ էլ քահանան տօնախմբութեան նախընթաց օրուայ երեկոյեան զնում է տօնատիրոջ տունը, մօմ է տալիս տօնատիրոջ ձեռքը, պահպանիչ ասում ու շնորհաւորում, ամեն տեղ էլ հանդիսաւոր կերպով իւրեանց տօնախմբութիւնը կատարողներ են լինում, բայց մի այդպիսի ընդհանուր սովորութիւն կամ կարգ, որից շատ քչերն են համարձակում շեղուել, որ մի տեսակ պարտականացուցիչ, պաշտօնական բնասրութիւն ունի, ոչ մի տեղ չի կարելի տեսնել:

Տօնախմբութիւններ էլ խիստ յաճախ են պատահում, որովհետեւ նախիջևանցիք սովորութիւն չունին իւրեանց զաւակներին ազգային անուններ տալու, որոնք մեծամասնութեամբ տօն չունին, այլ սովորաբար օրացոյցի անուններ են տալիս: Քացի սուրանից, նոքա տօնում են և աղջիկների ու կանանց տօները, թէև ոչ այնպէս հանդիսաւոր կերպով, ինչպէս տըղամարդկանցը: Յաճախակի դիտմամբ այս կամ այն անունն են դնում, որ այս ինչ կամ այն ինչ օրն էլ կատարեն տօնախմբութիւնը, կամ, ինչպէս ասում են, «Տօշնաւորը»: Այդ պատճառով էլ մի հազուադէպ երևոյթ չէ մի տան մէջ միեւնոյն օրն երկու կամ երեք տօն-շնորհաւոր պատահելը, ինչպէս, օրինակի համար, Յովհաննու Մկրտչի, ս. Սարգսի ու Մարտիրոսի, Մարկոս-Ղուկասի, Յովակիմ և Աննայի և միւս այդպիսի տօներին: Երբ որ միեւնոյն բարեկամների, ազգականների և ծանօթների և առհասարակ միմեանց հետ զնալ-զալ ունեցողների շրջանում մի և նոյն անուններն են պատահում, ուրեմն և մի և նոյն օրերն են զալիս տօն-շնորհաւորները, այնպիսի կարգ է պահպանուում, որ հնարաւոր լինի ամենին էլ միմեանց տօն-շնորհաւորի պատահել, մէկ օրը մէկն է կատարում, միւս օրը միւսը, երրորդ օրը մի ուրիշը և այսպէս բոլորեքեան: Մեծ վիրաւորանք է համարուում մէկի տօն-շնորհաւորին չերթալը, եթէ այդ մէկը քո տունդ քո տօն-շնորհաւորին եկել է:

Չատերը դորսնից շուրովին կտրուում են միմեանց տուն գնալ-զալուց, որովհետև յաճախ կարելի է պատահել, տեսնել այնպիսի ընտանիքներ, որոնք մինչև անգամ իւրեանց ոչ հեռի ազգականների տունը յաճախում են միայն տօն-շնորհաւորից տօն-շնորհաւոր: Այդ պատճառով էլ մեծ ճշգրութեամբ հետևում են օրացոյցին, մեծ ճշգրութեամբ ծանօթների, բարեկամների և ազգականների տօների ցուցակն են պահում, ճշգրութեամբ էլ միտներն են պահում, թէ իւրեանց տունը տօն-շնորհաւորին ո՞վ է եկել, ո՞վ չի եկել, որ եկողին անպատճառ փոխադարձ այցելութեամբ պատուեն, չեկողի մօտ էլ անպատճառ չերթան: Գորանից է առաջ զալիս այն հանգամանքը, որ մեծ տօն-շնորհաւորներին քաղաքի փողոցները, որոնք առհասարակ շատ խաղաղ ու հանգիստ են, մի առանձին կենդանութիւն են ստանում: Գեղեցիկ կառքերը սրբնթաց արշաւում են, ոտքով այցելութիւն անողները խոնուում են փողոցներում, տները գլխաւոր դռները, որոնք սովորաբար փակ են լինում, կրնի վերայ բացուում են, մէկը մտնում, է միւսը դուրս է զալիս:

Մինչև անգամ նոքա, որոնց անուններն այն տեսակից են, որ տօն ունենալ չեն կարող, ինչպէս Լոյսպարոնները, Խաչերեսները, Պարոնները, Վարդերեսները, Լուսիկները, Լուսպիքաները, Թուշիկները, Գեղեցիկները, Սրբուհիները, Տիրուհիները, Երանուհիները, Քրիստոստուրները, Խաչեղբայրները և միւսները աշխատում են յարմարեցնել իւրեանց անունները մի որ և իցէ սրբի կամ սրբուհու տօնի, որ կարողանան տօն-շնորհաւոր կատարել: Վարդերեսները, օրինակի համար, կատարում են իւրեանց տօնը Վարդավառին, Լոյսպարոնները և Պարոնները – Լուսաւորչի տօներից մէկին, Սրբուհիները, Տիրուհիները, Թագուհիները – Աստուածածնայ տօներից մէկին, Խաչերեսները, Քրիստոստուրները և Խաչեղբայրները – Խաչի տօներից մէկին, որովհետև առաջին անուան մէջ «Վարդ» բառը կայ, երկրորդի մէջ «լոյս» բառը, երրորդի մէջ «խաչ» բառը և վերջապէս, միւսներն Աստուածածնայ մակդիրներն են: «Տօշնաւոր քալողները» մտնելով տօն-շնորհաւորի տունը,

նախապէս համբուրուում են տօնատիրոջ հետ, ասելով. «Մեծ օրդ շնաւոր», յետոյ կարգով մօտենում են տօնատիրոջ ընտանիքի միւս անդամներին՝ մօրը, հօրը, եղբօրը և միւսներին, եթէ դուքաներկայ են լինում, և ձեռք առնելով, նոցա ևս շնորհաւորում են, կրկնելով նոյն ֆորմուլան— «Մեծ օրերդ շնաւոր»: Այնուհետև հիւրը հրաւիրուում է սեղանին, եթէ սեղան է պատրաստուած լինում, իսկ եթէ սեղան չ'կայ, մատուցուում է սուրճ, թէյ կամ շոկոլադ, ըստ կամաց, որը ցանկանայ հիւրը: Չատերի մտնելն ու դուրս գալը մէկ է լինում, որովհետև յաճախ այցելելու այնքան շատ տեղ է լինում, որ այցելողները չեն ժամանում ամեն տեղ հասնել, ուստի և շատ շտապում են: Չատերն էլ մնում են, լաւ ուտում-խմում, յետոյ գնում: Յամենայն դէպս ամենքն էլ պարտական են, գոնէ, մի բաժակ զինի, կամ մի գաւաթ օղի անուշ անել և մի կտոր բան բերանը դնել շնորհաւորելու համար: Այդ դէպքում, ՚ի հարկէ, վարձեալ կրկնուում ու երեքլինուում են «Մեծ օրդ շնաւոր» բառերը, որոնց վերայ շատ անգամ աւելացնում են և «Մեծ ըլլաս» բառերը:

Սեղանները սարքուում են ճաշակով և զարդարուում են թանկագին և համադամ ուտելիքներով՝ սովորական բռնուածքներով, թթուեղէնով, ձկնեղէնով, պանիրներով, երիշիկներով, ապուխտներով, տապակածով ու խորովածով, մեղր ու կարագով և հաստ սերով-«խայմախով» ու մատղաշ «խուզիլ» «փորլիցով», որ խաշած ամբողջ մեծ թարթ ձկան հետ միասին հարուստ տօն-շնորհաւորի սեղանի առաջին զարդն ու ու բնորոշ կերակուրն է: 12 ժամին, երբ արդէն բաւականին բազմութիւն է հաւաքուած լինում, մատուցուում է կասկարայ-կասկարայ համեղ թելբաց-կուբաթին ձկնով, մտով, կամ հաւեղէնով, որ «բաղէմով մեղէ» և «խուրաբիա» կոչուած անուշ թխուածքների հետ միասին, նոյնպէս տօն շնորհաւորների սեղանի յատկանիշ համադամներից է:

«խուզիլ փորլիցը» մատղաշ գառն է, փորն եղինձով խրճողած և փուռը դրած, իսկ «բաղէմով մեղէն» ու «խուրաբիան» մի տեսակ անուշեղէն են— առաջինն ամբողջապէս

ձուր սպիտակուցից, նուշից ու շաքարից շաղախուած, երկրորդն անուշ խմորից, իւղից և կոտորած նշից:

Հիւրերին ճանապարհ ձգելու ժամանակ տօնատէրը նոցա, որոնց հետ ընտանիքով գնալ-դալ չունի, ճանապարհ է դնում, շնորհակալութիւն յայտնելով, որ նոքա եկել էին պատուելու նորան, իսկ նոցա, որոնց հետ ընտանիքով «երթալ-դալ» ունի, հրաւիրում է երեկոյեան ընտանիքով գալու, եթէ մեծ հրաւերք ունի, ասելով. «Իրիկունն էլ հրամեցէք ընտնիքով», իսկ եթէ առանձին հրաւերք չունի, ասելով, «Թէև հրամեցէքով բան չունինք, բայց մօտ մաշղիկը պիտ լան, արեցէք դուք ալ, անպէս, նստելու»:

Երեկոյեան և զիշերը քաղաքուում շարունակուում է ցերեկուայ կենդանութիւնը: Տօն-շնորհաւորների տները լուսաւորուած են agiorno — լապտերները վառած, ջահերը լուսաւորած, ամեն տեղ, ամեն սենեակում ճրագ է վառուում, մինչև անգամ պատուհանների վերայ էլ մոմակալներ են դրուած լինում: Փողոցներում երևում են խումբ-խումբ տօն-շնորհաւոր գնացողներ, ցերեկուայ պէս սլանում են կառքերը, տօնատէրերի տների զլիւաւոր մուտքի դռները և բակերի դարպասները բացուած են, ամեն տեղ հիւրերի են սպասում:

Տօնատէրը և նորա ընտանիքը հրաւիրեալներին ընդունում են մեծ սիրով և առաջնորդելով դահլիճն ու հիւրասենեակները, բազմեցնում են նոցա պատերի երկարութեամբ, կամ, ինչպէս ասում են, «պատն են նըստեցնում», տղամարդկանց առանձին, կանանց առանձին: Գիւղերում այդ դէպքում մի առանձին կարգ է պահպանուում. պատուաւորներին նստեցնում են առաջին տեղը, կամ, ինչպէս ասում են, «վերի թոռն են նստեցնում», իսկ միւսներին նոցա մօտ կարգով, ըստ հասակի, փիճակի և ըստ հասարակական դրութեան:

Գահլճի մէջտեղը դրուած է լինում մի երկար սեղան, սպիտակ սփռոցով ծածկուած և լուսաւորուած աշտանակներով. նորա վերայ շարուած են լինում դանաղան տեսակ քաղցրասեղաններ, խուրաբիա, բաղէմով-մեղէ, տանու պատրաստած ընտիր պաքսիմատ— «պեսմէտ» և թէյի հետ վայելելու համար

աղղի-աղղի շաքարահացեր ու անուշ թխուածքներ: Միւս սենեակն'ըրում էլ զրուած են լինում փոքրիկ սեղաններ, դարձեալ սփռոցներով ծածկուած և չորս անկիւնում մի մի մոմակալ դրած: Ոմանք թէյ խմելու ժամանակ նստում են սեղանների մօտ, սմանք էլ մնում են բազմած իւրեանց տեղերում: Վերջիններին առանձին կերպով թէյ, քաղցրաւենիք և պաքսիմատ է մատուցուում «Հրամեցէքներով»: Թէյ է մատուցուում պարտականացուցիչ կերպով և բոլոր նոր եկողներին, մինչև անգամ երբ հրաւիրուածները շատ ուշանում են:

Ընդհանուր դուարձութիւն ու ուրախութիւն այդ տօն-շնորհաւորներին սովորաբար չի լինում: Բոլորեքեան նստում են ուռած, փքուած, և տօնատիրոջ հողին դուրս է գալիս, մինչև որ մի տեսակ կարողանում է հիւրերին զբաղեցնել թէյի ժամանակ և թուղթ խաղալու ժամանակը հասցնել: Ընդհանրապէս բոլոր հիւրերին միմեանց հետ ծանօթացնելու սովորութիւն չ'կայ. ով որ ծանօթ է, ծանօթ է, ով որ էլ ծանօթ չէ, այնպէս էլ չ'ծանօթացած մնում է: Այդ պատճառով էլ ընդհանուր խօսակցութիւն զրոյց չի լինում: Տղամարդիկ կամ լուռ են, կամ փոքրիկ շրջանների բաժանուած իւրեանց սուօրեայ գործերի մասին են խօսում, կանայք էլ իւրեանց ծանօթներին ձեռք առնելով, կամ զլիտով բարեւելով, դարձեալ կամ լուռ են, կամ միմեանց հետ իւրեանց սուօրեայ «գալաջին» անում, բոլորեքեան միասին խօսելով, միմեանց չ'լսելով և մեծ ազմուկ հանելով: Հետաքրքրական է կանանց միմեանց բարեւելու ձևը: Գանձութիւն, եթէ մօտ է նստած ծանօթին, անպատճառ ձեռք է առնում և հարցնում, «ինչ կանիս», և պատասխան է ստանում. «ինչ անիմ»: Մինչև անգամ ծանօթները հեռուից էլ միմեանց բարեւելով, իւրեանց զլիսի և երեսի գծագրութեան այնպիսի ձև են տալիս, որ պարզ կերպով դուրս է գալիս այդ հարց ու պատասխանը — «ինչ կանիս, — ինչ անիմ»: Վերջապէս, թէյ անուշ անելը վերջանում է և հասնում է թղթախաղի ժամանակը: Ամեն տեղ բացուում են կանաչ սեղաններն իւրեանց թղթախաղի պարագաներով, և տանուտէրն ամենին հրաւիրում է թղթի նստել, աշխատելով գործն այնպէս տա-

նել, որ միմեանց յարմարուող անձինք միմեանց հետ նստեն և, որ զլիսաւորն է, որ բոլորեքեան նստեն, բոլորեքեան խաղան, որովհետև այդպիսով նա աղատուում է հիւրերին զբաղեցնելու ծանր պարտականութիւնից: Այդ դէպքում վաճն է եկել այն մարդուն տարել, ով որ թուղթ չի խաղում, որովհետև թղթախաղը շատ երկարում է և թուղթ չ'խաղացողը ստիպուած է լինում կամ մենակ թափառել սենեակից սենեակ, կամ այս ու այն թղթախաղի սեղանին մօտենալ ու նայել և կամ մի անկիւնում կուճ գալ, յօրանջել ու ննջել:

Գիշերուայ 11—12 ժամին բացուում է նախընթացի սեղանը դիմելներով, կոնեակով և օղիով: Նախապէս դաւաթիկներով մատուցուում է փունջ, որ այստեղ պատրաստուում է տաք ջրից, շաքարից, կիտրոնից և ռօմից: Տանուտէրն առաջ ընկած, շրջեցնել է տալիս մատուցարանով փունջը թղթախաղի սեղանների մօտ, ամենքի առաջ մի մի բաժակ դնելով և խնդրելով ու ստիպելով, որ անուշ անեն, և այդ գործողութիւնը մի քանի անգամ կրկնելով, հրաւիրում է հիւրերին վերկենալ և նախընթացի անել: Հիւրերը սովորաբար չեն թողնում, որ փունջը սառի, որովհետև փունջի միայն տաքն է յարգի. նոքա հրաւիրում են տօնատիրոջը, շնորհաւորում են նորա մեծ օրը և անգաղար կրկնելով սովորական բանաձևը, խմում են: Փունջի թիւր և քանակը սահմանափակուած չէ, մատուցուում է այնքան, որքան ցանկացող կայ: Չատ անգամ այնքան փունջ են խմում, որ սեղանի զլիսին այլևս ոչ գինի և ոչ օղի են կարողանում խմել: Առաջ տղամարդիկն են նախընթացի անում, յետոյ կանայք ու աղջիկները: Աուշտ ուտելուց ու խմելուց յետոյ և բերանները խուրաբիայով ու մեղէով քաղցրացնելուց յետոյ, նորից բոլորեքեան շարուում են սեղանների չորս կողմը և շարունակում են ընդհատած թղթախաղը մինչև ընթրիքը, որ լինում է գիշերուայ 2—3 ժամին, որովհետև տօն-շնորհաւորն որքան որ երկար տևի, այնքան աւելի պատիւ է տօնատիրոջ համար:

Ընթրքի սեղանը, որ, ինչպէս ասացինք, շատ ուշ է պատրաստուում, համարենք թէ բանի տեղ չի անցնում, որով-

հետև, նախ, այդպէս նախընթացի ժամանակ շատերը բոլորովին կշտացած են լինում, երկրորդ, թղթախաղ ց զլուխները տաքացած լինելով, ոչ ժամանակ և ոչ ախորժակ են ունենում բան ուտելու, և, վերջապէս, ժամանակին ուշ լինելու պատճառով, բոլորի քունը տանում է, և ամենքն աշխատում են շուտով տուն վերադառնալ: Ընթրքին սովորաբար մատուցուում է տապակած կամ խաշած հնդկահառ ու բադ և կամ հնդկահառ ու բադ խառն, խաշած ձուկ, մրդեղէն, պաղպաղակ կամ կրնմ կամ պլոմբիր:

Ընթրքից յետոյ ան'իջապէս ամենքն էլ աշխատում են փութով մնաս բարև ասել ու մեկնել, ուստի և ամենքն էլ իրար զլխով են կպչում, իրար խառնուում, այնպէս որ յաճախ մոռանում են մօտ ծանօթներին անգամ մնաս բարև ասելու: Սակայն մի բան երբէք չեն մոռանում անել — այդ տօնատիրոջը և նորա ընտանիքը փոխադարձաբար իւրեանց տներն հրաւիրելն է, հրաւէրք, սրի խօսքերը նոյնպէս մի տեսակ ֆորմուլայի ձև են ստացել: Սովորաբար ասում են. «Մեղի ալ, ջանքս, հըրամեցէք»:

Լինում են երբեմն և շատ հանդիսաւոր — «դառաթլու» տօն-շնորհաւոր երաժշտութեամբ, վարձուած խոհարարներով ու սպասաւորներով, կամ, ինչպէս, ինքեանք ասում են, «Մուզիկով, պովրներով ու լաքէյներով տօշնաւոր». պատահում են և «շէնութիւն» անող ընկերութիւններ, բայց տօն-շնորհաւորը դորանով իւր ընդհանուր բնաւորութիւնն երբէք չի փոխում: Առաջին դէպքում մեր նկարագրածի վերայ աւելանում են միայն պարերը, երկրորդ դէպքում «շէնութիւն» են անում, շատ օղի կոնծելով, պարելով ու խառնակ կերպով հարայ-հրոց բարձրացնելով:

ՍՆՈՏԻՆՊԸՑՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ՀՆԻՆՏԱԼԻՔՆԵՐ ԵՒ ՆՈՒՍԸ-ՊԸՆՐՄՈՒՆՔՆԵՐ

Նախիջևանցիք չ'նայելով, որ դարեր են անցել այն օրից, երբ հեռացել են իւրեանց մայր հայրենիքից, բաժանուել, կտրուել են իւրեանց հայրենակիցներից և ստիպուած են եղել ապրել առանձնացած, օտարների մէջ և միշտ-հանապաղ ենթարկուել են օտարների սովորութիւններին, վարք ու բարքին, այնուամենայնիւ դեռ պահպանել են իւրեանց մէջ շատ ծէսեր, սնտոխապաշտութիւններ, հաւատալիքներ ու նախապաշարմունքներ, որոնք չար և նման են բուն հայրենիքում ապրող հայերի մէջ պահպանուածներին: Նոքս մինչև անգամ պահպանել են նոյն աշխարհահայեցողութիւնը կեանքի զանազան երևոյթների մասին և շարունակել են իւրեանց աւօրեայ կեանքում ևս ղեկավարուել նոյն սկզբունքներով, նոյն գաղափարներով, նոյն նպատակներով, որոնք ընդհանուր են բովանդակ հայութեան:

Երկուշաբթի օրը մի նոր բան չ'պէտք է բռնել, ճանապարհի չ'պէտք է դուրս գալ, որովհետև ծանր օր է, բռնած դործդ չի յաջողիլ, ճանապարհորդութիւնդ վտանգաւոր կ'լինի:

Երկուշաբթին բարի օր է, բայց այդ օրը լուսացք անելը լաւ չէ, որովհետև այդ օրուայ լուսացած շապիկդ «սրտի մաշուցքով» կաղտոտես:

Չորեքշաբթին բարի չէ, որովհետև այդ օրը ամեն կախարդութիւն յաջողում է:

Հինգշաբթին բարի օր է. այդ օրուայ բռնած բոլոր դործերը յաջողութեամբ կ'վերջանան:

Ուրբաթը «գէշ է», որովհետև Քրիստոսի չարչարանքի օրն է:

Չարաթ օրը նոր դործ պէտք չէ սկսել, որովհետև երկար կ'քաշի. այդ օրը երեկոյեան էլ մածուն չ'պէտք է դնել, որովհետև կ'շաղուի:

Նահանջ տարին ամուսնանայը լաւ չէ, որովհետեւ ամուսնութիւնը բազումը չի լինիլ, ամուսինները սիրով չեն ապրել միմեանց հետ, ամուսիններից մէկը կ'մեռնի:

Մարտ ամսին, կամ, ինչպէս գիւղացիք ասում են, «Քիւչուկ» ամսին բան չի կարելի կտրել, ոչխար և աւհասարակ անասուն չի կարելի մորթել, ուստի և պէտք է, իբրև նշան, այդ ամսի ընթացքում շարունակ դռները շէմքի մի անկիւնում մի «չաթայ» — պատառաքաղ տնկել, որ մտնող-դուրս եկողները տեսնեն ու զգոյշ լինին:

«Մըջինքին» — Միջինքին բան անել չի կարելի, որովհետեւ «մուկը կ'կրծէ» — Մկան տօն է:

Ս. Կէորգի երկուշաբթին (Ապ. 23) «Քաշուցք» է, այսինքն ով որ այդ օրը «բան բանէ», ձեռքն ու ոտքը կ'քաշուեն:

Հինուէքի ամեն Հինգշաբթի բան չի կարելի բանել, որովհետեւ «կայծակը կ'ղարնէ» — կայծակի տօն է:

Հինուէքի ամեն երեկույ, արևը մայր մտնելուց լետոյ, բան բանել չի կարելի, որովհետեւ հաւկուր կ'լինես:

Կիւրակի օրերը թէ ալիւր մաղես, սիրական՝ որդուդ կը թաղես:

Որ կինն որ երեքշաբթի օրը շապիկը փոխէ, «էրիկը», — մարդը կ'մեռնի:

Անձրևոտ, ցեխ ձմեռը վնասակար է դաշտերին ու ճանապարհներին. պէտք է տան անդրանկին գարնել տալ «սփաներին» — հնոցներին, որ ցուրտ լինի, ձիւն դայ, որ արտերը, դաշտերը ծածկուեն ու ճանապարհները ամրանան:

«Ծառկոտրուկից» — Ծաղկազարդից պահուած օրհնած ուռը պէտք է խաչաձև միմեանց վերայ դնելով համբուրել, ձգել կրակը, այրել, որ քամին դադարի, փոթորիկն ու մրրիկը հանգստանան:

«Սատանայի հարսնքի» — օդապտոյտի մէջ պէտք է մի զմելին ձգել, որ չար քամին բարձրացնող սատանայի մատը կտրուի ու օդապտոյտը հանգստանայ:

Մեռեալ յուղարկաւորելու ժամանակ ով չ'վեր կենայ տեղից, չ'կանգնի, «մեռելիփոխ» կ'լինի, ուստի և ննջեցեալ տա-

ներու ժամանակ պէտք է քնածներին դարթեցնել, մինչև անգամ երեխաների օրօրոցներն էլ պէտք է վերցնել, բարձր տեղ դնել:

Կանանց երկուէքի ժամանակ պէտք է սենեակում զըռնուած բոլոր փակուած տեղերն ու առարկաները՝ դռները, պահարանները, արկղները, զգրոցները բանալ, որ երեխայ բերելը հեշտ լինի, երկուէքի ցաւը թեթեւ լինի:

Տղոցկանի վերայ պէտք է «ջէնկի թուր» — պատերազմի տուր դնել, որ թեթեւ բերէ, կամ նոյն նպատակով նոյն սրի վերայ ջուր ածել ու ջուրը խմեցնել տղոցկանին:

«Ալբաստի» կամ «ծովի մար» տեսնող մարդկանց թուրը կամ գօտին պէտք է դնել տղոցկանի վերայ, որ երեխան շուտ ու թեթեւ աշխարհ գայ:

«Քուհուն» — բուն որ տան վերայ որ նստի ու բուայ, նշան է, թէ այն տանից մարդ պիտի մեռնի:

Եթէ բուի սիրտն ու աջ ոտքն առնես, քնած մարդու վերայ դնես, իսկոյն նա կ'սկսի իւր արած բաները պատմել:

Եթէ բուի սիրտն ու ոտքը թեւերից տակը պահես, շները չեն հաջիլ վերայ:

Նոր լուսին տեսնողը պէտք է մաղերի ծայրից մկրատով մի փոքր կտրէ, որ մազը աճի:

Կարճ մազ ունեցողի մազը կաճի, եթէ նա բաղնիքի ժամանակ երկար մազ ունեցողի մազից թափուող ջրից երեք ափ առնէ ու խմէ:

Եթէ երեք շաբաթ օր իրար վերայ, արևը դեռ չ'ծագած, մաղերից ծայրից մի փոքր կտրես, մաղերը շատ կ'երկարեն:

«Մաղերկան» կեր, որ մազդ երկարի:

Կանայք եթէ չեն ուղում, որ նոցա մաղերը թափեն, տըղամարդու գլխարկ չպէտք է ծածկեն:

Խուզած մազդ պէտք է կրակի մէջ ձգես, թէ չէ գլխացաւ կուենաս:

Մազը աղբի հետ դուրս չ'պէտք է ձգել, որովհետեւ աղբի մէջ քուջուջ անող թռչունի օտքին կարող է փաթաթուել, թռչունն էլ կանիծէ մազի տիրոջը ու նորա գլխի ցաւը անպակաս կ'լինի:

Մազ էուլ տուողի փորի մէջ մազը օձ կ'դառնայ:
Եթէ հիւանդ կ'նոջ մազերը դարնան սկզբին արդաւանդ հողի մէջ թաղես, այդ մազերը արեգակի տաքութիւնից օձ կ'դառնան:

Գեղին մազը վատ բնութեան նշան է:
Քարեկամիդ տանը մազերդ խուզիր, չարակամիդ տանը եղունգդ կտրիր:
Նղունդ կրծողը բարակացաւ կ'ստանայ:
Նղնգի վերայ կոխող-անցնող աղջկայ բաղդը եօթ տարի կ'փակուի:

Կտրած եղունգը պէտք է պատի տակը թաղել:
Նղնգի վերայ «Նորեկ» ունենալը նոր հագուստ հագնելու նշան է:

Եղունգ այրելը լաւ է, որովհետեւ եղունգ այրող մարդու եղունգերը այն աշխարհում կ'պահանջեն, ու թէ որ չ'դտնուի, եղնգի տիրոջը կայրեն:

Որ մարդու եղունգն որ մսին մօտիկ կպած լինի, նորա ազգականների սէրը նորա վերայ շատ կ'լինի:

Դրան շէմքի վերայ կանգնած միմեանց ձեռք տալը-բարեւելը լաւ է, որովհետեւ քարեկամները միմեանց կ'թշնամանան, կ'խռովեն միմեանցից:

Աչքի պաղելը ճանապարհ է ցոյց տալիս, «հեռաւոր» գալու նշան է:

Կերակրի սեզանի վերայից բան ընկնելը, կտորուելը, թափուելը հիւր գալու նշան է:

Առաջին անգամ երբ ամպի որոտումն լսես, պէտք է մի քար առնես ձեռքդ ու երեք անգամ մէջքիդ դարնես, որ մէջքըդ ամրանայ:

Նոր լուսին տեսնողը եթէ մի երկաթի կտոր գնէ ատամների տակ, ատամները կամրանան, և այլն և այլն:

Տղոցկանին, երեխաներին և առհասարակ ամեն մի լաւ բան, մինչև իսկ խմորեղէնը պէտք է պահպանել չար աչքից, թէ չէ կարող են «նազար դնել» — աչքով տալ: Չար աչքից, կամ ինչպէս ասում են, «չար նազարից» բռնուածներին կա-

րելի է զանազան աղօթքներով աղատել, բժշկել, աչքի դօրութիւնը նոցա վերայից հանել:

Տղոցկանին չար աչքից բժշկելու համար պէտք է այսպէս աղօթել.

Տուն ունիմ երկաթէ,	Երթամ դուռը հըւր՛ դին,
Պատերը ամենը կպղակէ,	Ելլիմ էրդիկը տղոցկանին,
Սուրբ կոչար մէջը քուն է,	Բալնիք ձգիմ վիրապաշտին.
Սուրբ Իրիգորը զարթուն է:	Սուրբ ունիմ, սուրբ գօտի ունիմ,
Երեք-երեք պոչ ձիաւոր,	Սուրբ գօտի կապած ունիմ:
Երեքն ալ կանանչ կսպաւոր —	Պօղոս, Պետրոս, Անդիանոս,
Մէկը Յիսուս, մէկը Քրիստոս,	Գերեզմանին Տէրն Յիսուս:
մէկը մեր Տէրը:	Նայր Յովսէփ, կոչս Մարիամ,
Ելլանք բարձր սարերով,	Քուն եղաւ, երազ տեսաւ,
Իջանք խոր-խոր ձորերով,	Բերդէ քաղաք ընծայեցաւ,
Նարիւր հազար հրեշտակով.	Ի խանձարուրս պատեցաւ:
Առջի Տէր, ուր կերթաս.	

Միւս աչքով տուածներին պէտք է հետևեալ կերպով աղօթել:

Աղօթիմ ութը մատով,	Դուստրը կերաւ, պատուեցաւ:
Աստուածամօր քաղցր կաթով,	Ո՛վ Մարիամ, ինչ կանխ,
Կողմային, Դամբանսին,	Հիւանդ իմ ու ճար չունիմ.
Անարձաթ բժշկին բժշկարանով:	Առ սևակոթ զանակը,
Սև օձը կթեցին,	Մտիր Ադամայ զրախոր,
Առանց մակարդ մակարդեցին.	Կարէ՛ իմ սիրելի (այս ինչ անուն)
Մարը կերաւ ճաթեցաւ,	Չար աչքը, չար փուշը, չոր խոստուկը:

Չար աչքից ախտացածներին կարելի է աղատել հետևեալ աղօթքով.

Աղօթիմ, կաթն է կուսին,	Էրօնին, Տերօնին —
Դաւազանն է Մովսիսին,	Առէ՛ք երկու բերան զանակը,
Քնարը Դաւթին,	Կարէ՛ք չար աչքը, չար փուշը,
Մատն է Սողոմոնին,	Չար խոստուկը, չար նազարը
Ձեռն է Յիսուսի Քրիստոսին,	(Այս ինչ անուն) ճառային:

Նախիջևանցիք, բացի տղոցկանի հիւանդութիւններից, շատ ուրիշ ցաւեր էլ բուժում են զանազան աղօթքներով,

որովհետև կարծում են, թէ հիւանդութիւնների մեծ մասն առաջ է գալիս պէս-պէս չար պատահմունքներից, չար աչքերից, վախից: Գլխացաւը, ատամնացաւը, մարմնի դանազան մասերում պատահած ծակոցքները - «խոտուկը», փայծաղի - «գալախի» հիւանդութիւնները, մէջքացաւը, պորտացաւը - «կունան», գաղտուկ ջերմը, գորտնուկը, «դեմրեկին» - մկնատամը, մինչև իոկ կարճի, օձի և ազդի-ազգի թունաւոր միջատների խայթուածքը բոլորը, բոլորը ունին հւրեանց աղօթքները: Աւ այդ աղօթքները հասարակ բաներ չեն, այլ «սրբունակ» են, այսինքն սուրբ աղօթքների զօրութիւն ունին:

Մկնատամը - «դեմրեկին» բժշկելու համար, օրինակի համար, ասում են հետևեալ «աղօթքանման ասացուածքը.

Մրջունը սաքան կանէր.

Քրիստոս եկաւ, վրան նաչեցաւ, զարմացաւ.

Թիւնի, թիւնի, թ.քեց վրան, չորացաւ:

«Կունան» կամ պորտացաւն աղօթում են այսպէս.

Քրիստոս մեր դուռը դէմ առաւ,	Այն ողորմելի էրկանը
Քարը բարձ արաւ,	Ողորմելի կնկանը
Հողը դօշակ արաւ.	Ան թոնդերէն ծաղեկը,
Թթու մածուն, գւրի հաց,	Կորէ՛ (այս ինչ անուն մարդու):
Խոտ գգալ, խոտ պնակ մէջը բրդած:	Չար աչքը, չար փուշը, չար կունան ¹⁾ :

Բացի աղօթքներից, նախիջևանցի պառաւանները զանազան հիւանդութիւններ, տկարութիւններ ու ցաւեր բժշկել ու բժրելու են, կամ ինչպէս ինքեանք ասում են, «ճար են անում» զանազան «ճարերով», որոնց բոլորի հիմքը ևս կազմում են պէս-պէս սնտախապաշտութիւններ, նախապաշարմունքներ և հաւատալիքներ:

Հաւուր եղածներն աչքերը, օրինակի համար, չղջիկի արիւն են կաթեցնում, երևի, հիմնուելով այն հանգամանքի վերայ, որ չղջիկները միայն զիշերն են լոյս տեսնում:

¹⁾ Այս աղօթքների օրինակներն իւր ձերուսի մօր բերանից առնելով, հաղորդել է մեզ Տէր. Գևորգ Քէլլէշահինեանը:

Մեռելիոյն եղածներին տանում են զերեզմանոց, կանգնեցնում են այն մեռեալի զերեզմանի վերայ, որից կարծում են, թէ մեռելիոյն է եղել հիւանդը, և ոտքերին ու ձեռքերին ջուր են անում, այնպէս յարմարացնելով կամ կանգնեցնելով, որ հիւանդի ոտքերը մեռեալի ոտքերի, ձեռքերն էլ ձեռքերի տեղը գան:

Մեռելիոյն լինում են կամ մեռեալից վախենալով, կամ մեռեալ յուղարկուորեալ ժամանակ չ'վերկենալով, տեղից չ'կանգնելով և կամ թաղման ժամանակ շատ լաց լինելուց ու տանջուելուց: Մեռելիոյն լինելու առաջն առնելու համար, երբ որ տեսնում են, որ մէկը շատ է լաց լինում, չարչարում ու տանջում, առնում են զերեզմանի հողից մի բուռը հող ու լցնում են սուգ անողի կունակն օձիքի տակից: Մեռելիոյններին բժշկում են և «Քցեկանքով»: «Քցեկանքը» մի սնտախապաշտական դարման կամ ճար է, որ պատրաստում են և գործ են դնում երեք տեսակ: Կամ հիւանդի ոտքն ու ձեռքը լուանում են, յետոյ լուացքաջրի մէջ ձգում են կորեկ ու շաքար, հիւանդին թքել են տալիս ջրի մէջը, մաղերը կտրում, ձգում են ջուրը, ջրամանի վերայ փռում են հիւանդի մի նշանից (շորից), զիշերը դնում են լուսնի տակ և առաւօտեան այդ բոլորը տանում, թափում են «խաչ-ճամբայի» վերայ. կամ հիւանդի ոտքն ու ձեռքը լուանում են և թափում են խաչ ճանապարհի վերայ, յետոյ շինում են մի պաճուճապատանք - «խումաջիկ», աւնում են հիւանդի շորից մի անպէտք կտոր ու մէջը դնում են կորեկ, սոխ, եօթ տեսակ միրգ, տալիս են հիւանդին շաքար, որ նա երեք անգամ խածնէ ու թքէ և ապա զիշերը այդ բոլորը դնելով հիւանդի անկողնի տակ, երկրորդ զիշերը տանում են, ձգում են խաչ-ճանապարհի վերայ. կամ առնում են եօթ տեսակ անուշեղէն (միրգ), մի սոխ, մի կտոր շաքար, մի քանի փոքրիկ «խումաջիկներ» և այս բոլորը կապելով փոքրիկ կապոցիկների մէջ, մի մաղի մէջ են լցնում և դնում հիւանդի բարձի տակ, որ մնաց ամբողջ զիշերը: Միւս օրն առնում են մաղը և անխօս տանում, թափում են նորա պարունակութիւնը խաչ-ճանապարհի վերայ ու անխօս վերադառնում տուն: Հիւանդի այն հարցին, թէ «ինչ

բերիք», պատասխանում են. «[Թեթևութիւն ու սուղջութիւն]: «Քցելանքը», որ, ինչպէս երևում է, առաջ է եկել ձգել-քցել բառից, որովհետև նա ձգուում կամ թափուում է ճանապարհի վերայ, գործ է ածուում և «Հանդէպքի» դէմ: «Հանդէպք» ասելով, նախիջևանցիք հասկանում են ամեն մի հիւանդութիւն, որ առաջ եկած են համարում չար պատահմունքից-հանդիպելուց, սաստիկ վախենալուց, սաստիկ ամաչելուց — «առ առնելուց», և այլն և այլն:

Որպէսզի իմանան, թէ «Հանդէպքը» ընչից է առաջ եկել և կարողանան թեթևացնել ու բժշկել նորան, նախիջևանցիք սովորաբար «Թեթև են թափում»: Նոքա նախապէս հարց ու փորձ անելով և իմանալով, թէ հիւանդի ո՞ր տեղն է ցաւում, մի ջրով լիքն ամսն են բռնում ցաւած տեղի վերայ ու հալում, թափում են նորա մէջ կամ արձիճ կամ մեղրամոմ: Այնուհետև նոքա քննում են ջուրը և արձձի կամ մերամոմի ջրի մէջ ստացած զանազան ձևերից գուշակում են, թէ հանդէպը առաջ է եկել, պատահել է այս ինչ առարկայից, կամ այս ինչ դէպքից: Թէ ընչից է առաջ եկել «Հանդէպքը» — իմանում են և դիւթիւններ կամ հմայութիւններ անելով — «Փայ բանալով»: Հմայում են սովորաբար կամ խաղաթղթերով, կամ տէրողորմեայով և կամ, որ շատ ընդունուած է, բակլայ կամ 30 կամ 41: Բակլաների մէջ խառնում են հացի կտոր, ձգելով, կամ, ինչպէս ասում են, «բակլայ բանալով»: Բակլայ նետող դիւթերի — «Փալչիների» բակլաների թիւը լինում է աղի կտոր և մի փայլուն քար կամ ապակու կտոր: Բակլաները երկու ափով իրար լաւ խառնելուց յետոյ, դիւթերը փրուում են նոցա զետնի կամ սեղանի վերայ և նոցա շարուածքից, միմեանցից հեռու կամ մօտ լինելուց զանազան գուշակութիւններ են անում:

Նախիջևանի հին մարդկանց և տիրապէս զիւղացուց երևակայութիւնն էլ լցուած ու պաշարուած է զանազան գերբնական արարածներով ու հողիներով՝ «խոնջողոցներով», «մեղմէնադէկներով», «բողոջներով», «ժիւլոտներով», «ճովի-մարերով», «Առայիմ-թառայիմներով», մանդրներով» և ազգի-ազգի

«խորթ լախներով», «ջիներով», սատանաներով ու դևերով: Նախիջևանցուց երևակայութեամբ այդ արարածները միշտ ներկայ են. միշտ խառնուում են մարդկանց գործերին, միշտ աշխատում են պէս-պէս փորձանքներ բերել մարդկանց զլիւին, ուստի և պէտք է հանապազ գգոյշ լինել նոցանից, ընկած տեղը միշտ աղօթքներ ասելով ու չորս կողմը խաչակնքելով:

Խոնջողոցներն ապրում են տների չարգախներում — «թաւաններում», մէղմէն ադէկները — քանդուած տներում, ամայի բնակարաններում, բողոջները — տների մէջ գտնուած գոց տեղերում, մութ անկիւններում, պատերի ճեղքերում, ճովի-մարերը — ջրերում, մանդրները — լեռներում, անտառներում, խորթ-լախները — գերեզմանոցներում, իսկ միւսներն ամեն տեղ:

Խոնջողոցները սովորաբար երևում են Նոր-տարու գիշերը. նոքա հազած են լինում փոխաթէ պատռոտուն հալաւներ, որոնց ցնցոտիներից ու ծուէններից երկաթէ գունտեր են կախուած լինում. նոքա, երբ յաջողում է նոցա մէկին բռնել, նստում են նորա վերայ և ճնշում իւրեանց ծանրութեան տակ: Փիւլոտներն անիւ են դառնում ու վազում մարդկանց լետեից: Խորթ-լախները մեռեալների ուրուականներն են, որոնք յաճախակի երևում են մարդկանց ու սարսափահար անում նոցա: Առայիմ-թառայիմները նոյնպէս երևում են Նոր-տարու գիշերը, մտնելով տները հնոցների ծինելոյցներից և դուրս գալով վառարանի դռնից. նոքա երկար երկաթէ մագիլներ ունին, սպիտակահեր են և մօրուեղ: Ծովի-մարերն երկարամազ կանանց նման են. նոցա ոչժը նոցա մագերի մէջ է: Եթէ նոցա մագերը կտրես, նոքա քեզ գերի կ'լինին և զանազան ծառայութիւններ կանեն: Մեղմէնադէկների կրունկները «թեռս» են — ընդհակառակն են. նոքա գիշերները լուսաւորում են իւրեանց բնակարանները, «խաղ են կանչում» — երգում են, պարում են և ամբողջ գիշերը խաղ ու հարսանիքի մէջ են անցկացնում: Եթէ նոցա յաջողում է մէկին բռնել, նոքա նորան էլ տանում են իւրեանց բնակարանները, նոքա էլ ստիպում են իւրեանց հետ պարել, և այնքան չարչարում ու տանջում են, որ բռնուածը համարեալ թէ ուշաթափուում ու նուազում է:

Այն ժամանակ նոքա դուրս են հանում նորան, տանում են մի անձանօթ տեղ և արձակում: Մանգրները կամ մանդր-մարդիկը անձուռնի թղուկներ են, որոնք զանազան խաղեր են խաղում մարդկանց զլխին: Հաւանական է կարծել, որ նոքա գերմանական առասպելների ու հեքիաթների մէջ մեծ դեր խաղացող «գնոմները» պէս բաներ են, որոնք, ինչպէս յայտնի է, նոյնպէս ապրում են լեռներում: Բողոջները կամ պատի - բողոջները նմանում են Ռուսաց «բուկա» կոչուած արարածին կամ հրէշին: Նախիջլեանցիք փոխաբերական մտքով «պատի-բողոջ» կոչում են այն մարդկանց, որոնք չեն սիրում մարդամէջ խառնուել:

Գոցա, այդ արարածներին տեսնողներ են եղել, նոցա փորձանքներին ենթարկուողներ են եղել: Պատմում են, որ մէկ անգամ «Չերքեղին Յարութինը գնացել է եային ¹⁾ և բռնիլ է «Ալբաստի», այսինքն ծովի-մար, ու ուզեցիլ է մաղերը կտրել: «Աման, ասիլ է Ալբաստին, մի կտրիլ մաղերս, կ'իտտանամ մինչև օխտը պորտիդ հոն չերևնալ, վրտեղ քու նշանդ ըլլայ»: Յարութինը Ալբաստին էրդում անիլ տուիլ է ու անպէս ապուլ տուիլ է, չէնէ էկէր մաղերը կտրէր նը, Ալբաստին նարա գուռը եսիր պիտ ըլլար»:

Գիւղացի պառաւներեց մէկը պատմում է. «Իմիս մեծաս զայեկ էր. նա շատ դարբա մեզի կ'պատմէր իրեն կլտիւր եկածը: Մէկ գիշեր, կասէր նա, ըռհաթ ²⁾ պառկիլ իմ, քուն իմ: Անկաճիս տուսէն մէկ ձան կուզայ, քի «Գայեակ մա, զայեակ մա, շուտ ել, քեզի տղոցկանի պիտ տանինք»: Ես այիմ-բէյիմ ³⁾ կելիմ տեղէս գուս, կնայիմ, որ իմիս ճանչցած մաշղիկս ինձի պիտ տանին իմիս գիտցած մաշղոց մէկին տունը: Կելիմ այդ մաշղոց կեշտամ: Քիչ կեշտամ, շատ կեշտամ, կ'հասնինք մէքամ տունի պէս բանի: Նես կ'մուտնում ու ինչ տեսնում, կ'նայիմ, որ ազտեղ էղող մաշղոց կըրունկները ալայինը թեռս է, ու ես նոր կիմանամ ինչ օյինի էկածս—

¹⁾ Եային=եզերք, ափ ²⁾ Ըռհաթ=հանգիստ: ³⁾ Այիմ—բէյիմ=մէկէն, իրեն հաշիւ չ'տուած:

մեծիմէն աղէկներուն մէջը էղածս: Էյ ինչ ալ լանը: Գաքա ինձի պատիւ կուտան, ես ալ տղոցկանի տղան կառնում ու վերջը կերակուրի կ'նստինք: Տրապեղին ¹⁾ վրան չէշիտ-չէշիտ ²⁾ կերակուրներ կ'դնին ու վիրա ³⁾ գոռ կանին ինձի ուտելու: Ես ալ աս կառնում, կ'նայիմ թեղաքի ⁴⁾ կտոր, ան կառնում — կէնէ աղպէս: Սուտ ուտողս կ'լամ, համա ինչ քաշածս ալ ինքս զիտիմ, մէալ վէրի Տէրս գիտէ: Կերակուրէն ետքը դաքա ինձի տուն կ'ճամբին ու իմիս աշխատանքս կուտան, փէշս մէկ թօփ սոխի կճեպ ուլելով, ու ինձի մինչանքը մեր տունին մօտիկները ճամբելէն ետքը, իրենք կ'դառնան: Գաքա հեռացածներովը, ես ալ ալըր ⁵⁾ սոխի կպեճները կ'վօթիմ ու երեսս խաչ հանելէն կ'վազիմ դէպի տուն: Սաբախտան ⁶⁾ կելիմ տեղէս, կնայիմ, որ փեշումալիս կապի արալըիւր ⁷⁾ էրկու հատ օսկի կեցիլ է: Նոր խելքի կիննիմ, որ նացա տուածը ալայնալ օսկի էղիլ է, համա իմ աչքիս սոխի կճեպ ցուցուցիլ ին: Կը վազիմ, թաբաճ տեղս կ'նայիմ, ինչ կճեպ, ինչ բարի կճեպ: Ան սահաթը նաքա էկիլ են էտուէս ու աուիլ ին»: Փորքէյեան Ծերօնը պատմում է իրեն պատահած հետեեալ անցքը. «Իրիկուն էր. աշտի ⁸⁾ մութը գետինը կոխել էր. հաւան խաթի չամուռ ⁹⁾ էր: Կուշովկայէն ¹⁰⁾ գուս էլլայ, պիտի էշտամ մէկ ուրիշ խութուռ: Թալայ ¹¹⁾ հեռանալէս էտու, մէմալ կնայիմ իմիս բարեկամներէս մէկը՝ Փեթր Վասիլեվիչը էկիլ է, նստիլ է դռնի էտուր ու կասէ ինձի. «Հայտա, բարեկամ, էշտանք իմիս տունս»: Ես արմնցած կ'հացունում դարա. Քուկուզ տունդ հօս է ինչ, գերէ ես զիտէի նարա վտեխի մաշղ կղածը: Հապա ինչ է, կասէ դա, նոր գնիլ եմ ո՛ւ, չիտիս ինչ»: Էյ էշտանքնը էշտանք կասիմ ու կ'քշիմ ձիերուն. ամա իտա մաշղը նստելէն էտու ձիերը տառհալաթ ¹²⁾ կ'քաշին տուրի:

¹⁾ Տրապեղ=սեղան: ²⁾ Չէշիտ-չէշիտ=զանազան: ³⁾ Վիրա=միշտ, անդադար: ⁴⁾ Թեղաք=բակոր: ⁵⁾ Ալըր կամ աղըր=այն: ⁶⁾ Սաբախտան=առաւօտեան: ⁷⁾ Արալըիւր=ճեղք: ⁸⁾ Աշտիս=արդէն: ⁹⁾ Խաթի չամուռ=սաստիկ ցեխ: ¹⁰⁾ Կուշովկա=գիւղի անուն (Кущовка): ¹¹⁾ Թալայ=շատ: ¹²⁾ Տառհալաթ=հազիւ հագ:

Գնացինք հասանք մէքամ Պալապան¹⁾ տունի. կնայիմ մէջնալ իլինք չէշիտ-չէշիտ մաշդիկ, որը կելլէ, որը կ'մուտնու: Չիերս առին—տարին, ինձի ալ առին—մտցուցին նես, զօռ-խըշիմով²⁾ հալաւս հանելու տուին, մէքամ կինամաշդու էրկան շապիկ հագուցին ու պաշլայեցին³⁾ չալելու⁴⁾ ու խաղցնելու. ճոմպոզ տալու⁵⁾ տուին, չաթալխայայ կայնեցուցին⁶⁾ ու ազպէս չէշիտ-չէշիտ օյիններ բերին կլոխս ու իրանք ալ խընդալէն ջարդուեցան: Անկից էտե հանեցին դուս, համա աշտի անպէս յոգնիլ իմ, որ ճորով-մորով կ'քաշիմ: Ազպէս հանեցին մէքամ եառի⁷⁾ վրայ ու յոտէն կտեցին-ձգեցին մէքամ փոսի մէջ. շինըխ⁸⁾ ասքով կեշտամ, անքով կեշտամ էլլելու հնարը չիքայ, ու ազպէս սախ գիշերը կ'չարչկուիմ:

Սաբախտան ըլլալէն էտե, նոր խելքս կլոխս կ'ժողվիմ, կ'նայիմ, որ մէքամ քուզնիի⁹⁾ մէջ իմ: Ադ քուզնիին տէրը էկաւ, բացից դուռը ու ինձի բանին որպիսութիւնը ասաց: Էղիլ է ալըր եառին թեփէն¹⁰⁾ էլլածս, քուզնիին թեփէն էղիլ է, վտեխէն ես ընկիլ եմ մէջը: Քուզնիէն ալ քիչ մը հեռու կեշտամ, ձիերուս կ'գտնում՝ քրտինք-ջուր կտրած: Հայվաններուն անխտակ վազցուցիլ ին, որ նեֆիսները կոխելու չին լալուշափխան կտրած կայնիլ ին: Աս հալեքէթներէն¹¹⁾ էտե կիմանամ կլոխս ինչ էկածը մեծմէնաղէկներուն ձեռքէն, ու կելլիմ տուն կուգամ»:

Պատմում են, որ առայիմ-թառայիմը նոր տարու գիշերը լայտնուել է հաջի Ստեփանենց տանը. նա մտել է ծխնալոյզից և դուրս է եկել վառարանի բերանից: Այդ հանդամանքը, որի մանրամասն պատմութիւնը իսկույն տարածուել է քաղսիքում, այնպիսի սարսափ է ձգել բոլորի վերայ, որ այնուհետև ամենքը, նամանաւանդ մանուկները ահով-գողով են անցնե-

1) Պալապան=մեծ: 2) Զոռ-խըշիմով=ստիպելով: 3) Պաշլայել=սկսել: 4) Չալել=նուազել: 5) Ճոմպոզ տալ=գլխակոնձի տալ: 6) Չաթալխայայ կայնեցուցել=գլխի վերայ կանգնեցնել: 7) Եառ=բլուր: 8) Չինըխ=աշտմ: 9) Քուզնի=դարբնոց: 10) Թեփէ=զագաթ: 11) Հալեքէթ=աղմուկ:

լուս եղել հաջի-Ստեփանենց տան մօտով: Մինչև անգամ նոյն իսկ այդ տան մէջ ապրողներից են սկսել վախենալ երեխաները և սովորութիւն են արել Առամ-Թառայիմ յորջորջում տալու նոցա: Առամ-Թառայիմը եղել է ահարկու գէմքով, երկար ու սպիտակ մազերով ու մորուքով և երկաթէ երկար եղունգներով:

Պատմում են նոյնպէս, որ մէկ անգամ Պային Մելքոնը գնացել է Թոփտիից Չալթըր իւր ծերունի ազգականների տունը «ձեռք պահնելու» ու նոցա օրհնութիւնը ստանալու, որովհետև նշանուած է եղել և պատրաստուում է եղել կարգուելու: Վերադարձին, երբ նա հասել է երկու գիւղի մէջ գտնուած «ղեօլ» կոչուած տեղը, նորա յետեից ընկել է ժիվոտը, «կոպչակի»—անուի ձև ընդունելով և շատ արագ գլորուելով: Հասնելով նորան, նա նստել է նորա վերայ, ճնշել է իւր ծանրութեան տակ և ամբողջ գիշերը չարչարել ու ման է ածել նորան, այնպէս որ խեղճը հազիւ հազ կարողացել է միւս առաւօտ լեղապատառ եղած տուն վերադառնալ:

ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵԻԱՆՅԻՈՅ ԱՐԴԻ ԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՌՏՆԻՆ ԿԵԼՆՔԸ

Մենք մեր պատմական տեսութեան հինգերորդ գլխում մէջ բերած աղիւսակից տեսանք, որ բոլոր հայ գաղթականների թիւն եղել է 12,598 հոգի արական և իգական սեռի: Այդ թուից 11,418 հոգին եղել են քաղաքացի, իսկ 1,180-ը գիւղացի:

Քաղաքացիների հետ միասին երկար ժամանակ բնակուել են քաղաքում և գիւղացիներից 15 տուն, կամենալով թողնել երկրագործութիւնը և քաղաքացի դառնալ: Սակայն այդ նոցա չի յաջողել: Ախր է, նոքա մոռացել են երկրագործութիւնն ու գիւղական միւս պարապմունքները, ընտելացել են քաղաքի կեանքին, նիստ ու կացին և սկսել են քաղաքացիների պէս արհեստներով ու վաճառականութեամբ պարապել, բայց չեն կարողացել ձուլուել քաղաքացիների հետ և քաղաքացի կոչուել, այլ քաղաքի մէջ կազմել են մի փոքրիկ համայնք, որ կրել է «Սաբանջի» անունը և պաշտօնական ցուցակների մէջ էլ միշտ մի ուրոյն տեղ է բռնել: 1880 թուին այդ սաբանջիները, որոնք իւրեանց քաղաքում ապրելու այդքան երկար ժամանակամիջոցի ընթացքում չեն կարողացած լինում կեանքի բաւարար բարեկեցութիւն ձեռք բերել, մտածում են թողնել քաղաքը, երթալ ապրել իւրեանց հողերի վերայ և մի առանձին գիւղ կազմել: Ահա այդ նպատակով նոքա դատ են բաց անում միւս հայ գիւղացիների դէմ, որոնք օգտուելով հանդամանքից, տիրապետել էին նոցա հողերին, և տանելով գործը, իւրեանց ընտանիքներով քաշուում են քաղաքից Սամբէկ գետի ափը, որտեղ գտնուում են նոցա հողերը, և հիմնարկում են «Սամբէկ», կամ, ինչպէս պաշտօնապէս կոչուում է, հայերէն—«Կատարինաւան» և ռուսերէն «Յկատերենովկա» հայկական վեցերորդ գիւղը:

Թէ Ռուսաստանի սահմանները մտած գաղթականների ընդհանուր թուից քանի հոգի են հասել իւրեանց բնակութեան համար նշանակուած տեղերը,—մենք չենք կարող ասել, որովհետև մեզ յայտնի չէ, թէ որքան է եղել կաթոլիկ հայերի թիւը, որոնք նորից վերագարձել են Ղրիմ, և, որ գլխաւորն է, մեզ յայտնի չէ, թէ գաղթականներից որքան է ճանապարհին մեռել եւ փճացել: Եւ որովհետև մենք չգիտենք մըշտապէս բնակութիւն հաստատած գաղթականների սկզբնական թիւը, բնականապէս դժուարանում ենք որոշել, թէ որքան և ինչպէս է եղել և նոցա աճելութեան աստիճանն այս 120 տարուայ ընթացքում: Մենք միայն կարող ենք ասել, այն էլ հիմք բռնելով միայն Ռուսաստանի սահմանները մտած գաղթականների վերոյիշեալ քանակութիւնը—12,598 հոգի, թէ գաղթականների թիւն անցեալ 1780 թուից մինչև ներկայ 1900 թուականը մօտաւորապէս կրկնապակուել է ու եռապատկուել է:

Այդ պարզ կերպով կարելի է տեսնել ներկայումս Նոր-Նախիջևանում և նորա գիւղերում ապրող հայերի թիւը ցոյց տուող հետեւեալ աղիւսակից, ՚ի նկատի չառնելով քաղաքից դուրս եկած և ուրիշ տեղերում բնակութիւն հաստատած նախիջևանցիներին:

Ա Ղ Ի Ի Ս Ա Կ

	Բնակութեան տեղերի անունները.	Բնակիչների թիւը.			
		Արական	Իգական	տուն	Ընդհանուր.
1.	Մեծ Սալա	1,592	1,563	470	3,155
2.	Սուլթան-Սալա	611	552	165	1,163
3.	Թոփտի	2,516	5,250	718	4,766
4.	Չալթիլ	3,095	2,809	720	5,904
5.	Նիսուլթայ	551	567	187	1,118
6.	Կատարինաւան			287	1,50
7.	Նոր Նախիջևան				12,370
					7000

28676

Քաղաքացւոց նոցա Ղրիմում թողած անշարժ կալուածների փոխարէն 1779 թուականի հրովարտակով տրուել է առաջ 12 հազար օրավար հող, յետոյ Յովսէփ արքեպիսկոպոսի միջնորդութեամբ շնորհուել է այլ ևս 8 հազար օրավար, ուրեմն ընդամենը—20 հազար օրավար, իսկ գիւղացւոց իւրաքանչիւրին 1781 թուին կատարուած ընդհանուր երկրաչափութեամբ չափուած, տրուած է 30 օրավար:

Նախիջևանցւոց շնորհուած հողերը պատկանում են Ռուսական մեծ հարթութեան դաշտային գօտուն (степное пространство), որ իւր հողի յատկութեամբ և գետնի ընդհանուր բնաւորութեամբ բաժանուում է երկու առանձին մասի՝ Պոնտիականի և Կասպիականի: Առաջինը, որ այդպէս է կոչուում, որովհետեւ բռնում է Սև ծովի հիւսիսային ափը, ծածկուած է 1/4-ից մինչև 1/2 գաղ հաստութիւն ունեցող սևահողի շերտով, իսկ երկրորդը, որ այդպէս է կոչուում, որովհետեւ բռնում է Կասպից ծովի հիւսիսային ափը, բաղկացած է կաւահողից, որի վերայ գտնուած մեծաքանակ աւազը հողմերն այս ու այն կողմը տանելով, կամ ահագին աւազակոյտեր են գոյացնում, կամ սփռում, տարածում են ամեն տեղ: Պոնտիականի սևահողի տակ Յեսսարաբիայում և Քերսոնի նահանգի հարաւային մասերում գտնուում են աւազաքար և կրաքար, Կատարինասլաւի և Տաւրիկեան ու Քերսոնի նահանգների հիւսիսային մասերում—որձաքար և գնէյս, իսկ Դօնեցից մինչև Վօլգա գետը—կաւիճ:

Դաշտային գօտու հողի այդպիսի կազմութեան ու յատկութեան շնորհիւ է, որ բոլոր այդ երկիրը զրկուած է միայնգամայն անտառից, որովհետև մի կողմից ծառերը չեն կարողանում խոր արմատ բռնել, միւս կողմից էլ անձրևի ջրերը չեն կարողանում ծծուել գետնի մէջ: Դեռ հիւսիսային մասում, որի տակ գտնուում է որձաքար, բսնում են, եթէ ոչ անտառներ, գոնէ, փոքրիկ պուրակներ ու ծմակներ, իսկ հարաւային մասում, որին պատկանում են և նախիջևանի հողերը, այդ էլ չկայ, միայն տեղ-տեղ ձորակներում երևում են թփեր, մացառներ ու կարճաբուն ծառեր: Չորս կողմը, որքան մարդու

աչք բռնում է, տարածուում է լայն, ընդարձակ հարթութիւնը, որ դարնանը ու աշնանը ծածկուած է լինում կանաչով, իսկ ամառն այրուում, չորանում ու սևանում է:

Հողերը տրուել են նախիջևանցւոց, կամ խօսելով հրովարտակի խօսքերով, «շնորհուել են ամենից հասարակութեանց ամենաողորմածաբար յաւիտենականաբար ՚ի յարդիւնս և ՚ի շահաւետութիւնս թարց ամենայնի պահանջողութեան զհարկս ՚ի գանձարանս»:

Հրովարտակի այդ խօսքերը թէ գաղթականները և թէ ինքեանք հրովարտակը գործ դնող տեղական իշխանաւորները բնականապէս այնպէս են հասկացել, թէ հողերը տրուած են իբրև սեփականութիւն մշտնջենաւորապէս, որ, ՚ի հարկէ, ուրիշ պէս չէր էլ կարող լինել, որովհետև, ինչպէս վերը նկատեցինք, հողերը տրուած էին գաղթականներին նոցա Ղրիմում թողած անշարժ կալուածների փոխարէն: Եւ այդ այդպէս էլ եղել ու ընդունուել է մինչև 1887 թուականը, երբ նոր կարգադրութիւն է եղել, որի դօրութեամբ գիւղացիք հողերին լիազօր տէր կամ սեփականատէր դառնալու համար, պարտական էին գնել (выкупать) նոցա տէրութիւնից:

Որոշուել է 40 տարի ժամանակամիջոց, որի ընթացքում գիւղացիք պէտք է վճարեն իւրեանց ձեռքին գտնուած բոլոր հողերի գինը (выкупъ), հատուցանելով տարին ամեն մի օրավարին մի ռուբլի տասնևեօթ կոպէկ:

Քաղաքացիք պարապում են առևտրով և գործարանական արդիւնաբերութեամբ: Նոքա վաճառում են գլխաւորապէս հացահատիկներ՝ ցորեան, գարի, վարսակ, վշահատիկ—«հունդ», կորեակ—«դուզու», որոնց ամբարելու համար շինել են քաղաքում մեծամեծ շտեմարաններ, վաճառում են բուրդ, մորթի, ճարպ, որի համար պահում են բազմաթիւ «օթառներ»—ոչխօրի հօտեր, վաճառում են, վերջապէս, կաշի, բամբակ և այլն: Հայերը բանեցնում են ճարպի, կաշուի, օճառի, բուրդ լուանալու ու մաքրելու, բամբակի, դրամաճի, աղիւսի և կրի գործարաններ: Հին արհեստները՝ պայտառութիւնը, դարբնութիւնը, զինագործութիւնը, թաղիքագործութիւնը, գգակա գործու-

թիւնը, ատաղձագործութիւնը, դերձակութիւնը, ոսկերչութիւնը, արծաթպանութիւնը, կլայեկագործութիւնը. կղմինտրագործութիւնը, հացագործութիւնը, համետագործութիւնը և միւսները համարեա թէ վերացել կամ վերանալու վերայ են, այնպէս որ կարելի է համարձակապէս ասել, թէ նախիջևանցուց մէջ ներկայումս ոչ արհեստներ և ոչ արհեստաւորներ կան:

Գիւղացիք պարապում են զլիաւորապէս երկրագործութեամբ, կամ, ինչպէս ինքեանք ասում են, «Ֆողագործութեամբ»: Նոքա իւրեանց վարուցանքն անում են հողագործութեան երկգաշտեան եղանակով, այսինքն իւրեանց ձեռքին գտնուած հողերը նոքա բաժանում են երկու մասի՝ մէկը ցանում են, միւսը թողնում են հանգստանալու միւս տարուայ համար: Նոքա ունին և այնպիսի հողեր, որ ամեն տարի ցանում են. դոքա զիւղերի մօտ գտնուած դաշտերն են, որոնք աւելի պարարտ են, որովհետև գիւղի անասունները միշտ ման են զալիս, արածում են նոցա վերայ և իւրեանց աղբով պարարտացնում են նոցա:

Գիւղացուց հողերը համայնական են և 2—3 տարին մի անգամ բաժանուում են տների թէ արական և թէ իգական շնչերի վերայ. չբաժանուած մնում են միայն արօտատեղիները, որտեղ ամենքն էլ հաւասարապէս իրաւունք ունին քշել իւրեանց անասունները և արածեցնել, և եղեգնուտը — «դայմըլը», որտեղից եղէգն են քաղում վառելիքի համար: Հողաբաժանութեան ժամանակ տան իգական անգամները ստանում են արական անգամների ստացածների կէսը:

Հայ գիւղացիք այստեղ էլ, ինչպէս ամեն տեղ, ունին աշնանացան և գարնանացան — «Քիւղուան և Բահերուան»: Աշնանը նոքա ցանում են կարմրահատ ցորեան «օղիմկա» և հաճար — «արիշ», իսկ գարնանը ցանում են սպիտակահատ ցորեան — «հառնովկա», գարի, վարսակ և վշահատիկ: Հայերը թէև արդէն թողել են հալկական ծանր գութանը, կամ, ինչպէս ասում են ինքեանք գիւղացիները, «Հայր - Աբրահամի գութանը» և վարում են թեթև արօրով, բայց նոքա դեռ յա-

մառում են ընդունելու եւրոպական կատարելագործուած բոլոր գործիքները, նոքա դեռ մինչև ցայսօր հնձում են նահապետական մանգաղներով ու դերանդիններով:

Գիւղացիների դաշտային պարապմունքներին շատ վնասում ու արգելք է լինում այս կողմերի կլիման իւր խստութեամբ ու փոփոխականութեամբ: Չմեռը նոյեմբերից մինչև յունուարի վերջը ցուրտն երբեմն այնքան սաստիկ է լինում, որ հասնում է 30 աստիճանի, իսկ ամառը Յուլիսին մինչև 40 աստիճան արևում և 30 աստիճան շուաքում տաքութիւն է անում: Չիւն շատ քիչ է գալիս, բայց յաճախակի բուք է անում և ձիւնախառն ցրտաշունչ քամի է փչում: Փետրուարի վերջին և Մարտի սկզբին ձմեռը վերջանում է. ձիւնն արագ հալուում է և սևահողը փափկում ու հեղուկանման կակուղ ցեխ է դառնում, որ կտրում է ճանապարհների հողորդակցութիւնը: Բուսականութիւնը միայն երևում է Ապրիլի սկզբին, այնպէս որ համարեա թէ գարուն չի լինում. բայց բաւական է մի քանի տաք ու պայծառ օր, որ դաշտերը կենդանան, զարթնեն և ամեն տեղ ծածկուի դալար արօտով: Արձաքարեայ ներքին շերտ անցող դաշտերը ծածկուում են կարճ, բայց հիւթաւէտ արօտով, իսկ կրաքարեայ և կաւձային շերտ ունեցողները սառնում, իսկ կրաքարեայ լեռներով, ինչպէս եղէգն է, որ գործ է ածում վառելիքի համար: Մայիսի 15-ից սկսում է երաշտ ամառն իւր տաք, անտանելի փոշի բարձրացնող քամիներով, իւր դաշտային մկներով — «չըթչըթներով». դետինը չորանում, ճաղճղում է, մատղաշ բոյսերի արմատները բացուում են և խորշակի տաքութիւնից այրուում: Աշունը Սեպտեմբերից մինչև Նոյեմբերը, ըստ ամենայնի, բարեխառն է. անձրևներ են գալիս, դաշտերը նորից կանաչում են, օդը մաքրուում ու գարնան օդի բնաւորութիւն է ստանում, այնպէս որ կարելի է ասել, թէ այս կողմերի աշունն աւելի է նմանում գարնան, է ասել, թէ այս կողմերի աշունն աւելի է նմանում գարնան, քան թէ բուն գարունը: Թէ Հայ գիւղերից իւրաքանչիւրն սրբան հող ունի և ունեցած հողի ընդհանուր քանակութիւնից սրբանը յարմար է և սրբանն անյարմար, այդ կարելի է տեսնել հետևեալ աղիւսակից.

Ա Ղ Ի Ի Ս Ա Կ

Գիւղերի անունները.		Հողի քանակութիւնն օրավարի հաշուով.					
		Յարմար.	Մնյարմար.	2 ^ա միշ.	ընդհանուր.		
1.	Մեծ-Սալա	7,776					
2.	Սուլթան-Սալա	6,389	440 ք. ս.	402		303	8,481
3.	Թոփտի	15,778		210		36	6,425
4.	Չալթիբ	15,482		272		610	16,660
5.	Նխուլթայ	5,339	720 ք. ս.	865		660	17,0007
6.	Պատարինաւան			447	2027 ք. ս.	140	5,787-347 ք. ս.
						500	6,500

Նախիջևանի գիւղերի պարտականացուցիչ ծախքերի քանակութիւնը տարուայ ընթացքում բաւականին մեծ է, որովհետեւ սովորական հարկերի հետ միասին նոքա հատուցանում են և վերոյիշեալ հողերի վճարը — «ВЫКУПЪ»-ը: Թոփտին, օրինակի համար, միայն հողավճար հատուցանում է տարին 18,355 ռուբլի, իսկ գիւղի բոլոր տարեկան ծախքերի համագումարը հասնում է 25,632 ռուբլի խոշոր գումարին, ասել է թէ իւրաքանչիւր թոփտեցի թէ արական և թէ իգական սեռի անհատ հատուցանում է տարին գիւղացու համար մի շատ զգալի գումար:

Գիւղերի պարտականացուցիչ ծախքերը, բացի հողավճարից, են համայնական ծախքերը — «ВОЛОСТНЫХЪ», հասարակական — «СЕМСКИХЪ», շինական — «СЕЛЬСКИХЪ» և ապահովագրական — «СТРАХОВЫХЪ»:

Այդ ծախքերը լրացնում են, տուրք հաւաքելով գիւղացիների տնտեսողներից, խոշոր ու մանր անասուններից, լուծքից, տների արական և իգական անդամներից և հասարակական հողերի կապալադրամից: Հատուցանելիք հարկերի քանակութիւնը, բացի տնտեսողների տուրքից, որ ամեն տեղ ստացուում է «շուպաղայի» ամեն մի քառակուսի սափենից 1/2 կոպէկ, բոլոր գիւղերում միատեսակ ու հաւասար չէ: Մի գիւղում խոշոր անասունների՝ եղների, ձիերի և կովերի ամեն մի գլխից ստացուում է 50 կոպէկ, միւս գիւղում — 60 կոպէկ. մի գիւղում մանր անասունների՝ այծերի և ոչխարների ամեն մի գլխից

խից ստացուում է 20 կ. միւսում 25 կ. կամ 40 կ. մի գիւղում լուծքից ստացուում է 32 ռուբլի, միւսում — 16: Սննդիսի գիւղ էլ կայ, ինչպէս Չալթիբը, որ լուծքից հարկ չի հատուցանում, այլ տների արական և իգական անդամներից, հաշուելով արական անդամի վերայ 3 ռուբլի, իգականի վերայ 1,50: Փոքր կամ Սուլթան-Սալա գիւղը լուծքի հաստատուն հարկ չունի, այլ հարկերի մեծ մասը հատուցանում է հասարակութեան պատկանած հողերի կապալադրամից, և միայն պակասորդը լրացնում է, լուծքի վերայ հարկ դնելով 1—5 ռուբլի կամ աւելի: Նախիջևանցուց Ղրիմից բերած հավաքուած արդէն իսպառ վերացել է, տեղի տարազը քաղաքում արդէն իսպառ վերացել է, տեղի տալով եւրոպական տարազին, իսկ գիւղերում թէ և մինչև ցայսօր դեռ պահպանուել է, բայց արդէն արագապէս սկսել է վերանալ, տեղի տալով շրջապատող ռուս գիւղացիների հափնուելու ու կապուելու ձևին:

Քաղաքում այլ ևս չ'կայ կանանց գեղեցիկ աթլաս «վրայնոցը», որ, ինչպէս ցոյց է տալիս բառի նշանակութիւնը, հազնում էին զգեստի վերայից, չ'կայ աղջիկների ոսկիներով «ֆէսերը», մարգարտադարդ «խուլանները» — դոգարդարած «ֆէսերը», մարգարտադարդ «փերչամ-բաղին», տիներն արծաթեայ ճարմանդով, գոհարազարդ «փերչամ-բաղին», «էթէկու» երկու շար խոշոր ոսկիները, որ տէր-ողորմեայի պէս խաչաձև ձգում էին վրայնոցի վերայից, չ'կայ, վերջապէս, մարգարտահեռ «գերդանլիկը» — մանեակը և մարգարտաշար ականակուռ խաչը, որ ձգում էին վիզները: Հին տարազից քաղաքում ներկայումս մնացել է միայն «փոշին», որ մի մետաքսեայ հաստ նկարէն կտոր է, որին մի տեսակ գլխարկի ձև տալով, վարպետօրէն ասեղներով ամրացնելով ու մագերը նորա տակ հաւաքելով, դնում կամ կապում են գլխներին Նախիջևանի պառաւները:

Գիւղերում տղամարդկանց սովորական զգեստն է «կապան», որ ձմեռը լինում է «բամբկուն», իսկ ամառն առանց բամբակի, մորթի գդակ, շալ գօտի, պաճուճաձև գուրպաներ և հայկական տրեխներ: Կանայք սովորաբար հափնում են գոյն-զգոյն պարզ ձևի շրջագգեստ-«վարի-քով», վերնագգեստ-«վերի-

քով» և գողնոց, գլխներին կապում են կամ փօշի կամ թաշկի-
նակ, իսկ մէջքները պնդում են «խուլաններով»: Աղջիկները
հագնուում են կանանց պէս, միայն այն զանազանութեամբ, որ
նոքա փօշի չեն դնում գլխներին, այլ ոսկիներով զարդարած ֆէսեր,
որոնց տակից ընկնում, ծածանում են ուսերի վերայ հայկական
ձևով մանրաթել հիւսած մագերը, և վզներին ձգում են ու-
լունքների և մանր ու խոշոր ոսկիների շարոցքներ:

Հալաւների տարազի հետ միասին փոխուել ու փոխուելու
վերայ է և նախիջլեանցոց «խուիմի վարքով» ապրելու եղա-
նակը: Այլ ևս չկայ գաղթականների նախկին կեանքի նահա-
պետական պարզութիւնը, պակասել է հայկական հիւրասիրու-
թիւնը, սէրն ու «մուհարետը», որ ստիպում էր հայերին ոչ
թէ միայն իւրեանց մերձաւոր ու հեռաւոր ազգականներին, խը-
նամիրների, այլ և դրացիների, տես ու ճանաչի և մինչև իսկ
«օխտն—օտար» մարդկանց հետ մօտ բարեկամութիւն ու գնալ-
գալ անելու: Ներկայումս նախիջլեանցոց մէջ ամեն բան կրում
է քաշուելու հեռանալու, իւր մէջ կենդրոնանալու ձգտումն,
ամեն բան ներկուում ու կնքուում է սոսկանութեան դրոշմով:

Համեմատաբար դիմացկուն է եղել, անարատութեամբ է
պահպանուել նախիջլեանցոց ընտանեկան կեանքն իւր ներքին
կազմակերպութեամբ, իւր վարք ու բարքով, թէ և այդ վարք
ու բարքի դժերից շատերն իսպառ կորցնելով իւրեանց ներքին
խորհուրդը, այժմ լոկ անբովանդակ ծիսակատարութեան ու
անդիտակցաբար կատարուող սովորութեան բնաւորութիւն են
ստացել: Մեծ տօներն ժամանակ նախիջլեանցիք մինչև ցայսօր
դեռ իւրեանց ծեր ու տարէց ազգականներին յարգանք մատուցա-
նելու համար, նոցա տները «ձեռք պագնելու» են զնում. նո-
քա մինչև ցայսօր դեռ մի որ և իցէ տեղ իւրեանց ազգական
ու ծանօթ ծերերին պատահելիս կամ տեսնելիս, անհրաժեշտ
պարտականութիւն են համարում իւրեանց համար նոցա ողջու-
նելու, նոցա ձեռքերը համբուրելով: Պատիւ ու յարգանք մա-
տուցանելու մտքով նախիջլեանցիք իւրեանց ընտանեաց ան-
դամներին զանազան պատուանուններ են տալիս. նոքա իւրեանց
մեծ եղբորը «աղա» են ասում, մեծ քրոջը—«ջիջա», տալին—

«փքէչ», տաղրոջը — «չէչէբի», աներոջ և զոքանչի քրոջը —
«խաթնա», եղբոր ու հօրեղբոր կնոջը և առհասարակ տան-
տիկիներին — «եանկա», ծեր-հօրեղբորը — «էմջե-բա», ծեր խը-
նամիրներին — «խնամի-մա», «խնամի-բա», ծեր եանկային—
«եանկա-մա» և այլն:

«Աղա» բառը, բացի իւր բուն գործածութեան տեղից ու
նշանակութիւնից, նախիջլեանում գործ է դրուում և ընդհանրա-
պէս իբրև պատուանուն բոլոր ծերերի համար, լինին գոքա
պատուաւոր մարդիկ, հարուստ թէ աղքատ: Այդ, ի հարկէ,
նախիջլեանցոց նախկին նահապետական կեանքի մնացորդնե-
րից է, երբ ծերերի խօսքը օրէնք էր հասարակութեան հա-
մար, երբ ամեն մի ծեր մարդ առանձին պատիւ ու յարգանք
էր վայելում իւր շրջապատողներից, և երբ, վերջապէս, ծերերի
խորհրդով, տնօրինութեամբ էին կառավարուում ամբողջ Հա-
ւարակութեան գործերը:

Չատ հետաքրքրական է այդ «աղա» բառի գործածութեան
ձևը նախիջլեանցոց բարբառում. նախիջլեանցիք սովորաբար
ամբողջապէս նորան երբէք չեն արտասանում, այլ միշտ հա-
մարեա կրճատուած ձևով: Նոքա, օրինակի համար, չեն ասում
Գրիգոր աղա, կամ Սարգիս աղա, այլ—Գրիգորա, Սարգիսա,
և այլն և այլն: Գոյն կրճատման ձևին ենթարկուում են և
շատ գործածական «անա», «մամա» և «բարա» բառերը.
առաջինից, ինչպէս «աղա» բառը, մնում է միայն ա տառը,
որ կպցնում են գործածուած բառի վերջից, երկրորդից ու եր-
րորդից—միայն առաջին *մա* և *բա* վանկերը, ինչպէս, օրի-
նակի համար, Մեծա, այսինքն մեծ—անա, խաթնա, այս-
ինքն խաթուն—անա, Տէր-բա, այսինքն տէր-բաբա, Հաճի-
մա, այսինքն Հաճի—մամա, և այլն և այլն: Համեմատաբար
աւելի անարատութեամբ է պահպանուել և նախիջլեանցոց
Ղրիմից բերած ուտիլ — խմելու ճաշակը, կերակուրների տեսակ-
ները և ընդհանրապէս սէրը դէպի խմորեղէնը և իւզոտ կե-
րեկրեղէնը, որ ընդհանուր է բոլոր հայութեան:

Արժանի են ուշադրութեան հետևեալ հայանուն կերա-
կուրները, որոնք իւրաքանչիւր նախիջլեանցու խորտկացուցակի

մէջ անհրաժեշտ տեղ են բռնում. «Հաց—տապակ» — կաթի մէջ թրջած և իւղով, ձուով տապակած Հաց, «Միս-տապակ» — տապակած միս, «փորլից» — փորը բրնձով խճողած և փուռը դրած գառն, «Ծալձուլ» — թել բաց արած, մէջը ձիթով տապակած սոխ դրած և ծալձուլում ու հիւսուած խմորեղէն, «Կլորակապուր» — մսի կլորակներով ապուր, «Գունդապուր» — խմորի գնդիկներով ապուր, «Կռթկռթապուր» — իւղով տապակած և չորացրած խմորիկներով ապուր, «Կաթնապուր» — ջրալի կաթնով, «Փշուկ-սապուր», «Էրշիք», «Ապուխտ» և այլն:

Սոցանից էլ նամանաւանդ արժանի են ուշադրութեան վերջին երկուսը — էրշիքը և ապուխտը, որոնք պատրաստուում են իբրև ձմեռուայ պաշար աշնանը, երբ սկսում են բանել ճարպի գործարանները և բազմաթիւ «օթառներ» են մորթում ու ճարպահան արած միսը շատ էփանանում է: Էրշիքի կամ երշիկի համար նախապէս պատրաստուում է աղիքը, այսինքն առնուում է կովի աղիքը և այնքան քերուում ու մաքրուում է, որ մնում է միայն բարակ, թափանցիկ մաշկը. յետոյ ճարպահան արած ոչխարի միսը մանրուում, ծեծուում է, մաքրուում է ջղերից ու մաշկերից, աղուում և համեմուում է չամանով, կինամոնով, միխակով, սև պղպեղով ու սխտորով, խճողուում է աղիքի մէջ և կախուում է չորանալու օդի մէջ: Ամեն երեկոյ բոլորաձև, ծայրերը միմեանց կապած երշիկներն առնուում են, գոտնակուում և միմեանց վերայ մի ծանրը բանի տակ են դրուում, որ տափակուեն: Եւ այս այսպէս շարունակուում է, մինչև որ աղիքի մէջ խճողած միսը օդի մէջ եփուում պատրաստուում է: Ապուխտը պատրաստում են ոչխարի սուկիներից, թիակներից և լեզուից: Ապխտելի կտորները սովորաբար առաջ լուանում, մաքրում են, յետոյ աղում, սրխտոր ու չաման անում վերան ու կախում օդի մէջ չորանալու: Նախիջլանցուոց ընտանեկան վարք սւ բարքի մի քանի գծերի յաջող նկարագրութիւնը կարելի է տեսնել և հետևեալ երգիծաբանական ոտանաւորաձև գրուածքում, որ շատ անգամ է իբրև «ղիվերտիսմենա» արտասանուել Նախիջլանի հայկական բեմից և որ հաւանականաբար շարագրուած է յայտնի Փա-

սուկեճեանի խմբից, որ 69—70 թուականներին Պօլսից Նախիջլան հրաւիրուած լինելով, թատրոնի է վերածել իվան Մարկովիչ Պօպովի ցորենի ամբարը և մի ամբողջ սեղօն կանոնաւոր հայկական ներկայացումներ է տուել այդտեղ:

Մեր գռան քովը ժողովիլին չորս-հինգ եանկա,
 Կուտին բոհրուն կուտ ու թստան խուրմա.—
 Մէկը տիբոնչի, մէկալը ֆալչի,
 Մէկալներն ալ—գալաջի, գալաջի,
 Անվերջ անհատնում սալթը գալաջի:

Չարխատա տղաք վարժատուն կեշթան,
 Համրանք չեն սովրենալ, վիրա կ'խաղան.

Մէկը—թռթռի, մէկալը—կոճի,
 Մէկալներն ալ—գալաջի, գալաջի.

Անվերջ անհատնում սալթը գալաջի:
 Ձի-առապացով Ռասթով կեշթանք.

Գալու ատեն էգէր եօռուխով գտանք
 Մէկ բօշ-բօղապ հայ առաքաչի,—

Աշթըլի ճամբան - գալաջի, գալաջի,
 Անվերջ անհատնում սալթը գալաջի:

Մենք այդ ոտանաւորը լսել ենք պ. Տիրան Գալֆայեանից, որ Փասուլեճեանի խմբից էր և խմբի հեռանալուց յետոյ էլ մնացել Ռուսաստանում և ուսուցչութեամբ էր պարապում: Յաւուում ենք, որ մենք դորա չորրորդ տունը, որի մէջ նկարագրուած էր Նախիջլանի կանանց ջերմեռանդութեամբ եկեղեցի յաճախելը, բայց ժամատացութիւն լսելու ու աղօթելու փոխարէն նոցա «անկաջ անկաջի գալաջի անելու» դատապարտելի սովորութիւնը, չենք կարող մէջ բերել, որովհետև մոռացել ենք, չենք մտաբերում: Նոր-Նախիջլանցուոց նիստ ու կացի, կամ, ինչպէս ասում են ինքեանք նախիջլանցիք «Ջանցան»-ի աւելի ընդարձակ նկարագրութիւնը կարելի է գտնել Ռ. Պատկանեանցի Նախիջլանի բարբառով գրուած հետաքրքրական երկերի մէջ:

Թէ քաղաքացիք և թէ զիւղացիք 'ի սկզբանէ
 անտի եղել են վերին աստիճանի հասարակ, պարզ նահապե-

տական կեանքով յապրող մարդիկ, աշխատասէր, խաղաղ և չափաւոր, բայց և նոյն ժամանակ վերին աստիճանի տղէտ ու գոեհիկ: Քրազէտ մարդկանց թիւը մատնելով է հաշուում եղել, ազնուականների և աստիճանաւորների թիւը շատ սահմանափակ, նոյն իսկ հոգևոր դասը խարխափում է եղել խորին տգիտութեան ու խաւարի մէջ, թէև, ՚ի հարկէ, այդ դէպքում քաղաքացւոց և զիւղացւոց մէջ մեծ դանազանութիւն է եղել: Քաղաքացիք ապրած լինելով քաղաքներում, շփուած լինելով զանազան ազգերի հետ և իւրեանց առևտրական գործերով այս ու այն կողմը դնացած լինելով, ՚ի հարկէ, համեմատաբար աւելի զարգացած, աւելի աշխարհ տեսած են եղել, քան թէ զիւղացիք, որոնք իւրեանց կեանքի պայմաններով իսպառ մեկուսացած լինելով, միջոց ու հնարաւորութիւն չեն ունեցել փոքր ՚ի շատէ իւրեանց մտաւոր կրթութեան հորիզոնն ընդլայնելու, զարգացնելու:

Մեր պատմական տեսութեան գլխում յիշուած Նխուրթայի ձեռագիրը հաւաքածուի մէջ մենք գտնում ենք մի ստանաւորաձև գրուածք Թէոդոսիոյ հոգևոր դասի մասին, որ գրել է Տէր-Ստեփանոս թոխաթեցի երէցը նոյն իսկ գաղթականութեան ժամանակները կամ գորանից մի փոքր առաջ: Թէև արժանայիշատակ երէցը, ինչպէս երևում է, աշխատել է յիշել «Հայոց տան» հոգևորականների միայն լաւ կողմերը, աշխատել է գրուատել ու գովաբանել նոցա և իւր գրուածքն հէնց այդպէս էլ կոչել է «Գովասանութիւն Կաֆայու քահանայի վերայ», բայց նորա տողերի մէջ կարելի է կարգալ, տեսնել այն խորին տգիտութիւնը, որի մէջ ընկղմուած է եղել գաղթականների ամենայառաջագէմ, ամենակրթուած դասակարգը նոցա Ռուսաստան տեղափոխուելուց առաջ: Եւ եթէ այդպէս է եղել այն դասակարգը, որ պէտք է դէպի լոյս ու ճշմարտութիւն առաջնորդէր իւր հօտը, կարելի է զիւրեաւ գուշակել, թէ ինչ են եղել գաղթականների միւս դասակարգերը: Բաւական է այսքանը միայն ասել, որ Թոխաթից Թէոդոսիա եկած և տեղական քահանայական դասից սիրով հիւրընկալուած երէցը չի կարողացել իւր «Գովասանութեան» մէջ չ'յիշել, թէ քա-

հանաներից ոմանք չափազանց երկրպագու են եղել «ըրախուն և գինոյն», ոմանք «խիստ պանպառակ, ծեր ու մասխարայ» են եղել, ոմանք էլ, փոխանակ իւրեանց սուրբ կոչման ծառայելու, պարապելու են եղել «ղուլումձութեամբ» — ոսկերչութեամբ և ուրիշ արհեստներով: Բայց արժէ կարգալ բոլոր «Գովասանութիւնը»:

Տէր-Խաչատուր եպիսկոպոսն,
 Որպէս Անտօն թաբաչիթի,
 Պահող, հսկող ճգնաւորի,
 Սուրբ Տերունի, մաքուր հոգի:
 Իսկ տէր Մովսէսն Արմեցի,
 Եպիսկոպոսն գերպանծալի,
 Խոնարհամիտ, հեզահոգի,
 Հըլու, հընազանդ յամենայնի:
 Եւ տէր Թորոս եպիսկոպոսն,
 Որ զվանքն ունի Աստուածածնի.
 Խոնարհ հոգով, սուրբ և արհի
 Եւ սիրեցեալ աչքս ամենի:
 Տէր-Խաչատուր եպիսկոպոսն,
 Որպէս եղբայր տէր-Թորոսին.
 Քրիստոս իւրեանց մէջըն յայտնի,
 Խաղաղ կենան յայսմ աշխարհի:
 Տէր-Խաչատուրն սբ. Սարգիսին,
 Խելօք, խիկար, նրման ծովին,
 Զերկնից շրջանին գիտողի, —
 Հայոց տումարն և Հրոմի:
 Իսկ տէր-Յակոբն բարձրակաջ,
 Որ մականուամբն է պաճայ.
 Յորժամ գոռայ, զբերանն բանայ,
 Չատ ոք վազեն, թէ կու կուտայ:
 Ո՛վ տէր-Թորոս Պարթև ազգին
 Նրման Սահակ հայրապետին,
 Բարձր բոլոր մէջ ամենի,
 Աւագ երէց Կաֆայ քաղբի:

Տէր Ավանէս դու շնորհալի,
 Ուրախցընող ժողովրդի,
 Քաղցր և անուշ ձայնդ գովելի,
 Նրման փողոց Գաբրիէլի:
 Տէր-Մըկըրտիչ դու անուանի,
 ՚ի մէջ ամէն կարգաւորի,
 Գըրոց հմուտ ամէն բանի,
 Փէննէհէսի ես նրմանի:
 Ո՛վ Տէր-Պետրոս դու գովելի,
 Չայնդ համեղ, փառքըդ բարի,
 Քաջ երաժիշտ, գեղ գովելի,
 Նախաջ, ոսկող, քարտուղարի:
 Տէր-Սբրահամ առատ հացի,
 Թող բո սեղանըդ շէն լինի.
 Իու ես սիրուն ամէն ազգի,
 Տաճկի, հոռմի և ֆրանկի:
 Աստուածատուր սբ. քահանայ,
 Խիստ պանպառակ, ծեր, մասխարայ.
 Եւ էլ անուեղ է հակակայ,
 Հիւսն ես նրման հայր Յովսէփայ:
 Տէր-Սղսէնտն էր փափաքելի,
 Սբ. և մաքուրք քան զաղաւնի.
 Պօյ ու պօսուն ձեր ցանկալի,
 Անաստասայ էք նրմանի:
 Տէր-մղտեսի Աստուածատուր,
 Սբ. Յակոբայ ես սպասաւոր.
 Անունդ ահեղ և զօրաւոր,
 Զարմանալի և փառաւոր:

Տէր Ստեփանոս դու նորընծայ,
 Եւ սբ. խաչին կարգեալ ծառայ,
 Ըրախուեն, գինոյն տէր հան
 մեր տայ,
 Աստուած քո մուրատն տայ:
 Տէր-Խաչատուր դու նորընծայ,
 Որդիդ լինի քո քահանայ,
 Սբ. Սարգիսին դու ես ծառայ,
 Զտաճարն և զգեստն մաքուր
 պահեն:
 Փոքրը Տէր-Աբրահամ, իմ սիրելի,
 Նրման ես դու սուրբ տատրակի.
 Սաղմոսասաց, սերտում արի,
 Պատարագող սուրբ խորհրդի:
 Քրոնաղցի Տէր-Մարտիքեայ,
 Մատղաշ մանուկ դու քահանայ,
 Տետր ալելուք անձն քեզ կայ,
 Սանբէթրօին դու ծառայեն:
 Տէր-Օհաննէս ձեր պատուական,
 Անձամբըդ մեծ թօրախալան,
 Սպիտակ ալեօք, որպէս օհան,
 Որ գրբեաց աւետարան:
 Ո՛վ Տէր-Թումայ հեզ և բարի,
 Ակար շինող և զուլումձի,
 Պօչովդ երկան աննըմանի,
 Աստուած ՚ի քո հոգիդ հանգչի:
 Ո՛վ Տէր-Սարգիս դու գրագիր,
 Արճ ու բոյոր, լաւ և ընտիր,
 Ըռախին, գինին ՚ի կուլ տայիր,
 Հանգչի հոգիդ, փառաւորիր:
 Ո՛վ իմ եղբայր Տէր-Աւետիք,
 Փափկամարմին և կակըղիկ,
 Կաշուն առնուլն ես զեղեցիկ,
 Իւրեանց նոր հայրենիքում

Տկճիկ, փոքրիկ և սըպըրիկի:
 Ո՛վ Տէր-Ներսէս չուստ և արի,
 Որդի դու ձեր քահանայի,
 Տըղայ գալով եղիր այրի,
 Մի համբեր տայ Աստուած քեզի:
 Ով Տէր-Գրիգոր սուրբ ձերունի,
 Քաղցրաբարբառ ըմպող գօթի.
 Անուանակցի քո նըմանի,
 Հրեշտակապետն է քո տեղի:
 Գրիգոր դպիր հմուտ գրի,
 Հնոց նորոց կտակարանի,
 Ատենախօս մէջ ամենի,
 Որ մականուամբ Մախմուր կոչի:
 Քաջ Պարխուտար սեբաստացի,
 Աոխ է պայծառ մէջ ամենի.
 Դու ժամասէր հեզահոգի,
 Մեղք և անցանք քո ջընջի:
 Զձեր այսմաուրքն ետաք ընձի,
 Որ զօրինակսն գրեցի.
 Լոյս ճագեսցի մեր տաճարի,
 Լուսով մտնունք չառագաստի:
 Տէր-Ստեփանոսը թօխատցի,
 Ալի, հանգեայ ձեր քաղաքի,
 Առ ոտն սուրբ Լուսաւորչի,
 Ծովահայեաց սուրբ տաճարի:
 Տունըն ձեր նըման Աբրահամի,
 Սուրբ Սահակայ և Ակոբի,
 Պանդխտասէր հանգիստ հիւրի,
 Նժդեհ, զարիպ և օտարի:
 Ես մեղաւորս և եղիելի
 Լոկ Ստեփանոս թօխաթեցի,
 Հպարտ և լիրբ և փառասէր,
 Այլ ամենայն այսով ելի:
 Էլ գաթականները զեռ շատ

երկար ժամանակ մնում են նոյն տգիտութեան մէջ, որովհետև ոչ նոցա նոր բնակութեան տեղը, ոչ էլ հանգամանքներն են նպաստում նոցա շուտով լուսաւորուելու, կրթուելու: Նախիջևանի շրջակայքը հին ժամանակները շրջապատուած էր ընդարձակ ամալի դաշտերով և կամ դաղախների գիւղերով, որոնք ինքեանք էլ վերին աստիճանի գոեհիկ լինելով, ՚ի հարկէ, չէին կարող կրթիչ ազդեցութիւն ունենալ հայերի վերայ: Նախիջևանում էլ չի կարելի լինում իսկոյն դպրոցներ հաստատել և գաղթականների մէջ կրթութիւն տարածել, որովհետև մի կողմից նիւթական միջոցների խիստ սղութիւն է լինում, միւս կողմից էլ կրթուած, դաստիարակուած մարդկանց պակասութիւն: Արդութեանը մտածում է այդ բանի մասին և աշխատում է մի մեծ դպրոց—«Համալսարան» բանալ, բայց չի յաջողում: Նա թէև կարողանում է քաղաքում մի փոքրիկ դպրոց բանալ հայերէն և ռուսերէն գրագիտութիւն սովորեցնելու համար և վանքում մի փոքրիկ վանական դպրոց է հաստատում հոգևորակացուներ և եկեղեցական պաշտօնեաներ պատրաստելու համար, բայց դժբա էլ, նորա հեռանալուց յետոյ, շուտով փակուում են և ժողովրդի կրթութեան գործը մնում է երկար ժամանակ տգէտ քահանաների և տիրացուների ձեռքին, որոնք միայն պարզ հայերէն գրագիտութիւն և եկեղեցական փոխասացութիւն են սովորեցնում խալֆայական եղանակով:

Առաջին հայոց կանոնաւոր դպրոցները Նախիջևանում հաստատուում են 1868 թուին, երբ երջանկայիշատակ Գէորգ կաթողիկոսը իւր դէպի Պետերբուրգ արած ճանապարհորդութեան ժամանակ մտնում է Նախիջևան և մի քանի օր մնում է այդտեղ: Առումնասէր կաթողիկոսի հրամանով առաջին անգամ բացուում են քաղաքի ճիւղական դպրոցները, Ս. Խաչի ժառանգաւորաց դպրոցը և գիւղերի ճիւղական դպրոցները: Այնուհետև 1875 թուին հիմնարկուում է Նախիջևանի հոգևոր դպրոցը, որ 1881 թուին վերածուում է թեմական դպրանո-

ցի. 1881 թուին բացուում է Արհեստաւորաց դպրոցը քաղաքի հարիւրամեակը յաւերժացնելու համար. նոյն 1881 թուին բացուում են Գոգոյեան և Հռիփսիմեան օրիորդաց դպրոցները: Սակայն ՚ի նկատի առնելով, որ դեռ շատ ժամանակ է անցնում, մինչև որ այդ բոլոր դպրոցները կանոնաւորուում են, ՚ի նկատի առնելով, որ դռքա կանոնաւորուելուց յետոյ էլ դեռ շատ անգամ փոփոխական բաղդի են հանդիպում, դռքա չեն կարողանում հարկաւոր ազդեցութիւնն անել գաղթականների վերայ և հանել նոցա տղիտութեան այն թանձր խաւարից, որի մէջ նոքա այնքան երկար ժամանակ մնացել էին: Ահա հէնց այդ իսկ պատճառով էլ մինչև ցայսօր դեռ բոլոր գիւղացիները և քաղաքի աղքատ դասակարգը յարատեւում են տղիտութեան մէջ, զրկուած մնալով ժամանակիս հոգուն և հանդամանքներին համապատասխան կրթութիւնից:

Աիշդ է, քաղաքում ներկայումս գոյութիւն ունի արքունի միջնակարգ և բարձրագոյն դպրոցներից աւարտած ու դուրս եկած մի ստուար դասակարգ, բայց դա բաղկացած է մեծամասնութեամբ առանց իդէալի, առանց մի որոշ սկզբունքի մարդկանցից, որոնք, բացի իւրեանց սեպհական շահերից, ոչինչ չեն հասկանում, ոչինչ չեն ուզում իմանալ, որոնք իւրեանց քթից հեռու չեն տեսնում... իսկ գործելու, անելու շատ բան կայ, որովհետև քաղաքում հայկական կեանքը մարելու վերայ, գիւղերին էլ ապագայում նոյն վիճակն է սպասում: Ժողովուրդն աղքատացել է և հէնց այդ պատճառով էլ քաղաքացիների մի ստուար մասը թողել, շրջուել է շրջակայ գիւղերն ու քաղաքները և շատ հեռու չէ այն ժամանակը, որ քաղաքը բոլորովին դատարկուի իւր հայ տարրից. գիւղերին էլ ՚ի հարկէ, աւելի հեռու ապագայում, նոյն վիճակն է պատրաստուում: Վարքի ու բարքի ապականութիւնը բոյն է դրել քաղաքի հայ Հասարակութեան դանազան խաւերում, մերձաւոր ամուսնութիւնները յաճախակի են տեղի ունենում, տարէցտարի աւելանում է խառն ամուսնութիւնների թիւը և ժողովրդի մանրանալուց, թուլամիտների, խենթերի, թլուառների թուի բազմանալուց, կամքի կորուիլի և բարոյական ոյժե-

րի թուլանալուց կարելի է ակնբերել գուշակել, որ գաղթականներն արագօրէն այլասեռուում են: Գիւղերում նահապետականութիւնը հետզհետէ վերանում է և Ռոստովի փողոցներից «փողոցային կուլտուրան» լայն հոսանքներով տարածուում է գիւղերը և մտնում, բոյն դնում գիւղացիների համեստ տնակներում ու խրճիթներում:

Նախիջևանցուց խօսակցութեան լեզուն, որ Տաճկահայոց մեծ բարբառի ճիւղաւորութիւններից մէկն է և ունի Հայոց բարբառներին յատուկ բոլոր առաւելութիւններն ու պակասութիւնները, քաղաքում արդէն վերանալու վերայ է, որովհետև մատաղ սերունդն արդէն համարեան թէ չի խօսում հայերէն, իսկ հին սերնդի բերանում նա կորցրել է անկախ, ինքնուրոյն լեզուի բոլոր յատկութիւնները և դարձել է մի կոպիտ փողոցային «ժառգոն», որով ոչ մի կապակցական խօսակցութիւն չի կարող լինել, ոչ մի ընդարձակ վերացական միտք չի կարելի յայտնել: Նորա մէջ աւելի շատ թաթար և ռուս բառերի յայտնել: Նորա մէջ աւելի շատ ոճեր և մինչև անկայ, քան թէ հայերէն, նորա մէջ շատ ոճեր և մինչև անգամ ամբողջ նախադասութիւններ ռուս լեզուով են արտայայտուում, այնպէս որ օտար, անձանօթ և առհասարակ այդ ժառգոնին անընտել մարդիկ առաջին նուագ շատ անգամ կ'ըժուարանան հասկանալ, թէ իսկապէս ինչ լեզուով է կատարուում երկու նախիջևանցու մէջ եղած զրոյցը — ռուսերէն, թէ հայերէն: Զատ հեռու գնացած չենք լինել ճշմարտութիւնից շատ չափազանցացրած չենք լինել, եթէ ասենք, թէ այժմուայ նախիջևանցուց խօսակցութեան լեզուն մի թաթար և ռուս լեզուներից առնուած ու աղճատուած բառերի, ոճերի ու նախադասութիւնների խառնուրդ է կապուած հայ շաղկապներով և օժանդակ բայերով, համեմուած սակաւաթիւ հայ բայերով և գոյականներով: Գիւղացուց լեզուն շնորհիւ նոցա մեկուսացած կեանքին և անխառն բնականութեան տեղերին համեմատաբար աւելի անարատ է մնացել, բայց գիւղերում ևս արդէն սկսել է խրամատուել լեզուի ինքնուրոյնութեան ցանկը և հետզհետէ քաղաքի ժառգոնի բնաւորութիւնն ընդունել:

Նախիջևանի բարբառի առանձնայատկութիւններից ար-

ժանի են առանձին ուշադրութեան ը տառի հնչիւնաբանութիւնը և յ տառի յաճախ գործածութիւնը: Նախիջլեանցութեանում ը տառը երբէք չի հնչուում իբրև մաքուր ը, այլ մերթ իբրև ժ, մերթ իբրև շ: Նախիջլեանցին, օրինակի համար, չի ասում «երեք, այլ անպատճառ «իժեք», չի ասում «մարդ», այլ անպատճառ «մաշթ»: Յ տառը, բացի իւր սովորական գործածութեան տեղերից, գործ է ածուում և ա երբեմն և օ ձայնաւորներից յետոյ, լինին դոքա դրուած բառի սկզբում, միջում և թէ վերջում: Նախիջլեանցիք չեն գրում «վաճառական», այլ «վայճայուական», չեն ասում «հօր», «մօր», այլ անպատճառ «հօյր» մօյր» և այլն:

Մեր ձեռքին գտնուում է պաշտօնական թղթի վերայ հայերէն գրուած մի հին պարտամուրհակ, որի մէջ պարզ կերպով աչքի է ընկնում յ տառի յաճախ գործածութիւնը: «Ինը այմիս համարելով, գրուած է դորա մէջ, յայտ թւովն հաղար օւթըն հարուր տասն մէկէն այմիսեանըն սէկտէնբէրի քսան իժէքէն այս իմոյ հատուկ վէքսելյգրօվս պարտայիան եմ ես հատուցանել նախիջէվանցի վայճայուական Այդին Պարօնօվին ևս կամ ՚ի նմանէ օւմ որ հրամանեալ ելի տալ նմայ ռուստի քալայիան բող հաղար ռուպլի վէքսել տուփօյս եմ նախիջելվանցի Ղուսեղէն հաճիօվ պարտիմ»:

Քաղաձայների տառագարձութեան կանոնները ճիշդ համաձայն են արևմտեան հայերի արտաբերութեան: Նախիջլեանցութեանում չի զանազանում հայոց երեք տեսակ բաղաձայների հնչիւնաբանութեան նրբութիւնների տարբերութիւնը. նորա համար պ, բ, փ բաղաձայները մի տեսակ ձայն ունին, ինչպէս և մի տեսակ ձայն են հանում նորա սկանջին և կ, գ և ք, տ, դ, և թ, ծ, ց և ձ, ճ, չ և ջ բաղաձայները և միւսները: Նախիջլեանի բարբառը միատեսակութիւն չունի. նորա քերականական կանոնները զանազան գերդաստաններ զանազան տեսակ են գործ ածում: Մի ընտանիք, օրինակի համար, ասում է «տուրից», միւսը — «տուից», մինը — «սայով», միւսը — «սորամով», մինը — ասուիկը, աղուիկը, անուիկը, միւսը — աս, ադ, ան, մինը — սփոր, դփոր, նփոր, միւսը — ասոր, աղոր,

անոր, և այլն և այլն: Այդ վերջին հանգամանքը մեկնուում է նորանով, որ Ղրիմի գաղթականութեան մէջ եղել են Հայաստանի զանազան նահանգների, գաւառների, քաղաքների և առհասարակ զանազան տեղերի գաղթականներ: Մինչև ցայսօր դեռ նախիջլեանում յիշուում են Տրապիզոնցեան, Քայրուրդեան, Իգմայիլցեան, Օրցեան, Ակալցեան, Քիրմանցեան, Թամանցեան և այլն ազգանուններով ընտանիքներ, որոնք, ՚ի հարկէ, իւրեանց ազգանունները ստացել են իւրեանց բնակութեան նախկին տեղերից: Նախիջլեանի ժառգոնի տպագրուած օրինակներ չկան, որովհետև ով որ նախիջլեանցիներից միտք է յղանում մի որ և իցէ բան գրելու նախիջլեանի բարբառով, նա անպատճառ գրում է, նախապէս մաքրելով նորան եկամուտ և օտար ոճերից և բառերից: Իբրև նախիջլեանի հին, մաքուր բարբառի օրինակ կարող են ծառայել հանգուցեալ Ռափայէլ Պատկանեանցի բարբառով գրուածները, նամանաւանդ նորա հին Քերովբէ Պատկանեանցի հայոց բարբառների հաւաքածոների առաջին հատորում տպագրուածները — «Չախու», «Արէվ — Մանուկին հէքիաթը» «Էրէվան» «Պաց ազպար»:

Նախիջլեանցիք ՚ի սկզբանէ անտի կառավարուել են հոգևոր դատարանով և հայկական Մազիստրատով, որոնք հիմնուած են եղել այն արտօնութեան հրովարտակի հիման վերայ, որ շնորհել է նոցա երջանկայիշատակ Եկատարինէ կայսերուհին 1779 թուին: Հոգևոր դատարանով կառավարուել են գաղթականների հոգևոր գործերը, Մազիստրատով — նոցա աշխարհական գործերը: Հոգևոր դատարանը իւր առանձին կազմակերպութեամբ գոյութիւն է ունեցել մինչև 1836 թուականը, իսկ Մազիստրատը գործել է մինչև 1859 — 60 թուականները: Առաջինը, որ կազմակերպուած է եղել Յովսէփ Արղութեանի մշակած կանոնադրութեան հիման վերայ, վերածուել է ներկայումս նախիջլեանում գոյութիւն ունեցող «Նախիջլեանի հայոց հոգևոր կառավարութեան», երբ հրատարակուել է հայոց եկեղեցու գործերը կառավարելու համար մշակուած կայսերական «Պօլօթենիա»-ն, իսկ երկրորդը, որ բաղկացած է եղել Ռստիկանական, Դատաստանական և Քաղաքային կառավարու-

թեան կամ «Գումի» մասերից, վերածուել է «ընդհանուր զրու-
թեան» հետզհետէ և աստիճանաբար: Առաջ առնուել է գաղ-
թականներից նոցա իւրեանց համար առանձին տեղական ու-
տիկանութիւն ունենալու արտօնութիւնը, յետոյ առանձին հայ-
կական դատարան և «քաղաքային դում» ունենալու իրաւուն-
քը: Քաղաքն ենթակուել է Ռոստովի ոստիկանութեան իրա-
ւասութեան, համարուելով նորա հինգերորդ և վեցերորդ ոստի-
կանական մասերը, իսկ զիւղերն ենթարկուել են նահանգական
ընդհանուր ոստիկանութեան հսկողութեան, կառավարուելով
«Չասեղատեններով» և «Ատամաններով»: Հայկական դատա-
րանն տեղի է տուել Աղէքսանդր երկրորդի հաստատած նոր
դատարաններին, իսկ հայկական քաղաքային դումին փոխա-
նակել է ներկայումս գոյութիւն ունեցող «դումա»-ն:

Նախիջևանն իւր զիւղերով սկզբից համարուել է Ազովի
նահանգի առաջ Տաղանրոզի գաւառի, յետոյ Աղէքսանդրովսի
գաւառի քաղաք. յետոյ նա 1834 թուին իւր զիւղերով կազ-
մել է մի առանձին հայկական շրջան և համարուել է Կատա-
րինոպոլսե նահանգի Ռոստովի գաւառի քաղաքներից մէկը և,
վերջապէս, 1887 թուին նա մտել է «Գոնի գօրաց երկիր»
կոչուած նահանգի մէջ:

Թէև ՚ի սկզբանէ անտի ունեցած և վայելած արտօնու-
թիւններից զրկուելն ընդհանրապէս ազգել է գաղթականների
վերայ և նոքա այս ու այն միջոցին են գիմել պահպանելու
համար իւրեանց կայսերաշնորհ իրաւունքները, բայց այդ ար-
տօնութիւնների և ոչ մէկից զրկուելն այնպէս զգալի չի եղել
նոցա համար, ինչպէս զինուորագրութիւնից ազատ լինելու ար-
տօնութիւնից զրկուելը: Գաղթականներն այդ վերջին արտօ-
նութիւնը պահպանելու համար չ'շատանալով սովորական պաշ-
տօնական գրազրութեամբ և խնդրագրերով, մինչև անգամ
պատգամաւորութիւն են ուղարկել Պետերբուրգ և յիշեցրել
իրենց շնորհած Յկատարինէ կայսերուհու 1779 թուի հրովար-
տակի մասին, բայց, ՚ի հարկէ, ոչինչ չեն շահել, որովհետև
օրէնքն ընդհանուր էր և բացառութիւն չէր կարող լինել մի-
այն Նախիջևանի հայերի համար:

«Սալտաթ սոնելու» ազդեցութիւնը ժողովրդի վերայ
այնքան զօրեղ է եղել, որ գաղթականները, որոնք վաղուց
արդէն մուտացել են իւրեանց ուրախութիւններն ու վշտերն
իւրեանց սեփական երգերով արտայայտել, մասնաւորապէս զի-
նուորագրութեան մասին մի երգ են յօրինել, որի մէջ հետևեալ
կերպով են արտայայտում իւրեանց զգացմունքը զինուորակոչին
ենթակուած նախիջևանցի հայ կտրիճները.

Քսան մէկս կոխեցի,	Սալտաթի շինել հագուցին.
Յօյսս, մօյսս լացուցի.	Օ՛Ֆ, օ՛Ֆ, օ՛Ֆ, մարիկս,
Օ՛Ֆ, օ՛Ֆ, օ՛Ֆ, մարիկս,	Քսան մէկ էր տարիքս:
Չի կար մեճի ազատում:	Հոսի կօշիկս հանեցին,
Տուարի պէս քշեցին,	Սալտաթի կօշիկ հագուցին.
Օչխարի պէս բարնեցին.	Հոսի գառուզս հանեցին,
Օ՛Ֆ, օ՛Ֆ, օ՛Ֆ, մարիկս,	Սալտաթի գառուզս հագուցին.
Քսան մէկ էր տարիքս:	Օ՛Ֆ, օ՛Ֆ, օ՛Ֆ, մարիկս,
Տարին, ստանօք խոթեցին,	Քսան մէկ էր տարիքս:
Լանքերս, պօչերս չափեցին.	Թութու պոռչով ուրիշ հաց,
Օ՛Ֆ, օ՛Ֆ, օ՛Ֆ, մարիկս,	Եփ պիտ՝ մոռնամ ճերմակ հաց.
Քսան մէկ էր տարիքս:	Օ՛Ֆ, օ՛Ֆ, օ՛Ֆ, մարիկս,
Հալի չէքմանս հանեցին,	Չի կար մեճի ազատում:

Քաղաքացուց և զիւղացուց չարաբերութիւնը, ինչպէս
ամեն հայաբնակ տեղ, Նախիջևանում էլ սկզբից սովորական
բնաւորութիւնն է կրել, այսինքն քաղաքացիք զիւղացիներին
իրենցից ստոր արարած համարելով, միշտ մի տեսակ արհա-
մարհանք են տածել իւրեանց սրտում դէպի նոցա: Սակայն այդ
արհամարհանքը, որ ուրիշ տեղերում միշտ միևնոյն չափով
է եղել, միևնոյն սահմանի մէջ է պահուել և շատ տեղ էլ
արդէն ժամանակի ընթացքում աւելի մեղմացել ու փափկացել
է և համարեան թէ սիրոյ և բարեկամութեան ու իրաւունքների
հաւասարութեան աստիճանին է հասել, Նախիջևանում, ընդ-
հակառակը, գնալով աւելի սուր բնաւորութիւն է ստացել և
հետզհետէ, կարելի է ասել, փոխուել է բացարձակ հակառա-
կութեան, թշնամութեան և ատելութեան: Գորան նպաստել
է և Նախիջևանի ներքին կառավարութեան ձևը, որ ընդ-

հանրապէս աղայական լինելով, չի ճանաչել ոչ թէ միայն գիւղացւոց իրաւունքները, այլ և յաճախ արհամարհել է մինչև անգամ և քաղաքի ստորին դասակարգի — աղքատների իրաւունքները: 1779 թուի հրովարտակի հիման վերայ հաստատուած Մագիստրատն իւր վարչական անձանց ընտրել է քաղաքացիների միջից, ընտրողական իրաւունքը տալով միայն պատուաւոր, նիւթականապէս անկախ մարդկանց, որ ասել է թէ ընտրողական իրաւունքը յատկացրել է աղաներին, որովհետև դոքա են եղել միայն նիւթականապէս ապահովուած անկախ մարդիկը: Հետզհետէ բանն այնտեղ է հասել, որ ընտրողական ժողովներին, որոնց մասնակցելու իրաւունք են ունեցել հաւասարապէս և՛ քաղաքացիք և՛ գիւղացիք, յաճախ գիւղացիք չեն էլ հրաւիրուել և նոցա այդ «Մագիստրատներ» և՛ «եղոտ գլխներին», ինչպէս կոչում են նոցա քաղաքացիք, ձայնը և քուէն բանի տեղ էլ ամենևին չի դրուել, շատ անգամ նոցա շահերն էլ ՚ի նկատի չեն առնուել: Գորա հետևանքն էլ այն է եղել, որ գաղթականների մէջ ժամանակի ընթացքում կազմուել է երկու միմեանց հակառակ բանակ — քաղաքացւոց և գիւղացւոց, որոնք ձգտելով միմեանց վնասել, միմեանցից վրէժխնդիր լինել, դորանով անդիտակցաբար վնասել են և ընդհանուր շահերին: Առաջ է եկել, օրինակի համար, «Ջեմեստիօների» խնդիրը և յոյս է եղել իրաւունք ստանալու Նախիջևանից և նորա հայ գիւղերից նահանգական ղեմստիօյի մի առանձին ճիւղ հաստատելու —, գիւղացիք հակումն չեն ցոյց տուել և նախիջևանցիք ստիպուած են եղել միանալու Ռոստովի ղեմստիօին: Հրատարակուել է ընդհանուր գինուորագրութեան կանոնադրութիւնը և Նախիջևանից և նորա հայ գիւղերից իշխանութեան կարգադրութեամբ կազմուել է մի գինուորագրական շրջան, բայց գիւղացիք դորանից անբաւական են մնացել և միշտ ձգտումն են ցոյց տուել բաժանուելու Նախիջևանից և միանալու Ռոստովի շրջանին, որովհետև կարծել և կարծում են, թէ քաղաքացիք այս կամ այն միջոցներով աշխատում են իւրեանց որդոց ազատել գինուոր զնալուց և գիւղացիներին գինուոր զրել տալ, և այլն և այլն:

Քաղաքացւոց և գիւղացւոց այս թշնամական յարաբերութեան արտայայտութիւնն, այս անհաշտութեան հոգին կրում է իւր մէջ հետևեալ երգը, որ յօրինել են գիւղացիք, ձգտելով նորա մէջ նկարագրել իւրեանց — գիւղացւոց և քաղաքացւոց կեանքի հակապատկերը:

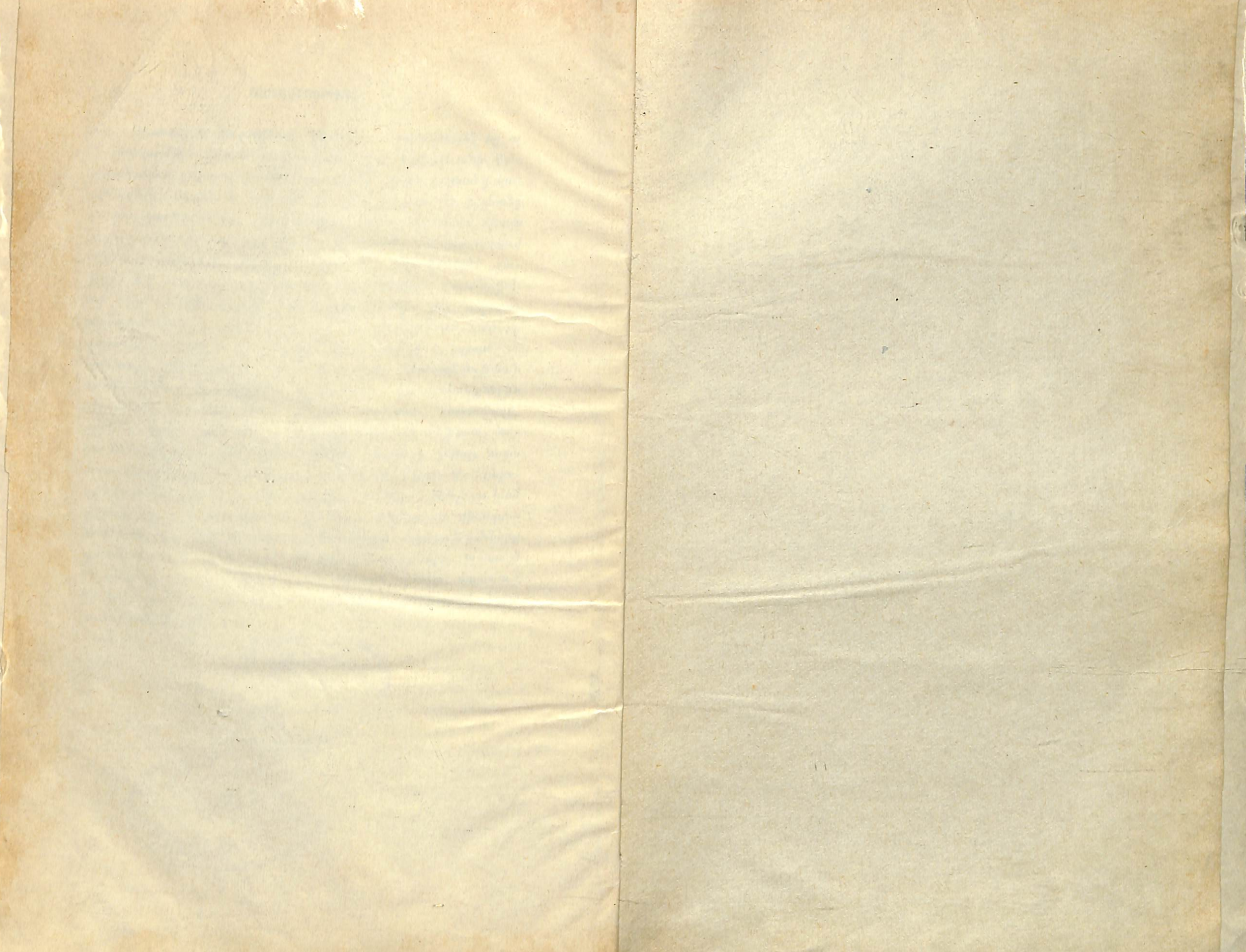
Աֆֆէրիմ Նիսիլիթացիք,	Մեր գործը օրախ, հարման,
Թօփտեցիք, Չալթըրցիք,	Պանել ու թօփ անել,
Սուլթան ու Մեծ-Սալացիք,	Պայիլ տուն, սուար, հայվան,
Խնչ են Նոր-Նախիջևանցիք:	Փառք մեզ տալ ու նստիլ:
Հնչտա, տրղաք, հնչտա, տրղաք,	Հնչտա, տրղաք, հնչտա, տրղաք,
Քէֆ անինք մենք, քէֆ անինք:	և այլն:
Խամիշ է մեր տուները՝	Մենք չի կտինք ան ֆէնտէրը,
Սարաչի մենք չենք տար.	Սիրտերըս պաց, դուռերըս պաց,
Նացանը փակ դուռերը,	Անհոգս է մեր օրերը,
Մերը հիշ փակ չի լար:	Նացանը տէրտ ու լաց:
Հնչտա, տրղաք, հնչտա, տրղաք,	Հնչտա, տրղաք, հնչտա, տրղաք,
և այլն:	Քէֆ անինք մենք, քէֆ անինք: 1)

Ներկայումս թէև նախկին ատելութիւնն այլ ևս չի երևում երկու հասարակութեան մէջ և մնացել է միայն քաղաքացիների արտաքին ծաղրական և արհամարական յարաբերութիւնը դէպի գիւղացիները, բայց դորա, այդ ատելութեան տեղն այժմ բռնել է անտարբերութիւնը, ամեն բան ոչնչացնող մեռելային անտարբերութիւնը դէպի միմեանց շահերը: Կարելի է համարենք առանց սխալուելու ասել, որ դժուար է գտնել մի ուրիշ հայ գիւղական և քաղաքային հասարակութիւն, որ այնպէս անտարբեր լինին դէպի միմեանց բարոյական և նիւթական շահերը, որքան Նախիջևանի քաղաքի և գիւղերի հասարակութիւններն են: Կան շատ մարդիկ, որոնք իւրեանց ամբողջ կեանքն անցկացնելով քաղաքում, ոչ մի անգամ նեղութիւն չեն կրել այցելելու իւրեանց քաղաքի շրջակայքում գտնուած հայ գիւղերը, կան շատերը, որոնք այնքան հետաքրքիր չեն եղել իւ-

1) Այս երգն առաջին անգամ տպագրուել է Ռ. պատկանեանցի երգարանի Բ. տետրակում:

րեանց համարին զիւղացիները վիճակին ու դրութեան, որ ոչ մի տեղեկութիւն չունին հայ գիւղերի մասին: Նախիջևանի Բարեգործական ընկերութիւնները հոգում են միայն իւրեանց կարօտեալների մասին և այդպէս էլ հէնց կազմել են իւրեանց կանոնադրութիւնները, հարուստները կտակ են անում միայն քաղաքացւոց համար, դպրոցներում թոշակներ են հաստատում միայն քաղաքացւոց համար, և այլն և այլն: Եւ եթէ քաղաքն իւր հարուստ անհատներով, իւր թեմական դպրանոցով, իւր հարուստ Եկեղեցական հոգաբարձութեամբ, իւր հարուստ բարեգործական հաստատութիւններով, իւր ինտելիգենտ ստուար դասակարգով այդպէս է, ՚ի հարկէ, ինչ կարելի է սպասել ու պահանջել խեղճ, տղէտ, կոշտ ու կոպիտ, հեռատեսութեան պայմանները չ'հասկացող, շրջապատող հանդամանքներին անտեղեակ գիւղացիներէց... գիւղացի աղքատը, կարօտեալը, որքն ու այրին, հիւանդն ու անկեայր մնում են անխնամ, նոցա մտաւոր յառաջադիմութեան վերայ մտածող չ'կայ, նոցա առաջնորդող, բարի խորհուրդ, խրատ տուող չ'կայ: Մահլաչական կռիւները, քահանայական խռովութիւնները, եկեղեցու կամ դպրոցի այս կամ այն թաղում շինուելու անընդհատ վիճաբանութիւնները, անհաշտ կուսակցութիւնների մրցողութիւնները գրգռելով ռամիկ ամբոխի միայն վատ բնազդումները, ջլատում են գիւղացիները ամենալաւ, ամենաթարմ ոյժերը, սպառում են նոցա մտաւոր ու բարոյական կորովը և քայքայում նոցա համայնական կեանքը:

« Ազգային գրադարան

NL0239257

55.350

